

श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलक-आचार्यवर्यश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणाः ।

प्राक्ख्यं संवत् १९१७ भाद्रपद कृष्ण १.

चि० लालबाना-श्रीदामोदरलालजी ।

प्राकृत्य सवत् १९५३ पोष शुक्ल ६.

तत्राप्ये तथाध्याये कृष्णेच्छाया जयस्त्रिधा ।

सत्राजिच्छतधन्वा च अक्रूरश्च जितास्तथा ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवता मणिर्न गृहीत इत्युक्तम् । तस्य फलमत्र निरूप्यते । देवतान्तरे कृता बुद्धिः जीवन्तं निरोधयितुं न प्रयच्छतीति निरोधाधिकार्यपि सत्राजित् स्वदेहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते स्थितः संसारे भगवत्पादरूपेषु वाराणस्यादिषु निरुद्ध इत्युच्यते । तत्र प्रथमं तस्य पूर्वदेहत्यागार्थं प्रस्तावनामाह विज्ञातार्थोऽपीति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो दग्धानाकर्ण्य पाण्डवान् ।

कुन्तीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् ॥ १ ॥

भीष्मं नृपं सविदुरं गान्धारीं द्रोणमेव च ।

तुल्यदुःखौ समागम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥

विद्यमाने भगवति भगवद्धर्माणां प्रयोजकता न स्यादिति, लोकाश्च दुष्टाः अन्यथा कल्पयिष्यन्तीति भगवान् द्वारकां परित्यज्य हस्तिनापुरं गतो बलभद्रश्चेतीर्यते । न हि पाण्डववैरिषु भगवान् भक्तानां विधिमुखेन हितं कुर्वाणः किं गच्छति । न हि मुख्येषु गतेषु तत्सम्बन्धिष्वदुःखितेषु गमनं कुलाचारो भवति । सर्वमज्ञात्वा गत इत्याशङ्क्याह विज्ञातार्थोऽपीति । विशेषेण ज्ञातः लाक्षागृहात् यथा पाण्डवा निर्गताः, यथा वा एकचक्रे गताः, तत्र ब्राह्मणवेपेण भिक्षावृत्त्या च यथा तिष्ठन्ति, यथा वा पञ्चपुत्रा काचिच्छ्वरी लाक्षागृहे दग्धा, तद्गमात् लोकाः पाण्डवाः कुन्ती च दग्धेति वदन्ति, इदं प्रमेयमर्थः । विज्ञातः अर्थो येनेति । अन्यथा कौरवेषु सन्देहः स्यात्, यदि भगवान् न गच्छेत, भगवतैवान्यत्र स्थापिता इति । अतोऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम्, अन्यथा पाण्डवनाशार्थं पुनर्यत्नं कुर्युः । यतो भगवान् गोविन्दः, सतामिन्द्रो रक्षकः । अतः पाण्डवरक्षार्थं दग्धानाकर्ण्य । अदग्धानिति मुख्योर्थः । यतः पाण्डवाः पितुः पुत्राः । मातृपुत्रा एव दग्धा भवन्ति । कुन्तीं च दग्धां श्रुत्वा । कुल्यकरणे कुलधर्मसंरक्षार्थम् । वन्द्येषु मृतेषु अवशिष्टानां तत्सम्बन्धिनां दर्शनार्थं दूरस्था गच्छन्तीति । अनेन तेषामपि निरोधार्थं भगवान् गत इति सूच्यते । कुरून् हस्तिनापुरम् । केवले भगवति कस्यचित्सन्देहोऽपि भवेत् । बलभद्रसहिते न भवतीति सहराम इत्युक्तम् ।

गतयोः सम्प्रथमाह भीष्ममिति । नृपो धृतराष्ट्रः । त्रयः सात्त्विकराजसतामसाः स्त्रीब्राह्मणाश्च जन्मोत्कर्षापकर्षा । प्रत्येकमुपागम्य हा कष्टमित्यूचतुः । एतादृशं वचनमाश्चर्यमिति हेत्युक्तम् ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भीष्मं नृपमित्यत्र । जन्मोत्कर्षापकर्षाविति । नात्र क्रमो विवक्षितः । तथा च जन्मापकर्षः स्त्रियां गान्धार्याम् । जन्मोत्कर्षो ब्राह्मणे द्रोणे इत्यर्थः ।

यदर्थमेतदुक्तं तदाह लब्ध्वैतदन्तरमिति चतुर्भिः ।

लब्ध्वैतदन्तरं राजन् शतधन्वानमूचतुः ।

अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥ ३

अक्रूरः द्वारकाया अवैक्षकः, दिवसे न्यायकर्ता धर्माधिकारी । कृतवर्मा तु रात्रावे-
वक्षकः, क्रोडिवारक इति प्रसिद्धः । शतधन्वा तु साहसी असाध्यसाधकः तयोराज्ञा-
कर्ता । स चौरेण सर्वं कर्तुं समर्थः । त्रयोऽपि यादवाः भगवति विद्यमाने, बलभद्रे वा,
अन्यायं कर्तुमसमर्थाः, भगवति ग्रामान्तरं गते, एतदन्तरं छिद्रं लब्ध्वा । राजत्रिति
तथा परिज्ञानात्सम्वोधनम् । शतधन्वानं वक्ष्यमाणमूचतुः । तयोर्वाक्यमाह मणिः
कस्मान्न गृह्यते इति सपादश्लोकेन ॥ ३ ॥

न केवलं मणिमात्रं ग्राह्यम्, मारणीयोऽपीत्याह योऽस्मभ्यमिति ।

योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ।

कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्मान्नातरमन्वियात् ॥ ४ ॥

भगवदपराधकरणात् मणिग्रहणे भगवतश्च मणिरिति न हेतुर्वक्तव्यः । भगवच्छ-
शुरोऽयमिति मारणे हेतुर्वक्तव्य एव । अवश्यं तेन कन्यारत्नं देयत्वेन प्रतिज्ञातम्,
तदभावे रत्नरत्नं वा तस्माद् ग्राह्यम् । अस्मान् निन्दित्वा एते न वराः समीचीना इति
भगवते दत्तवान् । तत्र निन्दायामवश्यं मारणीयः क्षत्रियधर्मपरैः । भगवते च दत्तवानिति
गुप्ततया मारणीयः । यथा भगवता याचितं मणिं भगवते अदत्त्वा भ्रात्रे
दत्तवान् । ततः समणिः भ्राता, हिनस्तीति सिंहेन विपाटितः । एवं कन्यादान-
प्रसङ्गेन स्वकीयोऽपि मणिः भगवता तस्मै दत्त इति समणिः सत्राजित् कस्माद्धेतो-
र्भ्रातरं नान्वियात् । अपित्वनुगमनमेवोचितम् । सत्यभामा मणिश्च तुल्यौ याचने ।
अस्माभिः सत्यभामा याचिता, भगवता मणिर्याचितः । उभयोरपि याचितं न दत्तवान्,
निन्दां चोभयोः कृतवान् । ततो निन्दानन्तरं मणिर्यत्रैव तिष्ठति, स एव प्रसेनपदवीं
गच्छतीति तस्य भ्रातृसहगमनं युक्तमित्यर्थः । ताभ्यां लौकिकभाषया निरूपितोऽप्यर्थः
सरस्वत्या परमार्थ एव निरुक्तः । येन प्रसेनो हतः, सोऽप्यन्येन हत इति जानन्तावपि
मूर्खे शतधन्वानं स्वस्याप्यसम्मतमूचतुः । अन्यथा स्वयमेव तथा कुर्याताम् ॥ ४ ॥

ननु शतधन्वापि विचक्षणः कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह एवं भिन्नमतिरिति ।

एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ।

शयानमवधीह्योभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥

श्रीबिह्वलरायात्मजश्रीबह्मभूतलेखः ।

योऽस्मभ्यमित्यत्र । ततः समणिरिति । हिनस्तीति सिंहपदनिरुक्तिः ।
शतधन्वापि हिंसकत्वात् तनुत्य इति ज्ञापनार्था ।

ताभ्यां भिन्ना नाशिता मतिर्यस्य । मणिरेव ग्राह्य इति तत्प्ररोचनया बुद्धिरुत्पन्ना । ततोप्रे भाव्यर्थे बुद्धिस्तावता नष्टेति विचारसमर्था न जाता । उभौ तौ बहुधा च भ्रामयतः । भ्रामणमग्रिमार्थमेव । तौ हि जानीतः । मणिसम्बन्धेन मरणं भविष्यतीति । अतो न मण्यर्थिनौ । अयं तु मण्यर्थी । अतः असत्तमः । तावुभावसंदसत्तौ । अयमसत्तम इति । अन्यथा युद्धं कृत्वापि मारयेत् । किन्तु शयानमेवावधीत् । तत्रापि लोभात्, न तु तेन सह वैरम् । ननु कथमेवं बुद्धिरुत्पन्ना, द्वारकावासिनो भगवदीयविपये स्थितस्य, तत्राह स पाप इति । स शतधन्वा पापः, देवानां मध्ये अधमोऽप्येकः, यथा कलिः । ततश्चायमधर्मरूप इति तथा कृतवान् । किञ्च । क्षीणजीवित इति । तस्य जीवितमल्पमेव । एतदर्थमेव तस्यावतार इति ॥ ५ ॥

यदि हननमात्रमेव कुर्यात्, तदाप्यन्यप्रेरितः, तथा कृतवानिति तथा नास्य दोषो भवेत्, किन्त्वधिकमपि कृतवानित्याह स्त्रीणामिति ।

स्त्रीणां चिक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ।

हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥ ६ ॥

विशेषेण क्रोशमानानां सतीनाम् । ता अपि नाथरहिता एव हत्वा ताडयित्वा वा मणिमादाय जग्मिवान् पलायितः । दयादाक्षिण्याद्यभावार्थं दृष्टान्तः सौनिकवदिति । निरन्तरं सूनाकर्ता सौनिकः, पशून् हत्वा तन्मांसविक्रेता । यथा काष्ठच्छेदकस्य न वृक्षेषु दया, तथा तस्यापि । अर्चितस्यापि मणेः अनिष्टहेतुत्वं प्रतिपादितम् । अत्र प्रकरणे प्रमेयबलमिति न पूर्वाध्यायवाक्यैर्विरोधः ॥ ६ ॥

सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचार्दिता ।

व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥

तस्मिन् गते भगवद्गृहेऽपि स्थिता सत्यभामा उपश्रुतिमिव श्रुत्वा, पितृगृहे समागता, पितरं हतं वीक्ष्य शोकेन पीडिता, तात तातेति व्यलपत् । यथा स्त्रीभिराक्रोशः कृतः, एवं सत्यभामयापि कृत इति समुच्चयार्थश्चकारः । भर्तृवधे तासां यावद्दुःखम्, पितृवधेऽपि तावत्कृतमित्यर्थः । तासामुभयं स्वनाशो भर्तृनाशश्चेति तुल्यत्वाभावात् कथं समुच्चय इत्याशङ्क्य, अत्रापि द्वयमाह तात तातेति । हा हतास्मीति च । ननु कथमेवं स्वयमहता तथोक्तवती, तत्राह मुह्यतीति । मोहं प्राप्ता मृतकल्पा सत्यमेव तथोक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्त्रीणामित्यत्र । विरोध इति । अर्चनं विहाय कण्ठे बन्धनात् प्रसेनस्यानिष्टम्, अत्र त्वर्चित एव तिष्ठतीति कथमनिष्टं जातमिति विरोध इत्यर्थः । वाक्यैः 'दुर्भिक्षमार्थरिष्टानी'ति वाक्यैरित्यर्थः ।

भगवद्विरोधात् तस्य शीघ्रं पारलौकिकी क्रियापि न जातेति स्वस्तु...सत्यभाषेया
उद्योगमाह तैलद्रोण्यामिति ।

तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाहचर्यम् ।
कृष्णाय विदितार्थाय तमाचख्यौ पितुर्वधम् ॥ ८ ॥

इयं देवदत्तपुत्रिकाप्रायेति पुरुषप्रकृतिर्भवति । यतोऽभ्रातृमती । अतो धर्मतः अविवाहापि स्त्रीरत्नत्वाद्गृहीता । अतः पुरुषवदेव तस्याश्चरित्रम् । द्रोणी कुसुलवत् कुतूबत् कटाहवद्वा आयसी ताप्रनिर्मिता वा । मरणपर्यन्तं विलापः । ततो मृतस्य तैलद्रोण्यां प्रक्षेपः । स्वयमपि गजसाहचर्यं जगाम । तत्र गतो भगवान् मृतानामनुसन्धानं करोतीति । गजसाहचर्यमिति प्रसिद्धस्थानत्वात् तत्र गमनं न सन्देहमावहति । तत्र भगवद्विज्ञापनार्थमेव गतेति तदाह कृष्णायेति । भ्रान्तेयमिति ज्ञापनार्थं विदितार्थायेति । तं तादृशप्रकारापन्नम् । पितुर्वधमिति । आवश्यकत्वान्न दोषायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

यथा ज्ञात्वा न किञ्चित्कृतवान्, एवं श्रुत्वापि न करिष्यतीत्याशङ्क्य, लौकिकं प्रतीकारं च कृतवानित्याह तदाकर्ण्येति द्वान्याम् ।

तदाकर्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ।

अहो नः परमं कष्टमित्यस्त्राक्षौ विलेपतुः ॥ ९ ॥

आगत्य भगवांस्तात सभार्यः साग्रजः पुरम् ।

शतधन्वानमारेभे हन्तुं हर्तुं मणिं ततः ॥ १० ॥

ईश्वरावपि लीलार्थं नृलोकमनुसृत्य श्वशुरमाराणात् दुहितेव स्वयमपि विलापं कृतवन्तौ । यथा तस्याः कष्टं तथा कष्टमूचतुः । केवलं वाचनिकत्वव्युदासाय अस्त्राक्षौ । पूर्णां शक्तिः तथा करोतीति ज्ञापयितुं द्विवचनम् । उद्योगमाह आगत्येति । अन्यद्वारा कार्यकरणमौदासीन्यद्योतकमिति स्वयमेवागत्य कृतवान् । भगवानिति सामर्थ्यमुपायज्ञानं च । तातेति राज्ञः सम्बोधनं विश्वासाय । गुप्ततया समागतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह सभार्यः साग्रज इति । पुरं द्वारकामेव । नतु मध्ये स्थित्वा उपायेन धन्वनं विचारितवान् । ततः शतधन्वानं हन्तुम् । हननस्य प्रयोजनं मणिं हर्तुमिति । स हि जीवन् न ददाति । अतो हत्वैव ग्राह्यः । अत्र द्वयं न प्रयोजनम्, हननं ग्रहणं च । किन्तु ग्रहणार्थमेव हननम् । अन्यप्रेरितो हतवानिति । भगवदिच्छापीति न वधमर्हति, नापि तदंशयो भगवान्, येन हन्तारं हन्यात् । उभौ च तुल्यौ । कृतस्य करणं नास्तीति शतधनोर्हननेऽपि न सत्राजिजीवमम् । अत एवाग्ने भगवद्वाक्यं घटते । 'घृष्या हतः शतधनु'रिति । शतधनुःशब्दः सकारान्तः, उकारान्तोऽपि । सत्राजिद्वत् । द्विःस्वभावेनैव द्विःस्वभावो

मारित इति ज्ञापयितुं द्विविधः प्रयोगः । सत्राजितो द्विस्वभावत्वं निन्दाकरणात्
पश्चात्तापकरणाच्च निरूपितम् । अस्यापि हनने निर्भयत्वमग्रे पलायनेन सभयत्वं च निरूप-
यिष्यति । ततः शतधनुषः अयमारम्भः त्रियतां वध्यतामिति स्पष्टमाज्ञापनरूपः ॥ १० ॥

ततो राजक्रीयाः तन्निग्रहार्थं प्रवृत्ताः, एवं सति शतधनुषः कृत्यमाह सोऽपीति ।

सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ।

साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥ ११ ॥

योऽयं राजद्वारा निग्रहः श्रूयते, स भगवत्कृत एवेति निश्चितवान् । अतः
कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा पूर्वं साधारणत्वेन ब्रह्मत्वेन वा सम्वन्धेन वा ज्ञात्वा निर्भयः ।
इदानीं पक्षपातिनं ज्ञात्वा भीतो जातः । चौरस्य चौर्यादेव स्वत्वमुत्पद्यते । तस्मिन्
हते शत्रुजयन्यायेन यो हन्यात्, तस्य भवति । अन्यथा तस्मिन् विद्यमाने परस्त्राप-
हार एव भवति । अतो भगवान् हत्वैव ग्रहीष्यतीति निश्चित्य, प्राणपरीप्सया
सर्वतः प्राणा रक्षणीया इति, अहत्वा दुष्टान् न ग्रहीष्यतीति, चौरवच्च मरणं न प्रश-
स्तमिति, स्वयमसहायः कृतवर्माणं यादवं सहायत्वेन प्रार्थितवानित्याह साहाय्ये
कृतवर्माणमयाचतेति । अस्य याचनवाक्यानि स्पष्टानीति नोदाहृतानि । स चा-
ब्रवीदिति चकारेण सूचितानि ॥ ११ ॥

स कृतवर्मा महान् यादवः, भारते युद्धे कौरवपक्षपाती, बहुकार्यं तस्यास्तीति,
स्वामिलपितं सिद्धमेवेति, मणिं चायं न प्रयच्छतीति, उदासीनः सन् भगवत्पक्षपातेन
वाक्यान्याह नाहमीश्वरयोरिति ।

नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ।

को नु क्षेमाय कल्प्येत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥

फलं तु न तव, नापि मम, किन्तु हेलनं कर्तुं शक्यम्, यथा त्वं करोषि, तदपि
न कर्तव्यम् । यतः कृष्णरामौ न लौकिकौ, तत्रापीश्वरौ दृष्टादृष्टलौकिकालौकिकफल-
दानसमर्थौ । अहं चैकः स्वानुभवेन तुच्छश्च । रामकृष्णयोरिति नामैव प्रसिद्धिरुक्ता ।
ननु भवानपि यादवः शूरो महारथश्च, तत्कथं विभेपीत्याशङ्क्याह को नु क्षेमायेति ।
नु इति वितर्के । यावन्तो भगवदपराधकर्तारः, ते सर्व एव क्षेमात् प्रच्युता दृष्टाः ।
भविष्योतः परं को वा कल्प्येत, भूतवदेव भविष्यस्यापि निर्णयात् । नु इति निश्चये ।
तत्रापि तयोः पूर्णशक्तिमति भगवति आचरन्नेव भगवता अहतोऽपि चिन्तयैव म्लानो
भवतीति साधनफलयोः समानकालत्वं निरूपयन् वर्तमानप्रयोगं कृतवान् ॥ १२ ॥

तत्र निदर्शनमाह कंस इति ।

कंसः सहानुगोऽपीतो यद्रेपात्त्याजितः श्रिया ।

जरासन्धः सप्तदश संयुगान्धिरथो गतः ॥ १३ ॥

महान् स राजा, तादृशोऽपि तयोर्वृजिनमाचरन्, सहानुगो भ्रानृसंहितोऽपि, अपीतः अप्ययं प्राप्तः । अपीति प्रलयार्थे । अप्युपसर्गपूर्वक इण् धातुः । कर्तारि क्तः । अपिरप्ययः तमित इति । श्रिया वा अपीतः अपगतः अपसारितः भगवतैव च, द्वेषाद्वा । एकमुदाहरणं नार्थं निश्चाययतीति व्याजरहितां क्रियाशक्तिं भगवतो निरूपयति जरासन्ध इति । सप्तदश युद्धानि कृत्वा आलक्ष्य, यद्वेषात्प्राप्तं इति वा अनुवर्तते । संयुगान् त्याजितः विरथो भूत्वा गतः खगृहम् । सप्तम्यर्थे वा द्वितीया ॥ १३ ॥

कृतवर्मा भगवत्प्रतिकूलस्वभाव इति प्रथमं स याचितः । स चेदुत्तरं दत्तवान्, तदा तमुदासीनं मत्वा, सत्राजिद्वधः अक्रूरस्यैव सर्वथाभीष्ट इति उपकारकर्तारमात्मानं मत्वा, भगवद्भक्तमपि अक्रूरं युद्धे क्रियमाणे भङ्गे पश्चात्पृष्ठपूरकत्वेन याचनं कृतवानित्याह प्रत्याख्यात इति ।

प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्थिग्राहमयाचत ।

सोऽप्याह को विरुध्येत विदित्वेश्वरयोर्वलम् ॥ १४ ॥

चकारात्तत्पक्षातिनोऽन्येऽपि तेन प्रत्याख्याताः । स पूर्वोक्तः कृतोपकारः । अक्रूरं भक्तं नाम्ना हितकारित्वमपि योधितम् । पार्थिग्राहः पृष्ठपूरकः । पूर्ववदेव याचनवचनानि नोक्तानि । सोऽपि स्वकार्यस्य सिद्धत्वात् भगवदसम्मतिं ज्ञात्वा प्रत्याचष्ट इत्याह सोऽप्याहेति सार्धैस्त्रिभिः । अपिशब्दात् पूर्वः कृतवर्मा गृहीतः । तेन प्रत्याख्यातं सिद्धम् । तद्वदेवाहेति । अग्रे त्वयापि विरोधो न कर्तव्य इति युद्धान्निवर्तयितुं भगवन्माहात्म्यमाह को विरुध्येतेति । को वा विरोधमाचरेत् । अज्ञः करोतु नाम, ईश्वरयोर्वलं विदित्वा प्रत्यक्षशब्दाभ्यामवगत्य, पूर्णशक्तेर्भगवतः विरोधं कोऽपि न करोतीत्युपदेशः ॥ १४ ॥

आदौ श्रुतं माहात्म्यमाह य इदमिति ।

य इदं मायया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ।

चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्माहिताजया ॥ १५ ॥

भगवतः सामर्थ्यं तस्यानन्यत्वं च प्रतिपाद्यते । माया सर्वभवनसामर्थ्यम्, शक्तिर्वा काचित्, अप्रयोजिका, तानपि करणत्वेन स्वीकृत्य इदं सर्वमेव जगत् उत्पादयति पालयति नाशयति च । एवमन्योऽपि करिष्यतीत्याशङ्का कैर्भूतिकन्यायेन परिहरति चेष्टामिति । भगवांस्त्वेतल्लीलयैव करोति, अन्यैः कर्तव्यमिति दूरापास्तम् । भगवत्क्रियामात्रमपि न जानन्ति, किं करोति कथं करोतीति । क्रियाशक्तिर्वा निष्पन्नापि सर्वं निष्पादयन्त्यपि किमात्मिकैरेति न विदुः । तत्र हेतुः अजया प्रकृत्या मोहिता इति । यदि

ते जानीयुः, तदा कथमात्मवञ्चनामङ्गीकुर्युः । ये अजयापि मोहिता भवन्ति, ते अजा
एव, सर्वैरेव हन्यमानाः स्वरक्षायामेवाशक्ताः कथं सृष्टिं करिष्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

एवं श्रुतिसिद्धमुक्त्वा प्रत्यक्षसिद्धमाह यः सप्तहायन इति ।

यः सप्तहायनः शैलमुत्पाद्यैकेन पाणिना ।

दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥ १६ ॥

जरासन्धादिजयस्त्वतिदेशेनैव प्राप्तः । अलौकिकस्तु वक्तव्यः । तत्र पर्वतोद्धरणं
लोके अत्याश्चर्यमिति, वयःप्रकारादीनां सुतरामत्याश्चर्यहेतुत्वमुच्यते । सप्तहायनः
सप्तवार्षिकः, तत्रापि शैलं गोवर्धनमेकेन पाणिना उत्पाद्य दधारेति । मन्दरधारणा-
दप्यधिकः प्रयत्न उक्तः । एकेनैव पाणिना दधार, तत्र । तुं पृष्टेनेति विशेषान्तरम् ।
लीलया अङ्गुल्यादिषु वेषुनादानुगुणतया स्थापयन् दधारेति तृतीयो विशेषः ।
एतदपि धारणं न गोकुलसंरक्षार्थम्, अन्यथा साधनपरतत्रः स्यात्, इन्द्रभयाद्वा तथा
कृतवानित्यपि शङ्केत, किन्तु लीलयाैव कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह उच्छिलीन्ध्रमिवेति ।
छत्राकमिव अर्भको चालकः ॥ १६ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा कृतं स्वापराधं दूरीकर्तुं भगवन्तं नमस्यति नमस्तस्मै भगवत
इति ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।

अनन्तायादिभूताय कूटस्थाय्यात्मने नमः ॥ १७ ॥

अचिन्त्यैश्वर्यत्वात् अन्यथाज्ञात्वा कृतोपराधः, अतः क्षन्तव्यं इति । कृष्णायेति ।
भक्तहितार्थमेवावतीर्णत्वमुक्तम् । किञ्च । भगवदिच्छा एतादृशीति हतः सत्राजित्, तदधुना
विपरीतमापतितम्, अनुग्रहं कुर्वन् निग्रहं करोति । एतद्वा विपरीतम् । तदाह अद्भुतकर्मणे
इति । अशक्यः प्रतीकार इति वक्तुमाह आदिभूतायेति । न कस्याप्यपराधोऽपीति
सूचितम् । कूटस्थायेति दोषाभावः । न केनाप्यपराधः कर्तुं शक्य इत्यपि सूचितम् ।
परमामुपपत्तिमाह सर्वदोषपरिहाराय आत्मने नम इति ।

प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ।

तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ ॥

एवं तेनापि सर्वथा युद्धं निवारयितुं प्रत्याख्यातः पलायनप्रेप्सुः स मणिर्यत्र
क्वापि वधं प्राप्स्यतीति मणिं तस्मिन् स्थापयित्वा शतयोजनगं सैन्धवमश्वमारुह्य ययौ ॥ १८ ॥

ग्रामाद्रात्रावेव निर्गतः । न्यासो न देय इति ज्ञापितम् । तस्मिन् मृते तदीयाः
प्राप्स्यन्तीति नान्यो भगवते मणिं प्रयच्छति, महामणित्वात् दातुमपि न शक्यः ।

अद्भुतकर्मत्वान्न ग्रहीष्यतीत्यपि सूचितम् । अतः स्थापयित्वैव पलायनमेवोचितम् । ततो लोके पलायितः शतधन्वा एकेन दिनेन शतयोजनानि गत इति द्वितीयदिवसे लोकवार्ता निर्गता, तदा भगवान् यत् कृतवांस्तदाह गरुडध्वजमारुह्येति ।

गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ।

अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुद्रुहम् ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव दिवसे चेद्वच्छेत्, तदा निकट एवोपलम्भः स्यात् । द्वितीये दिवसे मध्याह्ने निर्गतः । तावता स योजनानां शतद्वयमतिक्रम्य गतः । भगवान् पुनः रथान्तरं शीघ्रगामि न भवतीति, अलौकिकं च न कर्तव्यमिति, गरुडध्वजमेव रथमारुह्य एकस्मिन्नेव सर्वसामग्रीं गृहीत्वा, प्रमाणांघ्रपेक्षां परित्यज्य, रामजनार्दनौ ससाधनपूर्णप्रयत्नौ महावेगैः अश्वैः सैन्यादिभिः कृत्वा अन्वयाताम्, पृष्ठतो मारणार्थमनुगतौ । अवश्यं तथागमने हेतुः गुरुद्रुहमिति । गुरुः श्वशुरः पञ्चानां मध्ये गणितः । तस्मै द्रोहं कृतवानिति । राजत्रित्यालस्याभावाय शौर्यं कथयन् सम्बोधयति । गुरुद्रोहकथनेनान्यदपि सूचितम् । 'प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवि'दिति पक्षः परिहृतः ॥ १९ ॥

तावता सः मिथिलानगरपर्यन्तं गत इति तत्र मारित इति वक्तुं तस्योपलम्भमाह मिथिलाया इति ।

मिथिलाया उपवने विसृज्य पतितं हयम् ।

पद्भ्यामधावत्संभ्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुपा ॥ २० ॥

अतिदूरगमनात् हयस्य श्रमात् पातः । ततः पद्भ्यां धावनम् । ततो भगवानपि रथेनानुगमनं निषिद्धमिति स्वयमपि पदातिरेव मूत्वानुगत इत्याह कृष्णोऽपीति ॥ २० ॥

पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ।

चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्च्यचिनोन्मणिम् ॥ २१ ॥

स्वयमपि पदातिः तस्य पदातेः तिग्मनेमिना अप्रतिहतेन सुदर्शनेन शिरस्तस्योत्कृत्य, धावनसमय एव शैरीरं धावमानमेव स्थितम् । शिरस्तु छिन्नमिति । भगवानिति मोक्षदानार्थं तथा कृतवानिति निरूपितम् । अत एव भगवानद्भुतकर्मा बलमद्रः पश्यतीति तत्र मण्यभावं ज्ञात्वापि वाससोः व्यचिनोत्, विवेचनेन अन्वेपणं कृतवान् ॥ २१ ॥

बलमद्रविचारेण स मारित इति ज्ञात्वापि भगवांस्तथा कृतवान् । मण्यर्थमेव मारणमिति बलमद्रविचारः । सर्वथा मारणीय इति भगवतः । लोकबद्बलमद्रः बहुविधानि वाक्यानि श्रुत्वा मणिसद्भाव एव तस्मापराधं जानीयात् । अन्यथा लोकोन्यथापि वदतीति विश्वासं न कुर्यादत आह भगवान् ।

अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ।

वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥

अलब्धमणिरग्रजान्तिकमागत्य वृथा हतः शतधनुरिति । सर्वज्ञत्वे भगवतोऽपराधः स्यात् । ज्ञात्वैवान्यत्र गत इति । सर्वकर्तृत्वमपि सर्वज्ञत्वे भविष्यतीति सुतरामेवापराधः स्यात् । ततोऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम् । अहतो वृथेत्यपि चान्यं भवति । गुरुद्रोहात् हत एव सार्थको भवतीति । अन्यथा अकृतनिर्वेशो भवेत् । मणिस्तु न विद्यत इत्युभयत्र समानम् ॥ २२ ॥

ततो बलभद्र एव युक्त्यभिज्ञः भगवन्तमाहेत्याह तत आह बल इति ।

तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।

कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष्टुं पुरं ब्रज ॥ २३ ॥

नूनमिति तस्य वाक्यम् । अवश्यं मणिरन्वेष्टव्यः । यदि तत् स्थाने नास्ति, तदा नूनं स मणिः शतधन्वना, शतधन्वन्शब्दः कस्मिंश्चित्पुरुषे, न तु खाते, भार्यादौ वा । पुरुषपदेन महानेव कश्चित्सूचितः । न्यस्तः न्यासप्रकारेण स्थापितः । ततः किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह तमन्वेष्टुं पुरं ब्रजेति । नतु स्वगृहे गन्तव्यम्, कार्यं न जातमिति ॥

स्वस्यान्यथा विनियोगमाह अहं विदेहमिच्छामीति ।

अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ।

इत्युक्त्वा मिथिलां राजन् विवेश यदुनन्दनः ॥ २४ ॥

भूमारहरणार्थमुभौ समागतौ । लोकाश्च द्विस्वभावाः । यद्युभावप्येकासक्तौ स्याताम्, तदा पक्षान्तरे बलतिशयं दृष्ट्वा अपरो निर्वर्तेत, तदनुगुणो वा भवेत् । ततो भूमिमारस्तदवस्थ इति फौले उभौ विरुद्धस्वभावौ जातौ । अतो दुर्योधनशिक्षार्थं बलो विदेह-नगरे गच्छन् भगवन्तं द्वारकां प्रेषितवान् । इतःप्रभृत्येवोभयोः शक्तिर्विभक्ता । असम्मति-लीलाप्यन्योन्यं प्रदर्शयते । अत एवाग्रे भगवद्वाक्यम् । 'किन्तु मामग्रजः सम्यक् न प्रत्येति मणिं प्रती'ति । ईश्वरशक्तयोर्विभक्तत्वात् तद्भक्तानामपि बुद्धिर्विभक्तेति अकूरभी-ष्मादीनां भगवद्भिन्नशीलत्वं वर्णितम् । अन्यथोभयविधाः न निरुद्धा भवन्तीति । अतो बलभद्रप्रकारेण ये निरुद्धाः, ते भगवतो नानुगुणाः । भगवता निरुद्धाश्च न बलभद्रानु-गुणा इति । अनयोर्विभागे शास्त्रमपि विभक्तमिति ज्ञापयितुं विदेहपदम् । ज्ञाननिष्ठाः प्रियाः बलपक्षे । भक्तिनिष्ठाश्चापरत्रेति । क्रियाज्ञानशक्ती एकत्र । भक्तिपरमानन्दावपरत्र । अत एव विदेहः प्रियतमः । ततस्तन्निकटे गत्वा तद्दर्शनार्थं समुत्सुको जातः । ज्ञानपक्षे वेदमार्गो नात्यन्तमादरणीय इति गरुडध्वजो रथः भगवतैव गृहीतः । बलस्तु रयान्तरं

समारूढ पद्भ्यां वा गत इति निश्चीयते । बलभद्रो नियोगकर्तेति तस्यैव चरित्रं प्रथममाह इत्युक्त्वेति त्रिभिः । मिथिला नाम मथनाज्जातेति, न निर्मितेति कर्मज्ञानोद्भवस्तासां सूचितः । यदुनन्दन इति तदर्थमेव भगवदवतार इति तथाकरणमुचितमिति ज्ञापितम् ॥

ततो राजकर्तृकमभिनन्दनमाह तं दृष्ट्वेति ।

तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ।

अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ २५ ॥

अतिप्रियत्वात् न ज्ञापयित्वा गतः । अतोऽन्तःप्रवेशानन्तरमेव दर्शनानन्तरमेव राजा ज्ञातवानिति दृष्ट्वा सहस्रोत्थायेत्युक्तम् । यतो मैथिलः । दर्शनेनैव प्रीतं मानसं यस्य । एवं देहेन्द्रियान्तःकरणस्थितिरुक्ता । ततस्तस्य कार्यमाह अर्हयामासेति । विधिप्रधान इति विधिवत्पूजां चक्रे । कस्मिन्नप्यंशे पुष्टिर्नास्तीति ज्ञापयितुं अर्हणीयमित्युक्तम् । रामः सर्वैरेव अर्हणीयः, साधनपुरःसरम्, ब्रह्मरूपत्वात् । समर्हणैः सम्यगर्हणयोग्यैः शुद्धैः द्रव्यादिभिः ॥ २५ ॥

एवं पूजानन्तरं तस्य प्रत्यागमनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थमाह उवासेति ।

उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।

ततोऽशिक्षद्गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ २६ ॥

मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ।

राजगृहे स्थितिव्यावृत्त्यर्थं तस्यामिति । कतिचित्समा इति वर्षत्रयं किञ्चिदधिकं वा । मर्यादानगरी सेति स्थितौ न कोऽप्युद्वेगः । तत्र तावत्कालं स्थितौ परदेशवासादिक्लेशो भवेदित्याशङ्क्याह विभुरिति । स्थितेः प्रयोजनमाह ततोऽशिक्षदिति । धार्तराष्ट्रः पितुः पुत्रः समर्थः, दुर्योधनोऽपि भगवदिच्छया सुयोधनः, सुष्ठु योधनं यस्येति । दुर्योधनपदं यौगिकं मन्यमानः तन्निषेधार्थं विपरीतं प्रयुक्ते । रूढं पदमिति लोके बोधयन् । अतो ज्ञानक्रियाशक्ती तस्य न पुष्टे इति बलभद्रात् गदामशिक्षत् । काले गदाशिक्षणयोग्ये समये । अत्यन्तं पुष्टस्वरूपः गदायां योग्यः । यस्मिन् काले प्रहारः शुष्को भवति, न पूषादिकं सम्पादयति, नाढ्यश्च विशकलिता न भवन्ति, स शरदादिः पण्मासः । तस्मिन् काले गदामशिक्षत् । तस्यापि विदेशवासे उद्देगाभावायाह मानितः प्रीतियुक्तेनेति । यतो जनकः जननात्, अत उत्कृष्टजन्मा, तं कुलीनं मर्यादावन्तमङ्गीकृतवान् । बलभद्रसम्बन्धादपि प्रीतिः । स्वभावतोऽपि महात्मा । य एव गृहमागतः, तमारोधयतीति । अतः प्रकारत्रयेण मानितः कायिकादिक्लेशाभावात् अशिक्षत् । शिक्षया गदां ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

धीविद्वेषराषामजधीचत्तमृत्तेरः ।

ततोऽशिक्षदित्यत्र । अतो ज्ञानेति । अत इत्यस्याशिक्षदित्यनेनान्वयः । सुयोधनत्वाद्धेतोरशिक्षदित्यर्थः ।

मर्यादारूपं भगवच्चरित्रमुक्त्वा, पुष्टिरूपमाह केशव इति ।

केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।

अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः ॥ २७ ॥

उत्पादकनाशकयोः तुल्यप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति पुष्टिस्थो भवति । द्वारकां रथेनागत्य सत्यभामादीनां सुखार्थं शतधन्वनो निधनम् । तदीयानां सुखार्थं च मणेर-
प्राप्तिमाह । ननु सर्वेश्वरः विधिकर इव किमिति स्वकृतं निरूपितवानित्याशङ्क्याह प्रियायाः
प्रियकृदिति । एतदप्ययुक्तमिति चेत् । तत्राह विभुरिति । सर्वं कर्तुं समर्थः । नैतावता
काचित् क्षतिरिति भावः । उभयमपि प्रियायाः प्रियार्थमुक्तवान् । कथं मण्यप्राप्तिः
प्रियमित्याशङ्क्य, सामर्थ्यं वा उक्तम् ॥ २७ ॥

वैरानुबन्धः आमृत्योरिति शतधनुर्वधानन्तरं प्रीतायां सत्यभामायां पश्चात्कारयामास
यत्कर्तव्यमित्याह तत इति ।

ततः स कारयामास क्रिया बन्धोर्हृतस्य वै ।

साकं सुहृद्भिर्भगवान्या याः स्युः सांपरायिकाः ॥ २८ ॥

बन्धोः श्वशुरस्य विप्रद्वारा कारणम् । साकं सुहृद्भिरित्यादिलौकिककथनं परलो-
केऽपि तस्य नालौकिकं किञ्चित्करोतीति ज्ञापयितुम् । भगवानिति तत्र महती सम्भृतिः
सूचिता । सुहृद्भिरिति । तत्करणे सर्वेषामावश्यकता च । या याः स्युरिति । विधौ
आवश्यकता अनावश्यकताश्च फलार्थाः सर्वा एव संगृहीताः ॥ २८ ॥

ततो वल्लभद्रवाक्यान्मण्यन्वेपणार्थं प्रवृत्तः, लोकतोऽपि अक्रूरकृतवर्मणोः कृत्यमेत-
दिति ज्ञात्वा, यदैव लोकानुरोधेन तयोर्निग्रहः प्राप्तः, तदैव भगवदिच्छया तयोर्बुद्धिः
पलायनपरा जातेत्याह अक्रूर इति ।

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।

व्यूपतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९ ॥

शतधनोर्वधं श्रुत्वा स्वस्यापि तदन्तःपातित्वात् मणिमारणावेव प्रयोजकाविति
भगवत्प्रयत्नात्पूर्वमेव भगवच्छक्तेर्विभक्तत्वात् भयवित्रस्तौ व्यूपतुः । मिषेण परदेशे
निर्गतौ । तयोर्निर्गमनमात्रेणैव पलायनं सर्वजनीनं जातमिति तौ विशिनष्टि द्वारकायाः
प्रयोजकाविति । एको लोकतः, अपरो वेदतश्चावेक्षकौ कोटिवारकधर्माध्यक्षौ ॥ २९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

अक्रूर इत्यत्र । मणिमारणे एवेति । मणिः सत्राजिन्मारणं च प्रयोजकम् ।
निग्रहे हेतुरित्यर्थः ।

भगवानेवात्रार्थे निमित्तमिति साधनशक्तिः भगवतान्यत्र स्थापितं प्रयोजकमाण-
चलमद्राणां दुष्टनिवारणसत्साधनसम्पादकानामाधिभौतिकादीनामन्यत्र गमने फलरूपस्यैव
भगवतो विद्यमानत्वेऽपि सर्वेषां द्वारकावासिनां पीडा उत्पन्नेत्याह अकूरे प्रोपिते इति ।

अकूरे प्रोपितेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ।

शारीरा मानसास्तापा मुहुदैविकभौतिकाः ॥ ३० ॥

अकूरमात्रस्य प्रयोजकत्वं लोकसिद्धम् । सर्वो हि लोकः आधिभौतिक एव व्यव-
स्थितः । तत्रापि विद्यमानेषु साधनेषु तापदर्शनालौकिकं कृतधर्माणं परित्यज्य धर्माध्यक्षमकूर-
मेव प्रयोजकं सर्वोऽपि मन्यते । द्वारकौकसां निश्चयेन सर्वेषां तापाः पीडाः शारीरा मानसाः
व्याध्याधिरूपाः मुहुरासन् । आध्यात्मिका एते गणिताः । आधिभौतिका आधिदैविकाश्च
पुनस्तापा अभवन् । इयं लौकिकी भाषेति नात्र कोऽपि विरोधः शङ्कनीयः । सर्वमेवोत्त-
रार्थं न समाधिभाषेत्येके । मुहुरिति वारंवारम् । ज्ञानादिना प्रतीकारे कृतेऽपि पुनः पुन-
र्जायन्त इति । तेऽपि पुनः शरीरे मनस्येव च दुःखं जनयन्तीति तद्विशेषणत्वेनोक्ताः ॥ ३० ॥

पूर्ववत्पुनर्लोकं विपरीततया कीर्तिर्जातेत्याह इत्यङ्गेति ।

इत्यङ्गोपदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ।

यो हि मणिं गृहीत्वा पलायते, तं स्तौति लोकः । यो न गृह्णाति निर्लेपः, तं
निन्दतीति लोकः । अतो निन्दां पूर्वाध्याये निरूप्य, स्तुतिमत्र निरूपयति । इति एवं
जाते । अङ्ग हे राजन् । एके अभिज्ञाभिमानिनः परमार्थदर्शिनोऽपि प्रागुदाहृतं
भगवतो वीर्यविभागं मणिसामर्थ्यं वा विस्मृत्य स्वयं भ्रान्ताः सन्तः एकदेशे पर्यवसित-
मतयः अन्यानुपदिशन्ति । उभयत्रापि भगवदिच्छा प्रयोजिका, विस्मरणे उपदेशेऽपि ।

तेषामुपदेशमाह मुनिवासेति सार्धाभ्याम् ।

मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ ३१ ॥

देवेष्वर्पति काशीशः श्वफल्कायागताय वै ।

स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्तनोऽवर्षत्स काशिषु ॥ ३२ ॥

तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावकूरे यत्र यत्र ह ।

देवोऽभिवर्षते तत्र नोपपाता न भारिकाः ॥ ३३ ॥

श्रीविठ्ठलरायणमन्थीवत्तुभक्तलेखः ।

अकूरे प्रोपिते इत्यत्र । सर्वमेवेति । उत्तरार्थे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणात्
सर्वमेव लौकिकी भाषेति तदाशयः । वस्तुतस्तु सर्वत्र लोकधर्मपुरस्कारो लोकवत्
पुत्रभार्यादिसाहित्येन लीला । स्वरूपेण लौकिकत्वं तु कचिदेवेति तावत्येव लौकिकी
भाषेत्याशयेनाहुः एके इति ।

मुनिरयमक्रूरः, तस्य वासरूपे निवासे स्थितौ, गृहं कृत्वा 'चिदभिमानेन मुनिस्तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र अरिष्टदर्शनं न घटेत् । तस्य मुनित्वमुपपादयन्ति देवेऽवर्षतीति । पूर्वं काशिराजः अवर्षति देवे अनावृष्ट्या पीडितः श्वफल्काय प्रसङ्गादेवागताय स्वसुतां महादेवादिवाक्यात् गान्दिनीं प्रादात् । ततः काशिपु काशीप्रदेशेषु देवो वर्षति स्म । स्मेति प्रसिद्धे । अवर्षदिति । किमतो यधेवम्, तत्राह तत्सुत इति । वर्षपर्यन्तं प्रत्यहं गोदाने क्रियमाणे अपुत्रस्य काशिराजस्य कन्या संजाता । ततो द्वादशवर्षपर्यन्तं पुनरेकैकां गां तस्या हस्ते दापितवान् । तादृशी गान्दिनी । तस्याः सुतः । श्वफल्कसुतो वा । तयोर्यावान् प्रभावः, तावत्प्रभावयुक्तौ भवितुमर्हति । असाविति । तथैव दृश्यते । आविर्भूतो वा । तत्राधिकमक्तौ भगवांस्तद्रूपेण भासत इति न काप्यनुपपत्तिः । यत्र यत्राक्रूरः अर्थात्तिष्ठतीति पूर्वोक्तन्यायेन तत्र देवोभिवर्षति इति पितृसामर्थ्यसम्बन्धः । नोपपाता इति मातृसामर्थ्यम् । भक्त्या उपलब्धत्वात् तस्याः साधारणोऽपि प्रभावः अतिरिक्तः, तमाह न मारिका इति । तामस्यः पूतनादिशक्तयो मारिकाः । सात्त्विके भगवद्भक्ते न सन्निहिता भवन्तीति युक्तमेव । उपपाताः पातकान्युत्पाता वा । गोदानस्य तथा प्रभावो निरूपित इति । हेत्याश्चर्यं । प्रभावोऽपि कथं कार्यं संजात इति, तत्राप्युभयोः, ततोऽपि विशिष्टश्चेति ॥ ३३ ॥

ननु विद्यमाने भगवति अन्योत्कर्षवचनानि भ्रान्तानीति चेत्, तत्राह इति वृद्धवचः श्रुत्वेति ।

इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ।

इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥

वृद्धा आदरणीयाः यथोपश्रुतिः पूर्वं पश्चाद्भगवता श्रुता, तथेदमपि श्रुत्वा तदोप-
निराकरणार्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । तत्र लोका अर्थं भ्रान्ता चलभद्रं मणिं च कारणत्वेन न जानन्तीति, भगवान् पुनः विमृश्यकारी तथैव कृतवानित्यङ्गीकारे दोषः स्यादिति, पूर्णमेव कारणं मत्वा समाधानं कृतवानिति वक्तुमाह नैतावदिह कारणमिति । इह आध्यात्मिकादितापेषु एतावदेव न कारणम्, किन्तु अन्यदप्यस्तीति तदनुक्त्वा इति निश्चित्य, सम्यक् चिन्तयित्वा दूतैः अक्रूरं समानाय्य, आमरणार्थमभयं दत्त्वा, जनार्दनो लोकानामविद्यादि-
सर्वदुःखनाशकः मणिं प्रकटयितुं तमाहेति सम्बन्धः । स ह्यक्रूरः काशिपु प्रयागे च मरणं निश्चित्य तीर्थमाश्रित्य स्थितः । यदि भगवान् शतधन्वानमिव मारयिष्यति, तदात्रैव प्रयागादौ मारयत्विति परलोकेप्रेप्सुः । भगवांश्च क्लिष्टं न करोतीति, मणिमन्यथापि दास्यतीति, तथापि सत्यमामाप्रतिनिधित्वेन अक्रूरायैव मणिर्देय इति भगवान्निश्चित्य मौशलेनैव तं मारयितुं तथा कृतवान् । नह्यस्मत्स्वामी जीवैर्निश्चिते ज्ञाते वा प्राकृत इ-

तन्मन्युं गृह्णाति । सालकिरिव प्रायोपविष्टं मारयति । तक्षक इव वा भक्षयात् । मृत्युारवः
वा हन्ति । तस्मादक्लिष्टकर्मा भगवान् समाहूयैव प्राह ॥ ३४ ॥

पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।

विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥

किञ्च । पूजयित्वा पितृव्यत्वेन । अभिभाष्य साधु समागतोऽसीति कुशलप्रश्नं
कृत्वा । ततो यथा मनः परितुष्टं भवति, तथा प्रियाः कथाश्रोक्त्वा शरीरेन्द्रियान्तः-
करणानां त्रिविधसत्कारेण सुखं दत्त्वा । याचिते प्रदर्शयिष्यतीति निश्चित्य । तत्र हेतुमाह
विज्ञाताखिलचित्तज्ञ इति । एतज्ज्ञानमेवाकूरस्य प्रदर्शनाद्यङ्गीकारे हेतुरिति तन्निरूपितम् ।
भक्तो भूत्वा पूर्वं मार्गपांसुष्वपि विलुठन् इदानीं सङ्गवशादेवं जात इति स्मयमानः ।
हेत्याश्चर्यं । यस्माद्यो विभेति, यो वा दण्ड्यः, स प्रसादपात्रमिव परिभाष्यत इति ॥३५॥

भगवद्वाक्यमाह ननु दानपते इति चतुर्भिः ।

ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ।

स्वमन्तको मणिः श्रीमान्विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

दानपतिर्दानाध्यक्षः सर्वधर्मसूक्ष्मज्ञः । अनेन गोपनमनङ्गीकारोऽन्यथा वदनं च
व्यावर्तितम् । न्यस्तः त्वयि स्थापितः । आस्तेऽद्यापि तव स्थाने । शतधन्वनैव, ननु
तदीयैः । स्वमन्तको मणिः प्रसिद्धः । तस्य नाशादिकं न सम्भवतीत्याह श्रीमानिति ।
सर्वदा श्रीमत्वात् नापद्रुपं नाशादिकं प्राप्नोति । पूर्वोक्तार्थेषु प्रमाणमाह विदित इति ।
इदानीं वेदकं भ्रान्तं भविष्यतीति तन्निवारणार्थमाह । पूर्वमेव नोऽस्माभिः विदित इति ३६
तर्हि तदैव कथं न याचित इति चेत्, तत्राह सत्राजितोऽनपत्यत्वादिति ।

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृहीयुर्दुहितुः सुताः ।

दायं निनीष्यतः पिण्डान्निव्यस्तुष्यन् न्यश्रेयित्तम् ॥ ३७ ॥

याचनमधिकारिणो भवति । यः पिण्डदः स रिक्थहारीति । तत्रैतावत्कालं सत्यभा-
माया नापत्यान्युत्पन्नानि । स त्वनपत्यः अप्राता च । मणिस्तु तस्य । तं पुनः दुहितुः
सुताः गृहीयुः । तत्र साधारणं न्यायमाह दायं निनीयेति । अन्यथैतदपि स्वेच्छेति
स्यात् । दायं धनं गृहीयुरिति पूर्वोणैव सम्यन्धः । आमरणं तस्यैव धनम् । मरणानन्तर-
मपि पुत्राद्यभावे अपः पिण्डान् निनीय ऋणं च विमुच्य शेषितमवशिष्टम् । शेषभागिति
पाठे यो निनीय भवति, स शेषभागभवतीति । निःस्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति ।
चोरं हत्वापि यो वस्तुतो न भागी, स न द्रव्यं प्राप्नोति परिज्ञातम् । उत्पन्न एव

श्रीविह्वलरायामजधीबलुभकृतलेखः ।

दायं निनीयेत्यत्र । उत्पन्न एवेति । औरस एव पुत्रः संपूर्णदायभाक् भवति ।

दायभाग्भवतीति न व्यवहितज्ञातेः दायभाक्त्वमिति केचित् । दायं वा साक्षात्स्वामिनि गते तत्स्वामिनमन्वेपमाणं परम्परया शाखामूलपर्यन्तं गत्वा तुल्यतया तच्छाखासु निर्दिशति । यं कञ्चिद्वा सर्वानुमत्या पिण्डदातारम् । एवं श्लोकद्वयेन भेदो दण्डश्च उक्तः । भेदावेव वा ॥ ३७ ॥

सामदाने आह तथापीति द्वाभ्याम् ।

तथापि दुर्धरस्त्वन्धैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ।

किन्तु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥ ३८ ॥

अन्यैर्दुर्धरोऽयमिति त्वय्येवास्ताम् । स हि लौकिके अलौकिको न तिष्ठति । य एव कर्मादिमार्गैः अपवृत्तैः लौकिकत्वं न सम्पद्यते । अपवृत्तकर्मा लौकिको भवतीति कादाचित्कव्रतोऽपि समयभेदेन लौकिक एव । तर्हि मयि कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह सुव्रत इति । सुष्ठु व्रतं यस्य । त्वं हि सर्वदा नियतव्रतः । एवं दानमुक्त्वा सामाह किन्त्विति । परमेकदा दर्शयस्व । साम हि समता, उभयोरैक्यम् । तथा सति यथा स्वकार्ये मणोर्विनियोगः, एवमस्मत्कार्येऽपि विनियोगो युक्त इति । अप्रदर्शनपक्षे अग्रजो बलभद्रः मणिं प्रति मणिविषये मां न सम्यक् प्रत्येति, किन्तु सकपटं मन्यते ॥ ३८ ॥

अतो यथा जाम्बवता अपकीर्तिनिराकरणार्थं मणिर्दत्तः, एवं त्वयापि प्रदर्शनीय इत्याह दर्शयस्वेति ।

दर्शयस्व महाभाग चन्धूनां शान्तिमावह ।

अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥ ३९ ॥

महाभागेति भाग्ये विद्यमाने मणिर्न गच्छतीति । अस्मद्विश्वासाभावेऽपि भाग्य-विश्वासो वा कर्तव्य इति भावः । अनेनान्योऽप्युपकारो भविष्यतीत्याह चन्धूनां शान्तिमावहेति । चन्धुषु मध्ये कलह उत्पन्नः । केचिन्मत्सङ्घिनः, अपरे रामस्येति । प्रदर्शने तु सन्देहामावात् न कलहः । अव्युच्छिन्नेत्यर्थं विगीतमाहुः । मणिरस्तीत्यत्र लौकिकं प्रमाणम् । काश्यादिषु रुक्मवेदयः सुवर्णैः कानिर्भिताग्निसहिताः मखाः द्वादशहादयः अव्युच्छिन्ना निरन्तर प्रवृत्ताः यतस्ते वर्तन्त इति ॥ ३९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीबह्मकृतलेख ।

व्यवहितो दौहित्रादिः । ज्ञातो ज्ञातिसंबन्धी । एतादृशे तु संपूर्णदायमाक्त्वं नास्ति, किन्तु पिण्डदानादिः क्रियानन्तरमृणमोकानन्तरं च यावदवशिष्यते, तावद्भाक्त्वमित्यर्थः ।

तथापीत्यत्र । अपवृत्तरिति । अपकृष्टं वृत्तं स्थितिर्येषाम् । अपकृष्टैरित्यर्थः । इत्यष्टमाध्यायव्याख्या ।

एकेनाप्युपायेन-स इष्टं कुर्यात्, किमुत चतुर्भिरिति स भगवदुक्तं कृतवानित्याह एवं सामभिरिति ।

एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम् ।

आदाय वाससा च्छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥ ४० ॥

सामशब्देन भेददण्डदानान्यपि संगृह्यन्ते । पर्यवसितं सामैवेति तदेवोक्तम् । आलब्धः स्पष्टः मारित इव लजितः वशीकृतश्च । श्वफल्कतनयो महतः पुत्रः । भगवते वाससा च्छन्नं सूर्यसमप्रभं ददौ । आदायेत्यनेन अन्यतो ग्रहणं लक्ष्यते । अर्थात् कृतवर्मणः स्थाने तत् स्थितमिति लक्ष्यते । प्रत्यक्षदाने लज्जा भवतीति वाससा च्छन्नं ददौ । तथैव स्थापितमिति ज्ञापयितुम् । अन्यथा तज्जनितं सुवर्णमपि निवेदनीयं स्यात् । तेन प्रदर्शनार्थं न दत्तम्, किन्तु सर्वथैव दत्तमिति दानप्रकारादवसीयते । सूर्यसमप्रभमिति दाने दातु-र्गृहीतुश्च प्रत्यक्षतो दर्शनमपि न भवेदिति सूचितम् । अनुपहृतशक्तिं वा ॥ ४० ॥

भगवांस्तु प्रतिदानार्थमेव गृहीतवानिति कार्यं कृत्वा तस्मै दत्तवानित्याह स्वम-न्तकमिति ।

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ।

विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयद्विभुः ॥ ४१ ॥

ज्ञातिभ्यो गोत्रजेभ्यो विवदमानेभ्यः । आत्मनो रजोऽपकीर्तिं विमृज्य मार्ज-यित्वा । अनेनाग्रिमकार्ये लेपदानाविव पूर्वरङ्गः कृत इति लक्ष्यते । भगवति दोषारोपा-भावे हि सर्वे उद्धर्तुं शक्या इति । अतः स्वकार्यं कृत्वा तस्मै प्रत्यर्पयत् । भूय इत्यनेन पूर्वमपि सत्यभामास्थानीयं मणिं दत्तवानिति लक्ष्यते । विभुः समर्थः । तस्मै दत्त्वापि तं दण्डयितुमिति । अपेक्षामावादा ॥ ४१ ॥

एवमध्यायद्वये लौकिकी भाषा निरूपितेति साक्षादुपयोगाभावात् श्रवणे फलमाह यस्त्वेतदिति ।

यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।

आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥

एतदाख्यानम् । अत्राख्याने त्रिविधा लीला वर्तत इति ज्ञापयितुं भगवतो नाम-त्रयम् । भगवत्वाच्छास्त्रार्थत्वम्, ईश्वरत्वादावश्यकत्वम्, विष्णुत्वात्पापनाशकत्वमिति । चरित्रेऽपि गुणत्रयमाह वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं चेति । भक्तिजनकं पापनाशकं पुण्यसम्पादकं च । चकाराज्ञानप्रदम् । तत्र क्रियामपि त्रिविधामाह पठति शृणो-त्यनुस्मरेद्देति । श्रवणकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते । समुच्चयेन च । चकारा-दन्येषु फलेषु विकल्पः, भक्तौ समुच्चय इति । पूर्वमुक्तं फलमपि त्रिविधमाह दुष्कीर्ति

दुरितमपोह्य याति शान्तिमिति । दुष्क्रीतिर्वाह्या । दुरितमान्तरम् । दोषद्वयं परिहृत्य
लयविक्षेपजनकाभावात् शान्तिं मनसः समवस्थानं ज्ञानं वा यातीति भक्त्यद्गत्वेनैतच्छ्रो-
तव्यमिति निरूपितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षित-
विरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवमोऽध्यायः ।

नवमे पञ्चकन्यानां विद्यापर्वस्वरूपतः ।
विवाहः प्रोच्यते सम्यक् कृष्णेनाशेषमुक्तये ॥ १ ॥
मायासम्बन्धदोषेण क्रोधः कामस्तथापरः ।
निराकृतः सर्वमुक्त्यै विद्याफलमतः परम् ॥ २ ॥
त्रैलोक्यसुखदानं च मायादोपनिवारणम् ।
द्वाभ्यां तथैव सर्वेषां राजसे पूर्णता ततः ॥ ३ ॥
विद्यायाः सूर्यमुख्यत्वात्प्रथमा दुहिता रवेः ।
विपक्षनिग्रहात्मत्वात् द्वितीया सोमवंशजा ॥ ४ ॥
मार्गद्वयं हितार्थाय द्वयं स्त्रीकृतवान् हरिः ।
भक्तानभक्तानालक्ष्य तृतीया सूर्यवंशजा ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नवमे । मायेति । माया रुक्मिणी, तत्सम्बन्धरूपदोषेण भगवति कामः
क्रोधस्तथापरो लोभश्च प्राप्तः, स निराकृतः । क्रमो न विवक्षितः । भगवति कामः
पुत्राद्यभिलाषो नास्ति । तथा सति नारदादिसर्वसमितिं विनैव प्रद्युम्नं गृह्णीयात् ।
तथा क्रोधोपि नास्ति । तथा सति जाम्भवति प्रसादं न कुर्यात् । लोभोपि नास्ति ।
तथासति मणिं स्वयमेव गृह्णीयात् । एव त्रिभिरध्यायैर्दोषत्रयाभाव उक्तः । अतः परं
विद्यारूपं फलं निरूप्यते । तथा सति निर्दोषगुणत्वं भगवति सेत्स्यतीति भावः ।
ततो दशमाध्याये त्रैलोक्यै यत्सुखं तद्दानम् । ततो द्वाभ्यां मायाया रुक्मिण्या
दोपनिवारणम् । तत्रान्तरदोपनिवारणमाद्येन । द्वितीयेन बाह्यदोषस्य रुक्मिणो
निवारणम् । ततः सर्वेषां दोपनिवारणं तथैव द्वाभ्यामेवेत्यर्थः । कालिन्दी ज्ञानरूपा ।
मित्रविन्दा तपोरूपेत्यादिनिबन्धाञ्छ्रेयम् । भक्तानिति । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति-
वाक्याद्भक्तानालक्ष्य ज्ञानमार्गः । भक्तिरहितानालक्ष्य तपोमार्ग इत्यर्थः । तृतीयेति ।

भक्तिरूपा प्रयत्नेन याचयित्वा स्वयं गतः ।
व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकार ह ॥ ६ ॥
अग्रे वाधास्तु भक्तेन हर्षुनेन निराकृताः ।
ज्ञानभक्त्योरतो भूयान् पर्वणोरुद्यमः कृतः ॥ ७ ॥
धर्मस्नेहौ तयोरङ्गं मध्यमो लौकिकः स्मृतः ।
द्वयोः स्वतन्त्रतासिद्धौ जीवानां तु ततो द्विधा ॥ ८ ॥
भक्तिज्ञानफले कृष्णः पुंसां स्त्रीणां चकार ह ।
अतो दत्तां स्वयं दत्तामलेशकेशभावनात् ॥ ९ ॥
उपयेमे स्वयं कृष्णस्तासु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ततः सर्वकलाभिस्तु हरिः पूर्णो निरूप्यते ॥ १० ॥
सपद्यो भगवानेवं निःसन्दिग्धो निरूपितः ।

तत्र प्रथमविवाहे तत्त्वानि भगवांश्च व्यापृत इति नवविंशतिष्ठोकैर्विवाहो निरूप्यते । तत्र भक्तिकर्मणी ज्ञाने अद्भूते इति निरूपयितुं द्वादशभिर्भक्तिं पञ्चभिः कर्म च

श्रीविद्वलरायारामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इयं भक्तिरूपा । अतः स्वयं गतः सन् याचयित्वा व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकारेत्यर्थः । अत्रेयं भक्तिरूपेत्युक्तम् । निबन्धे लक्षणा भक्तिरूपा । नामजिती योगात्मिकेति निरूपितम् । तत्र विकल्पो ज्ञेयः । अत इति । यतोऽत्र भगवतो भूयान् पक्षः । अतो हेतोर्ज्ञानभक्तिरूपयोः पर्वणोः कालिन्दीनामजितीविवाहयो-
र्भूयानुद्यमो विस्तारः कृतः । धर्मेति । कालिन्दी विष्णुं वरेण्यं ज्ञात्वा धर्मबुद्ध्या वृत्तवती । नामजिती स्नेहेन वृत्तवतीत्यर्थः । मध्यम इति । मित्रबुद्धाविवाहो लौकिकभावयुक्त इत्यर्थः । द्वयोरिति । द्वयोर्ज्ञानभक्तयोः सन्बन्धिजीवानां ज्ञानिनां भक्तानां च स्वतन्त्रतासिद्धौ मध्ये लौकिको विवाह उक्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । मध्ये तत्कथनेनोभयोर्विच्छेदः कृतः । तेनोभयोः स्वतन्त्रता, नत्वद्वाङ्मिमाव इति सूचितमित्यर्थः । ततस्तदनन्तरं कृष्णः भक्तिज्ञानं च फलं ययोस्तादृशे योगसाहच्ये पुंसां स्त्रीणां चोभयत्रोभयं चकार । अतो हेतोर्दत्तां पित्रेतिशेषः । पित्रा दत्तां साहचरूपां भद्रां स्वयमेव स्वयंवरे दत्तां योगरूपां लक्ष्मणामुपयेमे इत्यर्थः । अल्लेशेति । ल्यब्लोपे पञ्चमीयम् । तथा च क्लेशभावनमल्लेशरूपक्रियां प्राप्य भद्रामुपयेमे । मध्ये युद्धकथनात् क्लेशभावनं प्राप्य लक्ष्मणामुपयेमे इत्यर्थः । अत्र नामजित्या भक्तिरूपत्वकथनाल्लक्ष्मणाया योगरूपत्वमिति ज्ञेयम् । अत इति । विद्यायाः पञ्चविद्याया अपि सिद्धत्वादित्यर्थः । सपद्य इति । इमाः पञ्च स्वयं पद्यः । एवं सति पद्धिधत्वात् निःसन्दिग्धो भगवानेव निरूपितो जात इत्यर्थः ।

निरूपयति । ततो भक्तद्वारा दशभिस्तद्ग्रहणम्, प्रसङ्गाद्भक्तोपकारश्च । भक्तोद्धारार्थं यतमानः ।
एव ज्ञानशक्तिं गृह्णातीति वक्तुं पाण्डवानां स्थाने भगवान् गत इत्याह एकदेति ।

श्रीशुक उवाच—एकदा पाण्डवान् द्रष्टुं प्रतीतान् पुरुषोत्तमः ।

इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥

प्रतीतान् निश्चितान् राधावेधे वा दृष्टान् । तथापि तत्र तदा न प्रकटीभूता
इति पश्चाद्गतः । प्रतीतिस्तु सन्देहाभावयैव । लोके प्रज्ञातान् । पुरुषोत्तम इति
तान् सर्वान् पुत्रत्वेन निरूपयति । तेनावेक्षार्थं गमनं युक्तमेव । इन्द्रप्रस्थे तावता तैः
स्थानं लब्धम्, नारदोपदेशतः भीष्मादिभिरेव दत्तम् । ननु तदानीमेव तत्र गताः पाण्डवा
असाधनाश्च स्वार्थमेव सामग्रीरहिताः किं भगवदर्थं सम्पादयिष्यन्तीत्याशङ्क्याह श्रीमा-
निति । स्वयमेव सर्वसाधनलक्ष्मीयुक्तः । तेषां साधनसम्पादनार्थमेव गतः । अतएव महाशू-
रुः सुबुद्धिभिर्युधानादिभिर्वृतः । युयुधानः सात्विकः । स तत्रार्जुनशिष्यो भविष्यति ।
भगवांश्च विश्वकर्मादिभिर्गृहादिकं सम्पादयिष्यतीति । एतदर्थं भगवद्गमनम् । बहुपुरुषैः
सम्पादितगृहतुल्यम्, अन्यथा तद्गृहं न भवेत् । उत्कर्षश्च सम्पादनीयः ॥ १ ॥

एवं भक्तार्थं भगवद्गमने भक्तानां कृत्यमाह दृष्ट्वा तमागतमिति द्वाभ्याम् ।

दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ।

उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतम् ॥ २ ॥

परिष्वज्याच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहनैः ।

सानुरागस्मितं चक्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३ ॥

आगमनसम्भावनापि न स्थिता । अकस्मादागत एव पार्थाः स्वयं राजानः पृथायाः
भक्तायाः पुत्राः । अत एवाग्रे तस्या भक्तिं वक्ष्यति त्रिभिः । भगवांश्च मुकुन्दः । अनेने-
ष्टदो निरूपितः । अखिलेश्वरत्वादावश्यकः । अतो युगपदेव सर्वे उत्तस्थुः । वीरा इति
तेषां स्वधर्मो निरूपितः । अन्यस्तु भगवत्परो न भवतीति । स्वतः परम्परातश्च उत्तमाः
भगवति परं स्नेहं प्राप्तवन्त इति दृष्टान्तेनाह प्राणा मुख्यमिवागतमिति । इन्द्रियाण्या
सन्यमागतमिव । तेषां तन्मूलकमेव सर्वमिति । एवं सर्वात्मना तदीयत्वमुपपाद्य तादृशान्
कर्तव्यमाह परिष्वज्येति । भगवदालिङ्गनं निरन्तरमेव स्थासतीति अच्युतमिति । भगवत-
स्तयात्वज्ञानं स्वधर्मोदेवेति वक्तुं पुनर्वीरा इति । अङ्गसङ्गेनैव हतमेनो येषाम् । उत्तरार्थं
पापक्षयः आनुपाङ्गिको जात इति निरूपितम् । अतएव भगवतः सानुरागस्मितं चक्रं दृष्ट्वा
तदेव पुरुषार्थत्वेन मन्यमानाः मुदं ययुः । एतावदेव भक्तकार्यम् ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृष्ट्वेत्यत्र । परं स्नेहमिति । आगतमात्रेण सहसोत्वानं स्नेहकार्यम् । तथा च
स्नेहं स्नेहकार्यमित्यर्थः ।

ततो लौकिकं भगवान् कृतवानित्याह युधिष्ठिरस्येति ।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।

फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ॥ ४ ॥

अन्यथा शत्रुमारणादिकं न कुर्युः । तत उत्कर्षश्च न स्यात् ! अतो व्यामोहार्थं स्वयमात्मानं लौकिकं प्रदर्शितवान् । युधिष्ठिरभीमौ ज्येष्ठौ । अर्जुनः समः । अन्यौ कनिष्ठौ । ज्येष्ठयोर्नमस्कारः । समस्यालिङ्गनं सम्भाषणं च । अन्ययोर्नमस्कारानन्तर-
माशिपः । तदुक्तं क्रमेणैव । पादाभिवन्दनादाचारो निरूपितः सम्बन्धकृतः । अथ यमाभ्यामिति वा, समानकालेऽपि सम्भवतीति धर्मव्यवस्थां निरूपयितुमानन्तर्यमुक्तम् ।
आन्तरोऽयं सुहृदिति ज्ञापयितुम् ॥ ४ ॥

तदानीमर्जुनेनोढाया नमस्कारमाह परमासन आसीनमिति ।

परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ।

नवोढा व्रीडिता किञ्चिच्छनैरेखाभ्यवन्दत ॥ ५ ॥

अनेन सर्वपूजानन्तरं पश्चादास्येनात्मनिवेदनं कुर्वाणेषु समागतेति सूचितम् ।
आसीनमव्यग्रम् । तस्यां कृपादृष्ट्यर्थमुक्तम् । एतदर्थं तस्याः सनामत्वेन योग्यतामाह
कृष्णेति । 'यो यच्छूद्रः सं एव स' इति भगवान् कृष्णः पश्चात्मकः, शब्दार्थशक्ति-
भक्तक्रीडाधारभूतः । अतो व्यासो भगवान् कालिन्दी अर्जुनो द्रौपदी चेति । नन्वेपा
परिग्रहाधिक्यादुष्टा कथमेवं प्रपन्ना, तत्राह अनिन्दितेति । दोषो नास्त्येव । निन्दापि
नास्तीति । सम्बन्धाभावाच्च तथेत्याह नवोढेति । विधिसम्बन्धाद्वा । अत एव किञ्चिद्व्री-
डिता । स्त्रीस्वभावोऽपि शनैरागमनं धाष्टर्चाभावं सूचयति ॥ ५ ॥

सहगतानां पुरस्कारं वक्तुं सात्यकेराह तथैवेति ।

तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।

निपसादासनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥ ६ ॥

यथा भगवान् पूजितः, एवं भगवद्भक्ता अपि पूजिताः । यतस्ते पार्थाः । सम्बन्धश्च
तुल्य इति, साधु समागतमित्यभिनन्दनम् । ज्ञानशक्तिरत्र प्रकटीकर्तव्येति सोऽप्यासन
एवोपविष्टः । अन्ये च पूजिताः । आसनेऽप्युपविष्टाः, परं भगवन्तं परित उपासत ॥ ६ ॥

पृथायाः स्तोत्रं वक्तुं प्रथममन्योन्यमनुवृत्तिमाह पृथामिति ।

पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तपातिहार्दार्द्रदृशाभिरम्भितः ।

आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्रुपां पितृष्वसारं परिपृष्टवान्धवः ॥ ७ ॥

भगवान् पृथां समागत्य पृथानिकटे गत्वा कृताभिवादनो जातः । तथा च
अतिहार्देन आर्द्रा दृष्टिर्यस्याः । कर्षणया भक्त्या च आर्द्रा भवति दृष्टिः । ततोऽपि

अतिहार्दा लौकिकसम्बन्धेन स्नेहयुक्ता आर्द्रा भवति । ततस्तया परिरम्भितः । कुशलमा-
पृष्टवान् । स्वयं चापृष्ट इति लौकिकी भाषा भगवत्कृता स्थिरा जातेति निरूपितम् ॥ ७ ॥

तस्याः स्तोत्रार्थं प्रवृत्तिमाह तमाहेति ।

तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ।

स्मरन्ती तान् बहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

प्रेम्णा वैक्लव्यम् । अन्तःकरणस्य तादृशं प्रेम । तेन रुद्धकण्ठता शरीरवैक्लव्यम् ।
अश्रूणि लोचने यस्या इतीन्द्रियवैक्लव्यम् । किञ्च । स्वस्थानामपि भक्त्यैवं भवति । इयं
तु बहुक्लेशपन्ना तांश्च स्मरतीत्याह स्मरन्ती तानिति । बहूनेव क्लेशान् स्मरन्ती । क्लेशनि-
वृत्त्यर्थं प्रार्थयिष्यतीत्याशङ्क्याह क्लेशापायात्मदर्शनमिति । क्लेशानामपायो नाशो यस्मात्
तादृशं स्वरूपस्य दर्शनमेव यसेति । दर्शनेनैव क्लेशनिवृत्तौ तदर्थं न प्रार्थना ॥ ८ ॥

भगवता वयं कृतार्था इति इदमेव भगवत्स्तोत्रम् । तत्कृतकरिष्यमाणभेदेन द्विविधं
निरूपयति तदैवेति द्वाभ्याम् ।

तदैव कुशलं नोऽभूत्सनाथास्ते कृता वयम् ।

ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥

न तेऽस्ति स्वः परो भ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ।

तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः ॥ १० ॥

यदैवास्मान् स्मृतवान्, तदैव नः कुशलमभूत् । चिन्ताभावायाह । सनाथा अपि
त्वया वयं कृताः । नाथ एव काले स्मरतीति । वयमिति श्लाघायाम् । एतस्याभिज्ञापक-
मक्रूरप्रेषणमित्याह ज्ञातीन्नः स्मरतेति । 'येनोपशान्तिर्भूताना'मित्यत्र तथा निरूपितम् ।
कृष्णेति तदर्थमेवावतार उक्तः । सर्वसंरक्षार्थं भ्राता प्रेषितः । अनेन आत्रपेक्षयापि तवैव
स्नेहाधिक्यात् । नेदं दैहिकन्यायेन कृतार्थकरणम्, सन्निहितो बन्धुरेव प्रेषणीय इति लौकि-
करक्षापि सूचिता । एवं स्वरक्षकत्वेन प्राप्तं वैपम्यं परिहरति न तेऽस्तीति । स्वः स्वकीयः,
परः शत्रुः । एतदभावे हेतुमाह भ्रान्तिरिति । इयं बुद्धिर्भ्रान्तेति नास्तीत्यर्थः । तत्र
हेतुत्रयमाह विश्वस्य सुहृदात्मन इति । दैहिके निचार्यमाणे त्वमेव विश्वम्, अन्तःकरणे
तु सुहृत् सर्वस्यापि भगवान्, वस्तुनिचारे त्वात्मैव । अतो भावत्रयेऽपि भगवतो वैपम्य-
बुद्धिर्न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथं विपमकार्यमित्यत आह तथापीति । ये केचित्स्मरन्ति,
तेषां हृदये स्थितः क्लेशसमानाधिकरणो न भवतीति । अग्निस्तृणमिव क्लेशान् हंसि । अतो
भावनाकार्यमेव क्लेशहननम् । तदपि स्वाभाविकमेव ॥ १० ॥

ततो राजापि स्तोत्रं कृतवानित्याह किं न इति ।

युधिष्ठिर उवाच—किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ।

योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेघसाम् ॥ ११ ॥

तस्यापि स्वाभिनन्दनेनैव स्तुतिः । स हि सर्वं कर्मफलमेव जानाति । अतो भगवद्दर्शनमपि महाफलमिति साधनं कल्पयति । नोऽस्माभिः अस्माकं वा श्रेयः आचरितमस्ति । एतत्परिज्ञाने निरन्तरदर्शनार्थं निरन्तरं तत्कर्तव्यमिति पृच्छन्निव स्वाज्ञानमाह न वेदाहमिति । अधीश्वरत्वात् अन्तःकरणस्वामित्वात् भगवानेव जानाति । दर्शनस्य महाफलत्वमाह योगेश्वराणामपि दुर्दर्श इति । स्वस्यातथात्वमाह कुमेधसामिति ॥

एवं सर्वैः स्तुतः तेषां हितार्थं कियत्कालं तत्रैव स्थित इत्याह इतीति ।

इति चै वार्षिकान्मासान् राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम् ।

जनयन्नयनानन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥ १२ ॥

सर्वत्र विद्यमानोऽपि निश्चयेन तत्र स्थितः सर्वजनीनः । वार्षिका मासाश्चत्वारः । अनेन निद्रायामागतायां भक्तहृदये शयानः स्थित इति सूचितम् । लोकेऽपि वर्षायां भगनागमनौ न सुकरो । तत्रापि युधिष्ठिरेणाभ्यर्थितः । तदर्थं इन्द्रप्रस्थौकसां च नयनानन्दं जनयन् । एकया क्रियया फलत्रयं साधयतीति विभुत्वं हेतुत्वेन प्रदर्शितम् । यतोऽयं लोको प्रान्तः ॥ १२ ॥

एवं भक्तिसुक्त्वा कर्माह एकदेति ।

एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ।

गाण्डीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥

साकं कृष्णेन संनद्धो विहर्तुं विपिनं महत् ।

बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ १४ ॥

मासचतुष्टयमध्य एव अष्टकाद्यर्थं आखेटकार्थं गमनम् । वानरध्वजो रथोर्ध्वनस्य । एतत्प्राप्तिमप्यग्रे वक्ष्यति । इदानीमसाधन इति शक्त्या सहितस्तथा भवतीति विवाहानन्तरं परिग्रहानन्तरं वा तद्वक्ष्यति । वानरो हनूमान् ध्वजे यस्येति । तेषु भगवत्कृपा महती निरूपिता । गाण्डीवमप्यग्रेः सकाशादेव प्राप्तम् । तूणीरौ च अक्षयसायकौ । तत एव प्राप्तं त्रिविधमेतत् । कृष्णेन सह भावः सर्वेषामयातयामत्वाय । फलसाधनयुक्तता वा । सन्नद्धो बद्धकवचः । पुनरपि युद्धं संभविष्यतीति पूर्वयुद्धं जातमप्यग्रे निरूप्यते । अन्यथा विवाहस्य प्राधान्यं न स्यात् । भगवदैच्छिकोऽयं पदार्थक्रम इति न वैपरीत्यम् । प्रथमं खाण्डवदाहः, पश्चात्कीर्णप्राप्तिरिति । विचारितं तु तथा, कृतं त्वन्नोच्यते विहर्तुमिति । तदेवाह बहुव्यालमृगाकीर्णमिति । व्याला दुष्टाः, मृगा अदुष्टाः, सावरणा निरावरणाश्चेति

श्रीविट्ठलायान्तमजधोवल्लभकृतलेखः ।

कृतं त्विति पूर्वं कालिन्दीप्राप्तिः, पश्चाद्गाण्डीवादिप्राप्तिः । अधुना तु गाण्डीवा-
दिकं भगवदिच्छासिद्धं गुप्तं तादृजनवेद्यम् । इदमेव पश्चादग्निद्वारा प्रकृतया दापयि-
ष्यति । 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि'न्निति न्यायोऽनुसंधातव्यः ।

कर्मबन्धो, निवारितः । महद्विपिनमिति । मृगयारूपा क्रीडा तत्रानन्ता भवतीति वा । उभयान्दन्तीत्युत्कर्षः । तेषां मारणे सामर्थ्यमाह परवीरहेति । शत्रूणां विवेकपूर्वकं युद्धं कुर्वतामपि यो वीरहा ॥ १४ ॥

अतस्त्र गतः पञ्चविधान् द्विविधानपि मारितवानित्याह तत्राविध्यदिति ।

तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान् शूकरान् महिपान् ररून् ।

शरभान् गवयान् खड्गान् हरिणान् शशशल्लकान् ॥ १५ ॥

शरैर्न तु कपटैः । व्याघ्रा महिषा रुरवश्च त्रयो दुष्टत्वेन मारणीयाः । तेषां चर्मनखाद्युपयोगः । शल्यका अपि कठिना इति तैः सहोक्ताः । पर भक्ष्याः । शरभादयश्च पद्म । तत्र शरभगवयावभक्ष्यौ । शूकरश्चेत्पूर्वमुक्तः, तदापि भक्ष्यः । पञ्च भक्ष्याः, पञ्चामक्ष्याश्चेति दश निरूपिताः ॥ १५ ॥

तत्रोत्तमानां कर्मोपयोगमाह तान्निन्युरिति ।

तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान् पर्वण्युपागते ।

तृहपरीतः परिश्रान्तो वीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥

किङ्करा इति महिपगर्दभादिभिस्तन्नयनप्रतिषेधः । यतो मेध्याः । तत्रापि पर्वण्यष्टकादानुपस्थिते ॥ १६ ॥

तत्र सङ्गे मृगा इव कन्याप्युपलब्धेत्याह तत्रोपस्पृश्येति ।

तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा चारि महारथौ ।

कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥

उपस्पर्शनं स्नानम् । ततः पानम् । विशदत्वात् न जलानयनसङ्ग्रहः । महारथाविति स्त्रीदर्शने न शङ्का । उभावपि कृष्णाविति भगवत्तेज एव विभक्तमिति न दर्शने दूषणम्, कन्यात्वाच्च । तत्रापि चरन्ती यमुनातीरे परिभ्रमन्ती भगवन्तं द्रष्टुमागता । चारु दर्शनं यस्या इति सापि पश्यतीति निरूपितम् । तेन प्रश्नादिकं न विरुद्धमिति भावः ॥ १७ ॥

तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ।

पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥

भोग्यरूपा सेति लौकिकन्यायेनैव ग्राह्येति स्वयं गते अर्जुनस्य वैमनस्यं स्यादिति शक्तिः समा स्थापितेति भगवतैव अर्जुनः प्रेषितः पप्रच्छ । वरारोहात्वात् कालो विलम्बं न सहते । सुद्विजामिति लक्षणानि निरूपितानि । रुचिराननामिति रसवत्त्वम् । सख्या प्रेषणाच्च कपटकरणम् । फाल्गुनो जितेन्द्रियश्च । पश्चात्परउद्धारे फाल्गुने अनन्त-शयने पश्चात्परसां तत्स्पर्शेन मुक्तिप्रतिपादनात्, तथात्रापि तत्सम्भाषणात् सा भगवन्तं

१. भोग्यरूपेति पाठ । २. वाचिस्वप, तपसो वीर्यरूपत्वात् 'वीर्यं मे दुधरं तप' इति वाक्यात् ।

३. कालविलम्बमिति पाठ । ४. पश्चात्परउद्धारेति मूलपाठ ।

प्राप्स्यतीति तद्वचनं न दूषणम् । न वदिष्यतीत्याशङ्क्याह प्रमदोत्तमामिति । प्रकृष्टेन मदो
यासाम्, ता एव वदन्ति । तासामपीयमुत्तमा ॥ १८ ॥

का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि ।

मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं कथय शोभने ॥ १९ ॥

का त्वमिति प्रश्नचतुष्टयम् । स्वरूपतः का देवनारी, अन्या वा काचिदिति ।
कस्यासीति सम्बन्धी पित्रादिः पृष्टः । सुश्रोणीति सम्बोधनम् । अत्र स्थितिरयुक्तेति
सूचितम् । कुतो वात्र समागतेति । दैवगत्या समागमने दोषाभावार्थं किं चिकीर्षसीति
स्थिरतया पृच्छथते । यतो नेयमुद्दिशा, नाप्यन्यत्र गन्तुमिच्छती । अतस्तपस्यादिकं चिकीर्षितं
पृष्टम् । तत्स्वस्य हितकारि न भवतीति स्वहितं सम्भावनया पृच्छति मन्य इति । पश्चापि
प्रश्ना वक्तव्याः । अन्यथा परिग्रहो न युक्त इति । सर्वं कथय शोभने इति तस्या
भयाभावः, स्वस्य प्रीतिरपि सूचिता ॥ १९ ॥

अतः कालिन्दी तन्निषेधार्थं भगवन्तमेव वरिष्यामीति पृष्टानर्थानाह अहं देवस्येति ।
कालिन्द्युवाच—अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ।

विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥

देवतात्वाज्जातिरुक्ता । सवितृत्वात् तत्र नासम्भावना । दुहितृत्वादेयैव । अतो न
कस्याप्यपराधः सम्भाषणे । त्वत्कल्पितमपि सत्यमेवेत्याह पतिमिच्छतीति । तद्वार-
णार्थमाह विष्णुमिति । तत्र हेतुः वरेण्यमिति । सर्वैरेव वरणीयो भगवान् । तत्रापि
हेतुः वरदमिति । वरं ददातीति वरणीयो वरः । तेन आत्मदस्त्वर्थादुक्तम् । 'किमर्थ-
मागते'त्यस्य 'किं चिकीर्षसी'त्यस्य च उत्तरमाह तपः परममास्थितेति । परमं शीघ्र-
फलपर्यवसायि । आस्थितेति फलप्राप्तेः पूर्वं न निवृत्तिः सूचिता ॥ २० ॥

सर्वस्यापि विष्णुत्वात् तादृशसुखदानसमर्थः । लोकन्यायेन तद्विभूतिः वरणीयोऽपि
भवतीति, अन्येषां ततो हीनानां वरदानसमर्थोऽपि कश्चिद्भविष्यति, कश्चिदात्मानं वा
तथा मन्यत इत्याशङ्क्य निषेधति नान्यं पतिं वृण इति ।

नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ।

तुप्यतां मे स भगवान् मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः ॥ २१ ॥

भक्तिदातारं भगवद्दातारं वा तत्त्वेन वृणे, नतु पतित्वेन । वीरेति धर्मसम्बोधना-
द्वलात्पक्षो निवारितः । अवीरेति वा स निराकृतः । स चेत् स्वसायुज्यं प्रापयित्वा
नथाभूताय प्रयच्छति, तदा परं न जान इत्यभिप्रायेणाह तमृत इति । तस्य परिज्ञाने

श्रीविद्वलेशात्मजधीवलभृष्टदिष्णोत्तमेतम् ।

नान्यं पतिमित्यत्र । स्वसायुज्यमिति । 'नरः स्वावेशधारक' इतिवाक्याच्चेर स्थितं
स्वांशं स्वस्मिन् वानीयेत्यर्थः । तथाभूतायेति । भगवति प्रविष्टायांशायेत्यर्थः । पूर्वमर्हुनो

नियमे च हेतुमाह श्रीनिकेतनमिति । लक्ष्म्या स एव वृत इति लक्ष्मीसहितो वा । श्रीवत्साङ्गो भगवानिति तस्य परिज्ञानम् । ननु भगवान् 'नाहं वेदै'रिति वाक्यात् तपसा न सिद्धो भविष्यतीति चेत्, तत्राह तुष्यतामिति । स हि वरदो भवति । तत्रेदमेव प्रथमं याचे तुष्यतामिति । ततस्तुष्टे अन्यथाच इत्यभिप्रायः । मे मह्यम् प्रति । यतः सः लक्ष्म्या अपि प्रसन्नः । ननु वाक्यं बाधकमिति चेत्, तत्राह भगवानिति । ईश्वरत्वान्न नियम्यः कस्यचित् । नन्वीश्वरस्यैवैतद्वाक्यमिति चेत्, तत्राह मुकुन्द इति । यदि निषिद्धानां साधनानां प्रयोजकता न स्यात् भगवत्प्रसादे, तदा कस्यापि मोक्षो न सिध्येत् । अतः स्वतन्त्रभक्तिविषय तादृशरूपदर्शनविषय वा तद्वाक्यमिति मन्तव्यम् । किञ्च । मास्त्वस्मत्साधनम्, स स्वधर्मविचारेणापि सन्तुष्टो भवत्वित्याह अनाथसंश्रय इति । येषां न कोऽपि नाथः, तेषां सम्यगाश्रयो भवति, दीनदयालुत्वात् । अन्यो मा तुष्यतामिति निषेधार्थं वा । नात्र संशय इति वा भवति ॥ २१ ॥

नामस्थानादीन्याह कालिन्दीतीति ।

कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ।

निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥ २२ ॥

कलिन्दपर्वते तद्रूपेण समागतात् सूर्याज्जातेति पार्वत्या इव ममापि नियम इति सूचितम् । वसामि यमुनाजले इति दुर्गस्थितिरुक्ता । अनेन यमुनायास्तस्याश्च भेदः प्रदर्शितः । पर्वतभावापन्नादियमाधिदैविकी कालिन्दीत्येव नाम्ना विश्रुता उत्पन्ना । सा तु यममुत्पाद्य पश्चात् । तदोपपरिहारार्थं यमुनामुत्पादितवान् । उभयोरैक्यात् आधिदैविकाधिभौतिकवत् स्थितत्वात् लोके अभेदेन प्रयोगः । नापि तपतीवत् शापान्नदीत्वम्, पूर्वमेव नदीरूपस्य विद्यमानत्वात् । नाप्याध्यात्मिकं देवतारूपम्, तथा सति यमुनापरित्यागासम्भवात् । अनुग्रहनिग्रहयोरेव तदभिव्यक्तेश्च । सर्वथा च भेदकं सूर्यतनयात्वात् लोके

श्रीविट्ठलेशारमजधीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

निराकृतः । तत्स्थित एवांशो भगवति प्रविष्टश्चेत् तमंशं वृणोषि, न तु तमृते इति मूलार्थः ।

कालिन्दीत्यत्र । कलिन्दपर्वते इति । सूर्यः पर्वतरूपेण कलिन्दे समागतः । तथा च मातृस्थानीयः कलिन्दः, पिता पर्वतभावापन्नः सूर्यः । पर्वतयोरचेतनत्वेपि हिमवतः पार्थत्युत्पत्तिरिव 'अभिमानिव्यपदेशस्त्व'तिन्यायेन तदुत्पत्तिरप्युपपद्यते । पर्वतभावापन्नदिति । एतादृशात् सूर्यादुत्पन्नोत्पन्नव्ययः । स त्विति । देवरूपः सूर्य इत्यर्थः । पर्वतरूपात् सूर्यात् कालिन्दी जातेति व्युदासार्थं तुशब्दः । आधिदैविकत्वं स्थापयन्ति सर्वथा चेति ।

१. सहीत्यादि, अभिप्राय इत्यन्तम् । तथाच पृथ्निप्रभृतिषु तपसा वरदानदर्शनात् तपसान्नोपयुज्यते इति न तपन आनर्थक्यम् । २. 'नाहं वेदै'रित्यत्र निषिद्धानामित्यर्थः । ३. स इति पाठः ।

प्रसिद्धभावाच्च नास्तीत्याधिदैविकत्वं कल्प्यते । अत्रैव स्थितौ नियामकमाह निर्मिते भवने पित्रेति । सूर्येण यमुनाजले भवनं निर्माय भगवदर्थं स्थापिता । अतो यावदच्युतदर्शनं तत्र स्थास्यामि, ततो भगवद्दृहं गमिष्यामि, गतु भगवानत्र स्थाप्यः । अत्रैव स्थितायाः परिग्रहो वा न नियम्यते ॥ २२ ॥

एवं तस्याः संवादेन रूपमवगत्य यथार्थमेवावददित्याह तथावददिति ।

तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम् ।

रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः गुडाकेश इति । गुडाकाया निद्रायाः व्यामोहिकायाः ईश इति । सोऽपि मोक्षदाता । वासुदेवः तस्यास्तं निर्वन्धं दूरीकुर्वन् तां रथमारोप्य तमर्थं यथार्थं विद्वान् निदर्शनरूपं धर्मनिर्णायकं वा धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

एवं साधनशक्तिसिद्ध्यर्थं तां गृहीत्वा पश्चात् भक्तार्थं विश्वकर्मादीनाज्ञापयदित्याह यदैव कृष्ण इति ।

यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ।

कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥

भगवांस्तत्र निवसन्स्नानां प्रियं चिकीर्षयन् ।

अग्नये खाण्डवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः ॥ २५ ॥

नायं तस्य कृतिनिर्वन्धः । यदैव मर्नसा वा तत्कृत्वा समानीय वा स्थितः सन् पाण्डवैः संदिष्टः । भगवत्कर्तव्यमेव संदेशनियमेन ज्ञापितवान् । तदैव परमाद्भुतं नगरं विश्व-कर्मणा कारयामास । भगवानपि मनसा सृजेत्, ततश्च तत्र दोषा न प्रभविष्यन्तीति, गर्वाद्यभावे दुर्योधनादीनां निराकरणं न भवतीति विश्वकर्मणैव कारयामास ।

विश्वकर्मापि भगवदुपयोगाभावे ज्ञाते न सम्यक्करोतीति भगवांस्तत्र निवसन्नेव कारयामासेति पूर्वार्धमुभयत्र संबध्यते । तर्हि स्थितिः स्वार्थापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह स्वानामेव प्रियं चिकीर्षयन् । न केवलं स्थानमुत्कृष्टं दापितवान्, किन्तु साधनान्यपीत्याह अग्नये खाण्डवं दातुमिति । भगवांस्तत्र निवसन्नित्यनुवर्तते । अन्यथा अग्निरपि संतुष्टो न भवेत् । भगवान् भक्तानां हितार्थं गुणभावमपि प्राप्तवानिति वक्तुमर्जुनस्य सारथिरासेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

गुप्ततयापि स्थित्वा अर्जुननामैव इन्द्रादिजयं करिष्यामीति भगवदध्यवसायं ज्ञात्वा अग्निरप्यर्जुने संतुष्टो जात इत्याह सोऽग्निस्तुष्ट इति ।

सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्वयान्श्वेतान् रथं नृप ।

अर्जुनायाक्षयौ तृणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥

अग्नेः पश्चाद्भानि पञ्चापि दत्तवान् । 'धनुर्यज्ञादुत्पन्नेमिषेवश्चं यज्ञजन्माः ही'ति श्रुतेः । श्वेताः हयाः सात्विकाः मयनादुद्भूताः आग्नेया एव । अक्षयतूणीरावपि साहचर्यादाग्नेयौ । सर्वैरेवासिभिरभेदं वर्म देवैस्त्वमपि 'अग्निः सर्वा देवता' इत्याग्नेयमेव ॥ २६ ॥

अन्यदपि दापितवानित्याह मयश्च मोचित इति ।

मयश्च मोचितो बह्वेः सभां सख्य उपाहरत् ।

यस्मिन्दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशि भ्रमः ॥ २७ ॥

अत्राशेषविशेषकथा भारतादनुसन्धेया । बह्वेर्मोचितो मयः सख्ये समासुपाहरत् । भगवता मोचितः भगवते स्वकार्यं दातुमयुक्तम्, भगवति न प्रभवतीति च, उपकारश्च कर्तव्यः, अतः साक्षाद्दातुमशक्तः सख्ये अर्जुनायोपाहरत् । सख्ये दत्तं च भगवान् मन्यते । यद्यप्यर्जुनः सखा, तथापि तत्सम्बन्धात् राज्ञे दत्तमिति । तस्या उपयोगमाह यस्यामिति । जले स्थलप्रमः, स्थले च जलप्रम इति । वस्तुनि न भ्रमः, किन्तु दृश्येव ॥

एवं मुख्यशक्त्या ऐश्वर्यरूपया स्वरूपज्ञानरूपया वा यावत्कर्तव्यं तत्कृत्वा तावत्तामात्मसादकृत्वा अन्यथा सर्वात्मना अन्योपकारो न भवतीति तस्या विवाहं कर्तुं भगवान् द्वारकां गत इत्याह स तेनेति ।

स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ।

आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥

सोऽर्जुनः सत्ता राजा वा । तेन मयेनार्जुनेन वा सम्यगनुज्ञातः स्वस्य कृतकार्यत्वं ज्ञात्वा सर्वैरेव चन्धुभिर्गमनं कृतं चानुमोदितः, चकारादेवैरपि । स्वकृतं सर्वजनीनं जातमिति ज्ञापयितुमेतदुक्तम् । यैः सह गतः तैः सह पुनरागत इति । कृत्यैव ते कृतार्थाः कृता इति न सहायार्थं तेषामुपयोगः कर्तव्य इति सूचितम् । अतः सात्यकिप्रभृतयस्तत्र न विनियुक्ताः । नयनानयने तु विवाहस्य प्रामाणिकत्वज्ञापके ॥ २८ ॥

अतः सर्वसम्मतां पश्चात्तामुपयेम इत्याह अथेति ।

अथोपयेमे कालिन्दीं सुपुण्यत्वं जर्जिते ।

चित्तन्वन्परमानन्दं न्वानां परममङ्गलम् ॥ २९ ॥

सुप्तु पुण्ये नक्षत्रे । जर्जिते सर्वग्रहानुगुणे । पुण्यनक्षत्रं वैदिकम् । जर्जितत्वं ज्योतिः-शागप्रशस्तत्वम् । चित्तन्वन् परमानन्दमिति सर्वेषां सम्मतिरुक्ता, रुग्णिगणीप्रभृतीनामपि । किन्तु । विवाहमात्रेण न सुप्तं दत्तवान्, किन्तु स्वरूपतोऽपि परममङ्गलरूपः । अतो विविधैः फलदायी जाते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

विवाहान्तरमाह द्वाभ्याम्, विन्दानुविन्दाविति ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ ।

। स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यपेधताम् ॥ ३० ॥

राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः ।

प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यताम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयपक्षस्थेयम् । तानप्युद्धर्तुं भगवान् गृह्णाति । मित्रविन्दाया अवन्तिदेशे स्थितिः । तत्रैव स्वयंवरः । तत्र दुर्योधनादयोऽपि गताः । भगवांश्च । ततः स्वयंवरण-
प्रस्तावे दूराद्भगवन्तं दृष्ट्वा निकटे स्थितौ भ्रातरावाह 'मया कृष्णो वरणीय' इति ।
ततस्तौ तस्या आसक्तिं च ज्ञातवन्तौ । तयोर्विचारेण दुर्योधनो वरणीय इति । यतस्तस्यैव
वशावनुगौ च । यथा रुक्मी । स्वभगिनीं सोदरेति न तत्रान्यं प्रतिबन्धं कर्तुं शक्तः ।
न्यपेधताम् । भगवत्सम्मुखे विलम्बमानाम् । ततः अपसार्थं दुर्योधनसमीपे नेतुं प्रवृत्ता-
वित्यर्थः । ततो भगवानेतज्ज्ञात्वा तौ दूरीकृत्य रथवेगेन शीघ्रमागत्य तां जहारेत्याह राजा-
धिदेव्या इति । राजाधिदेवी वसुदेवभगिनी नवमे निरूपिता । सा तु लोकन्यायेन
मातुलकन्यावत् भाग एव भवति । अतो न दानापेक्षा । कन्यायां परमन्यासक्तायां ब्राह्म-
नवेति विचारः । सापि राजस्वधिकं दीव्यतीति भगवन्तमेव मन्यते । कन्यापि मित्राण्येव
विन्दतीति नानभिप्रेतं प्राप्नोति । पितृष्वसुरिति कुलद्वयेऽपि तस्या विवाहः सम्मत इति
बोधितम् । प्रसह्येति भ्रातृभ्यामाच्छिद्य । यतः कृष्णः स्त्रीणां हितकर्ता । अन्ये च
राजानः साक्षिणो जाताः । तेनायं विवाहः सर्वसम्मतः सर्वसाक्षिकश्च । संवोधनं च
तादृशम् । सम्मतमिति सम्मत्यर्थम् ॥ ३१ ॥

तृतीयं विवाहमाह भक्तिरूपम्, नग्नजिदिति चतुर्विंशतिभिः ।

नग्नजिज्ञाम कौरव्य आसीद्राजातिधार्मिकः ।

तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप ॥ ३२ ॥

ज्ञाने सर्वे विरोधिनः, भक्तौ प्रकृतिरेवेति व्यसनान्येवात्र बाधकानीति तान्येकेन
रूपेण दूरीकर्तुमशक्यानीति सप्तविधा साधनशक्तिरुक्ता । अन्यथा त्रिभिरेव प्रेमसम्पत्तौ
पादसेवनादीनां वैयर्थ्यमेव स्यात् । सख्यात्मनिवेदाने च भगवता स्वधर्मस्थापनार्थं

श्रीविद्वल्लेशात्मजश्रीबल्लभकृतसमेतम् ।

विन्दानुविन्दावित्यत्र । द्वितीयेति । अभक्तदुर्योधनादिपक्षस्थेत्यर्थः ।

नग्नजिदित्यत्र । ज्ञाने सर्वे इति । प्रापञ्चिकाः सर्वे एव पदार्था ज्ञाने विरोधिनः

भक्तौ तु प्रकृतिरेव विरोधिनी । अतोत्र गोवृषाः सप्तव्यसनात्मका बाधकत्वेनोक्ता इत्यर्थः
'क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च । लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि ।
द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि ही'ति सप्तव्यसनानि । अन्यथेति । सप्तव्यस-

क्रियेते । तत्कृत्वा भगवत्तुल्यः पश्चाद्भ्यसनानि समूलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं भगवानत्र सप्त रूपाणि करिष्यति । इयं च भक्तिः पापण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं नम्रजिद्राज्ञः कन्यात्वेन सा निरूप्यते । नयान् वेदरहितान् जयतीति । अत एव प्रसिद्धः । त्वमपि कौरव्यः । कौरववंशे उत्पन्नः विश्वासं करिष्यतीति । न केवलं विपक्षानेव दूरीकरोति, किन्तु श्रौतस्मार्तादिसर्वधर्मपरः । अतिधार्मिकः । स्वरूपतोऽपि महान् राजा । तस्य गुणत्रयमपि समीचीनमिति तत उत्पन्ना नाम्रजितीत्याह तस्येति । कौसल्येति पाठे कोसलदेशाविपतिरयोध्याराजा । सत्येति नाम । स्वरूपतः फलतः साधन-तश्चयं भक्तिः सत्येति । अत एव वेदविरुद्धमतेषु अधमेषु कर्मविहीनेषु भक्तिः सत्या न भवतीति द्योतितम् । उत्कर्षवादा एवातोऽन्यथा । अन्यथा भक्तिशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । सहस्रशो भगवदंशा दृष्टप्रत्ययान्यपि सम्पादयन्तीति शास्त्रे अनुक्ता भक्तिः न भक्तिरिति । भगवत्साक्षात्कारात्पूर्वमेवैषा व्यवस्था । सा च देवतारूपा अलौकिकी कन्या न कमपि भगवदंशं गृहीत्वा स्थिता । असाधारणी मूलभूतेनैव ब्राह्मा, न केवलम्, यतो भक्तिः प्राप्यते, स एव वेदानुसारी । किन्तु यत्रापि तिष्ठति, तेनापि तथा भाव्यमिति नाम्र-जितीत्युक्तम् । पितुरनुसारिणी, न मातुरिति ज्ञापयितुं च । 'धन्या पितृमुखी कन्या' इति वाक्यात् । नृपेति स्नेहार्थं सम्बोधनमनासत्त्यर्थं च ॥ ३२ ॥

सा भगवन्निमित्तमेव कथं स्थितेति शङ्कां परिहर्तुं तत्प्राप्तौ व्यसनानीव प्रतिबन्धका वृषाः स्थिता इत्याह न तां शेकु रिति ।

न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ।

तीक्ष्णशृङ्गान् सुदुर्मर्षान् वीरगन्धासहान् खलान् ॥ ३३ ॥

यतो नृपा राजसाः । अत एव तां वोढुं सप्तगोवृषान् अवध्यान् रुधिरसम्बन्धमपि कारयितुमयुक्तान् स्वतः अजित्वा तां वोढुं न शक्ताः । सप्तभिर्मिलितैर्जये सप्तानां सा भवतीति वैदिके पक्षे स निषिद्ध इति नम्रजिता न क्रियते । 'तस्मात् नैका द्वौ पती विन्दत' इति श्रुतेः । वार्क्षीद्रौपदीप्रभृतिषु 'ते दश प्राणाः, एते चेन्द्राः, पञ्चमुखो वा महादेव' इति कालवशात्सुष्टिवशाद्वा प्रलयात्पूर्वमेवं भवतीति न मर्यादायामेवं कर्तुं युक्तम् ।

श्रीविठ्ठलरायासजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

नानां घापकत्वाभावे इत्यर्थः । तथाच दास्यान्तैः सप्तभिर्व्यसननिराकृतौ सख्यात्मनिवेदने भगवता संपाद्येते इत्यर्थः । उत्कर्षवादा इति । अधमेषु भक्तिग्रहणमसत्यापि भक्तिरुद्धर्तुं शक्तेति भक्त्युत्कर्षसूचनार्थमित्यर्थः । अन्यथेति । अधमेष्वपि भक्तेः सत्यत्वे भक्तौ सदा-चारशासनं व्यर्थं स्यात् । सहस्रश इति । दृष्टः प्रत्यक्षविषयः प्रत्ययोनुभावो येषां तादृ-शानि रूपाणि भगवदंशाः संपादयन्ति । नीचयोनिषु जाता अपि भक्तिप्रावत्यादनुभावं प्रदर्शयन्ति । परन्तु सा भक्तिः सत्या सदाचारसिद्धा न भवतीति पूर्वोपान्वयः ।

तस्माद्भक्तिर्भगवतैव प्राप्तव्या, ज्ञानेन च भगवत्त्वमिति पूर्णबोधा एव भगवद्भक्ता भवन्ति । तान् वृषान् अजेयत्वार्थं वर्णयति तीक्ष्णशृङ्गानिति । शरीरेण दुष्टता निरूपिता । अजेयता च । सुदुर्मर्षानिति । दुष्टो मर्षः क्रोधो येषामिति स्वभावदोषो निरूपितः । अन्तःकरणदोषो वा । इन्द्रियदोषानाह । वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति । खलानिति सहजो जीवदोषः । आसुरास्ते जीवा इति । अतो दोषचतुष्टयादजेयाः ॥ ३३ ॥

अतः सर्वेषु निवृत्तेषु भगवान् प्रवृत्त इत्याह तां श्रुत्वेति ।

तां श्रुत्वा वृषजिह्वभ्यां भगवान्सात्त्वतां पतिः ।

जगाम कौमल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥

यो हि व्यसनापनुत्, स एव विषय इति लोके फलिष्यति ।

क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च ।

लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि ॥ १ ॥

धूतं पानं स्त्रियथेति त्रीण्यनावश्यकानि हि ।

मृगयादिर्न सर्वेषां तस्मान्न व्यसनानि हि ॥ २ ॥

विशेषेणासनं यत्र व्यसनं तत्प्रकीर्तितम् ।

ज्ञातेऽपि दोषे यस्यास्ति न निवृत्तिस्तदेव तत् ॥ ३ ॥

भगवानेव तानि दूरीकर्तुं शक्त इति वृषजिह्वाप्रलम्बां तां श्रुत्वा । समर्थो भगवान् । सात्त्वतां भक्तानां पतिः । अन्यथा भक्तोद्धारो न भवतीति स्वयं जगाम । कौसल्याः कौसलदेशराजानस्तेषां पुरमयोध्याम् । महता सैन्येन वृत इति । महत्त्वाकाङ्क्षिणो राज्ञः संतोषार्थम् । 'देवानां पूरयोध्या' इत्यादिश्रुतौ नगर्था अपि दैत्यनिवारकत्वमुक्तम् ॥३४॥ ततस्तस्माभिनन्दनमाह स कौसलपतिरिति ।

स कौसलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ।

अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन् प्रत्यनन्दत ॥ ३५ ॥

महांश्चेज्ज्ञानुमन्येत, तदा बलादनभिप्रेतानां सम्प्रन्धिनी समीचीना न भवतीति तस्य पुरस्कार उच्यते । लौकिकन्यायेन स करिष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह प्रीत इति । प्रत्युत्थानमासनं च आदिभूते येषाम्, स्वयमुपविष्टः । गुरुणा अर्हणेनेति । वामृत्य-द्रव्यैः पूजयामास । एवं कर्तुः कन्यादानमभिप्रेतं भवतीति । ततः प्रत्यनन्दत साधु

श्रीविद्वत्पाराशरजधीयसमहृतलेख ।

न तां शेकुरित्यत्र । ज्ञानेन चेति । ज्ञानेन भगवत्त्वे मिद्रे तत्र स्थिता भक्तिः प्राप्यते इत्यर्थः ।

तां श्रुत्वेत्यत्र । कर्माणि द्विविधानि चेति । निविष्टानि स्वर्गस्तेषादीनि, द्रव्यानि श्येनादीनि चेत्यर्थः ।

समागतमिति प्रतिनन्दनं च कृतवान् । कदाचिद्भगवान् कृपां कुर्यात्, तदा कन्या कृतार्था भविष्यतीति । अनेन राजा सन्दिग्ध इत्युक्तम् । वृपजयाभावेऽपि ॥ ३५ ॥

अन्ये तु निःसन्दिग्धा एव, प्रतिज्ञापूर्णाभावेऽपि तन्मात्रादयः कन्यां चेत्याह वरं विलोकयेति ।

वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ।

भूयादयं मे पतिराशिपोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ३६

कन्यया यो वरणीयः, सर्वैरपि, सोऽयं स्वयमागतो वरयितुम्, तत्रापि स्वस्याभिमतम् । नरेन्द्रकन्या स्वयमपि विचक्षणा । अप्रहृतश्च भगवद्वरणमार्ग इति निरूपयितुं विशेषणमाह रमापतिमिति । दृष्ट्वा दर्शनफलं प्रार्थयति भूयादयं मे पतिरिति । ननु धर्मादीनां भगवति सामर्थ्याभावात् कथं भगवान् पतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह आशिपोऽमलाः सत्याः करोत्विति । अयं भगवानेव एतत्सर्वं सम्पादयतु । स्वस्मिन् स्वयमेव शक्तः । नन्वयं फलरूपः कथं तत्कृते साधनतामापद्यत इति चेत्, तत्राह यदि मे धृतो व्रतैरिति । व्रतैर्भगवन्नियमैः यैर्भगवान् वशे भवति, तादृशैश्चेद्भूतः, तदा अस्मदधीन इति मे निर्दुष्टा आशिपः सत्याः करोतु । अनेन लोकप्रतीत्या गोपिकासु अन्यादृश्योऽप्याशिपः सत्याः करोतीति सूचितम् । अतो मम नास्त्येव सन्देह इति भावः । अनेन सर्वासां भगवानभिप्रेत इति निरूपितम् । अन्यथा व्रतकरण एव विरोधं कुर्युः ॥ ३६ ॥

अग्रे यत्पादपङ्कजेति श्लोकः कन्याया एव प्रार्थनारूप इति केचित् । केचित्तु राज्ञ इत्यग्रे पठन्ति । तत्र प्रसादः कन्याया एव युक्तः । अतोऽत्रैव व्याख्यायते । पूर्वं स्वव्रतविश्वासेन भगवान् करिष्यतीत्युक्त्वा, ईश्वरस्य को वा नियामक इति, तस्य तोपार्थमाकाङ्क्षां प्रकटीकुर्वती प्रसादमेव प्रार्थयति यत्पादेति ।

यत्पादपङ्कजरजः शिरसा विभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सहलोकपालैः ।
लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सयासौ काले दधत्सं भगवान् मम केन तुष्येत्

भगवत्प्रसादे हि भगवानेव प्राप्स्यते, तथैव च काम्यते । तदतिदुर्लभम् । यत्र तस्य रज एव सर्वैः कामितमित्याह । यस्य पादपङ्कजरजः शिरसा विभर्ति श्रीः । अब्जजो ब्रह्मा । गिरिशो महादेवः । तत्सहितः लोकपालैश्च सहितः । रजसा हि भगवदीयं शरीरं भवतीति पूर्वमुक्तम् । तदा भगवान् निःसन्दिग्धं प्राप्यते । स्वतश्चा भक्तिर्वा भवति । तत्रापि शिरसि विभ्रति । एतच्छरीरवियोगे प्रथमं तत एव देहारम्भकाः परिष्वङ्गं कुर्वन्तीति । लक्ष्म्या अपि भगवदवतारेषु अवतारोऽपेक्षित इति, सर्वेष्वेव देहेषु यथा भगवत्सम्बन्धो भवति, तदर्थं मृग्यमेव । ब्रह्मादीनामपि स्वाधिकारसमाप्त्यनन्तरं यथा तथा भवति तदर्थं धारणं पुनरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नन्वितः पूर्वास्ते कथं विभ्रतीत्याशङ्क्याह लीलातनूरिति । यो भगवान् स्वकृतानां धर्ममर्यादानां परीप्सया रक्षितुमिच्छया लीलात-

नूर्दधत् भवति । तेन चरणरजःसम्बन्धप्रार्थना च युंक्तेति गांवेः । एवं सर्वप्रार्थ्योऽयमेवेत्याह
असाविति । स पुरः स्फुरतीति साधनविलम्बः सोढुमशक्य इति, प्रसाद एवैतत्कार्यं सिध्य-
तीति, केन वा उपायेन तुष्येदिति जिज्ञासा । गत्वा चरणयोः पतित्वा प्रार्थनीयः, आहो-
स्विदन्यो वा कश्चिदुपाय इति । भगवत्त्वादेव दानादिपक्षो निराकृतः ॥ ३७ ॥

अचिन्तितमपि कल्पयिष्यतीति संभावनया मनोरयः । अत एव भगवान् तमुपायं
कल्पितवानित्याह अर्चितमिति ।

अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ।

आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥ ३८ ॥

पुनः पूजयित्वा भगवत्प्रेरणया स्वयमेव राजा किञ्चित्प्रार्थितवान् । इति वक्ष्यमाण-
प्रकारम्, यथा कन्यामनोरयः सिध्यति । अन्तर्वहिःपूर्णस्य नियामकस्य किं वक्तव्यं किं
कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह । नारायण प्रेरक । जगत्पते वहिर्नियामक । अतो ययेच्छसि
तथैव कारयसि । तस्मान्न किञ्चिद्वक्तव्यम् । किञ्च । अपूर्णं हि केनचित् क्रियया पूर्यते,
अयं तु पूर्णानन्देनैव पूर्णः, आत्मैव आनन्दः । व्यापकत्वे विरलता स्यादिति बृंहणैत्वलक्षणं
पूर्णत्वमाह पूर्णस्येति । तत्राप्यहमल्पकः अत्यल्पः कुत्सितोऽल्पो वा, अनानन्दत्वात् ॥ ३८ ॥

प्रस्तावनार्थमेव भगवांस्त्वं प्रेरितवान्, यथा याचितोऽपि न प्रत्याख्याति, अतो-
ऽवसरं प्राप्य भगवान् भक्तहितार्थी तं याचितवानित्याह तमाहेति ।

श्रीशुक उवाच—तमाह भगवान्दृष्टः कृतासनपरिग्रहः ।

मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ॥ ३९ ॥

भगवानिति सर्वसमर्थः पूर्णः । पूर्णस्य याचनं न विगीतम्, प्रत्युपकारसम्भवात् ।
कृष्ण इति क्षीणां हितः । कृतासनपरिग्रह इत्यव्यग्रः । तस्मात्तनं चेत्यरिग्रहीतम्,
अन्यदपि परिग्राह्यमिति । न हि भोजनार्थमुपविष्टस्तृष्णेः पूर्वमुत्तिष्ठति । न वा तदा
याचनं दोषाय । तस्य सर्वमेव दुःखं नाशयतीति मेघगम्भीरचेति । सस्मितमिति किञ्चि-
न्मोहयन् यावता प्रयच्छति कन्यामेव, नत्वात्मानम् । तथा सति कन्या अग्राह्या स्यात् ।
सम्बोधनं विश्वासाय ॥ ३९ ॥

भगवान् याचनदोषं परिहरन् याचते नरेन्द्रेति ।

श्रीभगवानुवाच—नरेन्द्र याध्या कविभिर्विगर्हिता

राजन्यपन्थोर्निजधर्मवर्तिनः ।

तथापि याचे तव सौहृदेच्छ्रया

कन्यां त्वदीयां न हि श्रुल्कदा ययम् ॥ ४० ॥

श्रीणां हितार्थमवतीर्णस्य येन केनाप्युपायेन तद्विनं साधनीयमिति मम न दोषः ।

तथापि राजन्यनाट्यं कुर्वतस्तद्विद्वद्धं न कर्तव्यमिति तदर्थं सामान्यन्यायमाह । राजन्यबन्धोर्याच्चा कविभिर्विगर्हिता । ब्रह्मवृत्तिरेव सा । नरेन्द्रेति सम्बोधनेन संमतिः प्रदर्शिता । यागविचारे यागादाविन्द्रः प्रार्थ्यत इति नरनाट्ये प्रार्थना न विगीतेति सूचितम् । स्तुतिरप्यनेन कृता । कविभिरिति विचक्षणैः । ते ह्येवं मन्यन्ते । भगवता वीर्यं क्षत्रियेभ्यो दत्तम् । यत्किञ्चिदपेक्षितं तद्वीर्येणैव साधनीयमिति । अनेनादाने वलादपि नेष्यामीति सूचितम् । आपस्तु याचनं न दुष्यतीत्यत आह निजधर्मवर्तिन इति । निजधर्मो वीर्यम् । रागे उत्पन्ने राग एव निवारणीयः । अनिवृत्तौ वा स्वधर्मः कर्तव्यः । ततो मरणं प्राप्तिर्वा । मरणेऽपि परतः प्राप्नोति । तस्माद्वीर्यमेव कर्तव्यम् । तथापि याच इत्याह तथापीति । एवं करणे हेतुः सौहृदेच्छया । यथा त्वदीया कन्या अभिलषिता, एवं सौहार्दमपि । ततो वीर्यं द्वयं न सिध्यति । ईश्वरत्वात्कापट्येन जयो जयो न भवतीति कदाचिद्दमनेऽपि न मन्येतेति याचनम् । धर्मपरीक्षार्थं च वचनम् । कन्या देयैवेति नैतीव मारः । पूर्णो याचमानः प्रतिदासतीति शङ्कायामाह न हि शुल्कदा इति । मूढ्ये दत्ते दासी भवतीति । तत्रापि वयं वीर्यमेव परं शुल्कं प्रयच्छामः । श्रोत्रियमत्या कदाचिच्छुल्कं याचेरन्, कन्यायाः कुशिका वयमिति नवमे तथा निरूपणात् ॥ ४० ॥

‘ राजा तु याचनापूर्वं देयत्वेन विचार्य प्रतिज्ञां च पूरयिष्यामीति कष्टे भगवांश्च न विनियोक्तव्य इति तूष्णीं स्थितः । रागे सति कष्टमपि करोति, नान्यथेति अधुना रागं ज्ञात्वा वृषदमनार्थं प्रार्थयते कोऽन्य इति ।

राजोवाच—कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ।

शुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥ ४१ ॥

‘ त्वतोऽप्यभ्यधिकः दाने कोऽपि नास्ति पात्रम् । कन्यायाश्चेप्सितो वरो नान्योऽस्ति । अतो दृष्टसम्पत्तिः सर्वापि सिद्धा । किञ्च । सर्वाः स्त्रियस्त्वदीया एव । यतो गुणानामेकं धाम भवानेव । अनन्ता गुणा नित्यास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः । अत एव श्रीरनपायिनी त्वयि । यत्र श्रीस्तत्र सर्वमिति । वसतीत्यन्यत्र परिभ्रमणमात्रम् ॥ ४१ ॥

परमस्मदीयोऽपि धर्मः पालनीय इत्याह किन्त्वस्माभिरिति ।

किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सान्त्वतर्पभ ।

पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीक्षया ॥ ४२ ॥

अधुना करणे अपराधो भवेत्, किन्तु पूर्वमेव कृतः । समयो नियमः । तुशब्दो निर्भरदानं व्यावर्तयति । सान्त्वतर्पभेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्प्रतिरुक्ता । यादवश्रेष्ठा-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

नरेन्द्रेत्यत्र । योगविचारे इति । त्वं नराणामिन्द्रः । इन्द्रप्रार्थना तूचितैवेति भावः । रागे उत्पन्ने इति । मुख्यतस्तु राग एव निवारणीयः । न निवर्तते चेत्, वीर्यं प्रकटनीयमित्यर्थः । परत इति । परलोके उत्तमस्त्रीप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

१. योगविचारे इति पाठः लेखसमत । २. दृष्टदमन इत्यर्थः । ३. भारतीव ।

स्तत् जानन्तीति । भक्तस्वामी भक्तप्रतिज्ञां पालयिष्यतीति । प्रतिज्ञाकरणे निमित्तमाह पुंसामिति । क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् । सप्ताङ्गानि क्षत्रियस्य । सर्वत्र तत्सामर्थ्यं महान् भवति । अतः सप्तवृषा दम्यत्वेन स्थापिताः । महत एव कन्या देया । जामातरं प्रति नग्रता घोषनीया । अधमे च सा निषिद्धा । अपरीक्षायां वीर्यं न ज्ञायत इति । एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव, न त्वसान्य उपयोगोऽस्ति । अतः कन्यादाने तदवश्यं कर्तव्यम् ॥४२॥
तं समयमाह, यथा परीक्षा सम्पद्यते, ससैत इति ।

ससैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ।

एतैर्भग्नाः सुवहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥

एकत्र गृहे सप्तवृषा निरुद्धाः, न कश्चित्तत्र परिपालकः । नापि तत्र गौः काचित्, भक्ष्यं च यथेष्टं मादकम् । ततोऽन्योन्यं युध्यमानाः अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धास्तिष्ठन्ति । तत्रापि सप्त । विषमसंस्थापन्नाः, अन्यथा द्वन्द्वयोधिनो भवेयुः । गोवृषा इति न मारणीयाः । गोजातीयाः वृषाः सैमस्थाः । वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः श्रोतुर्निन्दार्थेति शङ्कान्युदासार्थम् । वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्धोदनार्थम् । बहूनेव वृषानेकश्चारयति इत्याशङ्क्य वैलक्षण्यमाह दुर्दान्ता इति । अदान्तापेक्षयापि कठिनाः । दुरूपसर्गो दमनविरोधिनं वदति । तत्र दमनसम्भावनापि नास्तीति ज्ञापयितुम् । वीरैरपि दुर्दान्ता इति वा । किञ्च । दुष्टः अवग्रहो येषाम् । तैः सह कलहो मरणपर्यवसायी । आग्रहो वा दुष्टः । ते मारयितुमशक्याः, दृष्टादृष्टोपायैः । अन्यांश्च मारयन्तीति द्वयमुक्तम् । नापि तेषां वीर्यसम्भावनामात्रेण सिद्धम्, किन्तु बहुधा कृतकार्यमित्याह एतैर्भग्ना इति । काकतालीयव्युदासाय सुवहवः । भङ्गो न पराजयमात्रम् । तथा सति दृष्ट्वापि भीताः पलायिता भवन्ति । किन्तु भयगात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं यतमानाः । ननु शिक्षावीज्योरप्रयोजकत्वं तेषु भविष्यतीति चेत्, तत्राह नृपात्मजा इति । न तु क्षत्रियमात्रम् ॥ ४३

वृषाणां दोषा उक्ता इति, तेषु चेत्तव कृपा, एतादृशानप्युद्धरिष्यामीति, तदा भवानेव कन्याया वरः, तदा तां दुष्टैर्मप्युद्धरिष्यति, तदीयांश्च । ते हि कन्यानिमित्तमेव निरुद्धा इति तदुद्धारव्यतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते । अतस्त्वं चेत्तानुद्धरिष्यसि, तदा वर इत्याह यदीमे निगृहीताः स्युरिति ।

यदीमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन ।

वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥

श्रीविह्वलरापात्मजश्रीषण्डभक्तलेखः ।

किन्त्वस्माभिरित्यत्र । सप्ताङ्गानीति । 'तस्यासते ऋषयः सप्ततीरे वागृष्टमी व्रक्षणा संविदाने'त्यत्रोक्ताः सप्त प्राणा इत्यर्थः ।

ससैत इत्यत्र । समस्था इति । विषमदेशस्था आरण्या महिषा नेत्यर्थः ।

यदीमे इत्यस्मात्समाहः वृषाणामित्यादिना ।

निग्रहे कृते उद्धारोऽवश्यंभावीति तदेवोक्तम् । यदुनन्दनेति लीलार्थमागतः कदाचिन्न कुर्यादिति सूचितम् । यादवास्तथा न कुर्वन्तीति । सन्देहश्च गोवर्धनादिना । तदा अभिमतो वरो भवान् । मे दुहितुरिति स्वस्य हीनतां बोधयति । योग्यता तु सर्वोत्तमैवेत्याह श्रियः पत इति ॥ ४४ ॥

श्रासैव कन्या, समयः परं पूरणीय इति राज्ञो विश्वासार्थमलौकिकप्रकारं निराकुर्वन् कटिबन्धनादिकं कृत्वा तथा कृतवानित्याह एवमिति ।

एवं समयमाकर्ण्य बद्धा परिकरं विभुः ।

आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥ ४५ ॥

विभुः सर्वप्रकारेण कर्तुं समर्थः । अन्तः प्रविष्टः आत्मानं सप्तधा कृतवान् । सप्तापि भगवानेव भवति । अलौकिकं तु न कर्तव्यम् । रूपाणि त्वेकस्य बहून्यपि भवन्ति । पुत्राश्चित्राणि । कालभेदेन च तानि न तिष्ठन्तीत्येतावन्मात्रमुत्कर्षहेतुरेव । न त्वलौकिकं किञ्चित् । ततो लीलयैव न्यगृह्णात् । लीलैवोत्कर्षहेतुः । बन्धनं तु सुगममेवा ।

निगृह्य बद्धा समानीतवानित्याह बद्धेति ।

बद्धा तान् दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान् हतौजसः ।

व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो दारुमयान् यथा ॥ ४६ ॥

दामभिः पृथक् पृथक् । पूर्वं शृङ्खलाभिरपि न बद्धास्तिष्ठन्तीति । शौरिरिति लौकिकोत्कर्षः । गर्वो, बल च हतम् । ततो लीलया व्यकर्षत् । यथा मृतप्राया बलीवर्दा आकृष्यन्ते मारपीडिताः । बलीवर्दत्वमपि तेषां निवृत्तमिति दृष्टान्तेनाह बालो दारुमयानिति । ते हि विपरीता अपि पतिता धौलेनाकृष्यन्ते, तथा विशीर्णावयवा आकृष्टा इति तेषां गर्वोऽपि निराकृतः, राज्ञश्च ॥ ४६ ॥

ततो राजा कन्यां दत्तवानित्याह विस्मित इति ।

ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ।

तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत्सदृशीं प्रभुः ॥ ४७ ॥

आदौ विस्मितः, पश्चान्मुदितः, बन्धनवशीकरणनिःसत्त्वकरणान्यत्याश्चर्याणीति

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

व्याख्याने । स्वस्य हीनतामिति । मे इत्येकवचनेन स्वस्य हीनता बोधितेत्यर्थः । एवमित्यत्र । न तिष्ठन्तीति । भगवत इति शेषः । यावत्तत्कार्यं स्थापयित्वा स्वस्मिन् उपसंहसति, अतो न तिष्ठन्ति । लोकानां तु पुत्रादयो जाताः स्वस्मिन्नुपसंहता न भवन्तीत्यर्थः ।

विस्मयः । एतदर्थमेव प्रतिज्ञेति कार्यं सम्पन्ने मुदितः । राजेति महता सम्भ्रमेण तस्मै दुहितरं ददौ । याचनदानप्रतिग्रहाः तस्यां जाता इति वक्तुं भगवानपि तां प्रतिगृहीतवानित्याह तां प्रत्यगृह्णादिति । भक्तावेव भगवानेवं करोतीति भगवानित्युक्तम् । धर्मपरोऽयं भगवच्छब्दः । तदेव ज्ञापयति विधिवदिति । वैदिकधर्मास्तत्र योजितवान् । तदा लौकिका आसुरा वा धर्मास्तां न स्पृशन्तीति सर्वथा स्वाभिप्रेतं सम्पादयति । तस्यां तथाकरणे हेतुमाह सहशीमिति । स्वभावतः सदशी । आगन्तुकदोषाभावाय तथाकरणम् । तस्यां दोषदूरीकरणार्थं तथाकरणे लौकिकत्वं भगवति स्यात्, अत आह प्रभुरिति । स्वयं स्वत एव समर्थः ॥ ४७ ॥

तद्वारा सर्वासामेव स्त्रीणां हितं कृतवानित्याह राजपत्न्य इति ।

राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ।

लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥

आदौ राज्ञोपि ताः धर्मकहेतवो जाताः । ततो दुहितरि सापत्न्याभावः । तद्वारा स्वस्य सम्बन्धः भगवत्युत्कर्षबुद्धिः स्नेहश्चेति कृष्णमुद्धारकं प्रियमान्तरमीप्सितम्, पतिं वाह्यम् । ऐहिके वाह्याभ्यन्तरसुखदाता । पश्चादपि सायुज्यदः । अतः स्वस्यापि तद्वारा तथा भविष्यतीति परमानन्दं लेभिरे । सन्तोष एव तासां निस्तारे नियामकः । आन्तरमुक्त्वा तासां वाह्यमाह जातश्च परमोत्सव इति । महानेव सम्भ्रमस्तामिः कृत इत्यर्थः ॥४८

अन्येषामपि सर्वेषां तत्प्रसङ्गात् कृतार्थतामाह शङ्केति ।

शङ्खभेर्यान्का नेदुर्गातिवाद्यद्विजाशिपः ।

नरा नार्यश्च मुदिताः सुवासःस्रगलङ्कृताः ॥ ४९ ॥

शङ्खादयो वाद्यानि त्रिविधानि, गीतादीनि शब्दात्मकानि त्रिविधानि । पड्डेते सत्वादिसत्त्वान्ताः । गीतानकयो राजसत्वम् । नरा नार्यश्चेति । चकारादनुक्तसर्वं सद्ग्रहः । मुदिता इत्यान्तरम् । वस्त्रादयो वाद्यास्त्रयः । अलङ्काराः सहजा इति चकाराज्ज्ञेयाः ॥४९॥

राज्ञः सन्तोषेण प्रायेण सर्वस्वदानमाह दशधेन्विति द्वाभ्याम् ।

दशधेनुसहस्राणि पारियर्हमदाद्विभुः ।

युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥ ५० ॥

श्रीविहसरायामजधीवल्लभकृतलेखः ।

तां प्रत्यगृह्णादित्यत्र । धर्मपरोयमिति । ऐश्वर्यादिगणनायां धर्मस्येत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पर इत्यर्थः । तथाच धर्मप्रकारेण विधिवदुपयेमे इत्यर्थः ।

राजपत्न्य इत्यत्र । ततो दुहितरीति । यज्ञसंयोगे एव नकारहीण्विधानेन पत्नीशब्दसिद्ध्या धर्महेतुत्वाद्धेतोः सपत्नीदुहितरि सपत्न्यावृष्णां सापत्न्याभाव इत्यर्थः । ज्ञेहश्चेति । एतावत्सर्वं चकारेण सूचितमित्यर्थः ।

नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान् रथान् ।

रथाच्छतगुणानश्वानश्वच्छतगुणान्नरान् ॥ ५१ ॥

नर्मकामसाधका एकेन । अर्थसाधकाश्चतुरङ्गसेनारूपा अपरेण । अनभिप्रेतत्वात् न ग्रहीष्यतीत्याशङ्काह पारिवर्हमिति । कन्याग्रहणे तद्ग्रहणमावश्यकम् । विभुरिति प्रति-
घार्थं यथाकथञ्चिद्वानं वारितम् । धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृतवैकृतभेदेन दशविधो
भवति । कामस्त्रिविध इति सहस्रशो युवतयो दत्ताः । नायिकाभेदेन गुणभेदेन च त्रैवि-
ध्यम् । नियतालङ्कृता रसालम्बना इति । सहस्रशो गजाः सर्वावान्तरजातियुक्ता दत्ताः ।
नवैव नागभेदा भद्रादयः । रथादयः उत्तरोत्तरं शतगुणाः । पूर्वबुद्धेस्तस्योत्तरा बुद्धिः
शतगुणं गृह्णाति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ततः स्नेहात्तत्र स्थापनं वारयितुं प्रस्थापनमाह दम्पती इति ।

दम्पती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ।

स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोसलः ॥ ५२ ॥

स्थापने धर्मपत्न्यौ कुण्ठिते भवतः । रथं स्वकीयम् । गमनेऽपि राजप्रयत्न एव सर्वोऽपि
सूचितः । महत्या सेनया च । तेनैव वृतौ स्वयं गमनमनुचितमिति । स्नेहेन हृदयक्लेदोऽपि
गमने प्रतिबन्धकः । अनेन भक्तकर्तव्यं सर्वं कृतवानित्युक्तम् । कोसलदेशाधिपतिरिति स्वयं
तत्र भक्तिकरणार्थं स्वयं स्थित इत्युक्तम् ॥ ५२ ॥

भगवतः सामर्थ्यं प्रतिपादयितुं वृषभजये लोकप्रसिद्धिर्न जातेति तैर्भग्नावयवाः
सम्भूय तं ग्रहीतुं यत्नं कृतवन्त इत्याह श्रुत्वैतदिति ।

श्रुत्वैतद्गुरुधुर्मूर्धा नयन्तं पथि कन्यकाम् ।

॥ भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥

एतद्भगवच्चरित्रम् । भूषा इति तेषां स्वदेश उक्तः । भगवतस्तु नापि स्वदेशः,
नापि श्वशुरदेशः । सर्वतो रोधे वैयग्र्यं भवतीति । कन्यकामेव नयतीत्यन्यथा श्रुत्वा किञ्चि-
द्धर्मबुद्धयोऽपि समागताः । अतो राजबाहुल्यं भवति । पथीति विशकलिता सेनायाः ।
तेषामागमने हेतुं वैरमाह यदुभिर्भग्नवीर्या इति । कन्यार्थं क्लिष्टा अपीत्याह गोवृषैः पुरा
भग्नवीर्या इति । तथाप्यागमने हेतुः सुदुर्मर्षा इति । सुप्तु दुष्टो मर्षो येषामिति । दुरुप-
सर्गेण दुष्टः क्रोधो भवति ॥ ५३ ॥

न केवलं रोधनमात्रम्, किन्तु मारणार्थमपि प्रवृत्ता इत्याह तानस्यत इति ।

तानस्यतः शरवातान्वन्धुप्रियकृद्गुनः ।

गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥

भक्तौ भगवदानुगुण्येऽपि भक्तानुगुण्यमप्यपेक्ष्यत इति वक्तुं भगवत्सेवकेनैवं ते सर्वे हता इत्याह अर्जुन इति । अलौकिकं भगवता न कर्तव्यम्, ऐश्वर्यं च भक्तिमार्गे स्थापनीयम् । अर्जुनोऽपि न भगवत्प्रेरणया युद्धं कृतवान्, किन्तु बन्धूनां भगवद्भक्तानां वसुदेवादीनां प्रियकृत्, यथा भक्तौ भक्तापेक्षा भवति, चान्धवाश्च खोपकारं मन्येरन् । गाण्डीवादीनामुदासीनापकारोपकारौ निरूपितौ । बन्धुनामत्रोपकारो निरूप्यते । एतत्सूचयति गाण्डीवीति । कालयामासेति । कालवत् जग्रासेति सूचितम् । नात्यन्तं क्लेशोऽपि तस्य जात इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह सिंहः क्षुद्रमृगानिति ॥ ५४ ॥
उपसंहरति पारिवर्हमिति ।

पारिवर्हमुपागृह्य द्वारकामेल्य सत्यया ।

रमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ॥ ५५ ॥

सोपस्करां तां गृहीत्वा विधितोऽपि समानीय परमां रतिं तस्यामुत्पादितवान् । भगवान् नान्यत्र रमते, यथा भक्तौ रमत इति सर्वाभ्यो विशेष उक्तः । द्वारकागमनमर्थो-
दुक्तम् । यदूनामृषभ इति तथा गार्हस्थ्यं सम्यक्सम्पादितमिति लक्ष्यते । तत्र सर्वोप-
पत्तिसिद्ध्यर्थं भगवानिति । एवं रमणे भक्तकृपैव हेतुरित्याह देवकीसुत इति ॥ ५५ ॥

कीर्तिं श्रियं च विधितो गृहीत्वा अष्टैश्वर्ययुक्तः सर्वा एव गृहीतवानित्याह त्रिभिः
श्रुतकीर्तेरित्यादिभिः ।

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः ।

कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥ ५६ ॥

श्रुतकीर्तिरपि पितृभगिनी । कैकयदेशाधिपतेः पुत्री । ज्ञानानन्तरशक्तिर्भ्रातृनिषिद्धेति भक्त्यनन्तरापि कीर्तिस्तथा भविष्यतीति तन्निषेधार्थमाह भ्रातृभिर्दत्तामिति । कृष्ण इत्य-
सामग्रीमप्येनां गृहीतवान् । संतर्दनोऽतिप्रसिद्ध इति । श्रुतेन कीर्तिः श्रुता वा कीर्तिर्यस्या इति
कीर्तिकारणता युक्ता । तर्दनं शब्द इति भवत्येव प्रसिद्धिः । कैकयदेशः पाश्चात्यः ॥ ५६ ॥

श्रीरूपाया लक्ष्मणाया विवाहमाह सुतामिति ।

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम् ।

स्वपंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥

श्रीविठ्ठलरायारामजध्वीबह्मभक्तलेखः ।

तानस्यत इत्यत्र । उदासीनोपकारापकाराविति । उदासीनस्य मयसोपका-
रोऽन्नेश्वर्यकार इत्यर्थः ।

श्रुतकीर्तेरित्यस्याभासे । कीर्तिं श्रियं चेति । ज्ञानवैराग्यधर्मकीर्तिश्रीरूपा
एताः क्रमेण । मौनाहता ऐश्वर्यरूपा इत्याशयेनाहुः अष्टैश्वर्ययुक्त इति । रुक्मिण्याद-
योऽष्टौ महिष्योऽष्टविधैश्वर्यरूपा इत्यप्यनेन सूचितम् । व्याख्याने । ज्ञानानन्तरेति ।
मित्रविन्दाभ्रातृभ्यां विन्दानुविन्दाभ्यां निषिद्धेत्यर्थः ।

मद्रदेशोऽपि कैकयनिकटे । श्रीवत्सरूपेति लक्ष्मणा । अस्या विवाहे लक्षणवत्त्वं प्रयोजकमिति लक्षणैर्युतामित्युक्तम् । राधाविधसनिमित्तस्वयंवरे जहार । वरणानन्तर अग्रिमवाक्यानुरोधेनावगम्यते । एक इति भगवत्प्रतापः । यतः स भगवान् कृष्णः । अप्रतिघातनयने दृष्टान्तः सुपर्णः सुधामिवेति । इन्द्रादिजये च । एतामग्रे विस्तरेण वक्ष्यति । सर्वा एकतो विस्तरोपाख्याना इयमेकत इति ज्ञापयितुं वाचनिके विवाहे विस्तरेणोक्तम् ॥ ५७ ॥

साधनरूपा उक्त्वा साधनाधीनत्वात् साध्यस्य ताः संक्षेपेणाह अन्या इति ।

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ।

भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥ ५८ ॥

चकारादेताभ्य उत्कृष्टापकृष्टाश्च सगृहीताः । नरकासुर हत्वा तदन्तःपुरात्संगृहीताः । तेनैवैकत्र मेलिता भगवता आहृता इति निदर्शनमात्रम् । तासामानयने चारुदर्शनं ज्ञानं सौन्दर्यं च यासामिति हेतुरुक्तः । विजातीया गोपिकादयः असमानाः । उत्कृष्टास्त्वप्सरसः स्वयमागताः । सर्वा एव भार्या आसन् । स्पष्टमेव सर्वासां मुक्तिर्दत्तेति निरूपितम् । एव भगवतो निरोधः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षित-
विरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

अन्याश्चैवमित्यस्याभासे । साधनरूपा इति । विद्यारूपा इत्यर्थः । ता इति । साध्यरूपाः सर्वा एवेत्यर्थः । इति नवमाध्यायव्याख्या ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

दशमोऽध्यायः ।

सर्वासायुद्धतिः पूर्वं संक्षेपेण निरूपिता ।

दशमे विस्तरेणाह तामेवान्वविभाषया ॥ १ ॥

यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्र मृग्यते ।

हेतुरित्यत्र निर्णयितमतस्ता जगृहे हरिः ॥ २ ॥

स्त्रीणां सामान्यतो विवाहे निरूपिते तत्र पराक्रमो न श्रुत इति तदर्थं पृच्छति,
सर्वाणि कर्माणि वीर्यवन्ति चेद्भक्तिजनकानि भवन्तीति ।

राजोवाच—यथा हृतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ।

निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

यथा हत इति । भगवतेति न हनने सन्देहः, किन्तु प्रकारे एव । भौम इति भगवत एव पुत्रः । ननु सर्व एव यथा हताः तथा सोऽपि हत इति को विशेष इति चेत्, तत्राह येन चेति । राज्ञां हि ताः कन्याः षोडशसहस्रसङ्ख्याताः । यदि स्थानतः स्वरूपतो वा सुगमः स्यात् तदा सर्वे राजानः सन्मूय तं मारयेयुः । लज्जा-स्पदत्वाद्दुहितृहरणस्य । अतो ज्ञायते सर्वप्राणिनामवध्यः स इति दुर्गमश्चेति तादृशस्य वधो लौकिकन्यायेन कथमिति भगवति विचारणा । ताः प्रसिद्धाः । किञ्च । निरुद्धा एव कुतः, कथं नोपभुक्ताः । ता वा भगवता कथमाहता इति । यथा विक्रमो भवति, तथा आचक्ष्व । अनेन तासां विवाहे लोके क्लिष्टता प्रतिभातीति ज्ञापितम् । युक्त्या चैवं ज्ञायतेऽक्लिष्टं भवतीति । यतोऽयं शार्ङ्गधन्वा^१ । न हि समर्थः क्लिष्टं करोति ॥ १ ॥

तत्र प्रसङ्गात्तासां विवाहो जात इति वक्तुं देवकार्यार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह इन्द्रेणेति ।

श्रीशुक उवाच—इन्द्रेण हतच्छत्रेण हतकुण्डलचन्धुना ।

हतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ।

सभायां गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ २ ॥

श्रीविद्वहरायात्मजश्रीवल्लभरुतलेखः ।

दशमे । यथा हत इत्यत्र । यथा विक्रमो भवति, तथेति । मूले एतावत्पूर्वोक्तं विक्रमत्वेनाचक्ष्वेत्यर्थः । एतदित्यस्य विक्रमविशेषणत्वे एतमिति स्यात्, अत उद्देश्य-निधेयभावेन व्याख्यानमिति भावः ।

पूर्वं नरकासुरो दिग्विजये इन्द्रं पराजित्य जयख्यापनार्थं त्रयं गृहीतवान् । राजत्वख्यापकं छत्रम्, तेनेन्द्रत्वं गृहीतवान् । अदितिकश्यपपुत्रत्वमपरिहार्यमहत्त्वं मत्वा कश्यपात् भगवान् महानिति पितृकृतोत्कर्षे सिद्धे 'इयं वा अदिति'रिति भूमि-पुत्रत्वेनादित्यत्वे च रूपविशेषख्यापके कुण्डले तस्मात् गृहीत्वा स्वमात्रे भूम्यै दत्तवान् । तथा त्रैलोक्याधिपतित्वं च दूरीकर्तव्यम् । तत्र यत्र यस्तिष्ठति, तदधिपतित्वं न दूरी-कर्तव्यम्, साधारण्यात्, अतो भूम्याधिपत्यं दूरीकर्तुममराद्रिस्थानं मेरौ यदिन्द्रस्य स्थानं तदपि हृतवान् । अनेन स्वस्थानाधिपत्यं दूरापास्तमिति न पातालाधिपत्यव्युदा-साय किञ्चिच्चकार । स्वर्गस्थानमपि ग्राह्यमित्यध्ववसायोऽस्ति । अन्येष्ववतारेष्वव-तारप्रयोजनमात्रं करोति । नाधिकम् । नापि वामनः पुत्रं मारयितुमिच्छति । भ्रात्रपेक्षया तु पुत्रः प्रियः, अदितिर्भूमिश्च भक्ते । स्वापेक्षयापि पुत्रः प्रिय इति पुत्रेण स्वमात्रे कुण्डले दीयमाने च न निवारयति । विशेषावतारे सर्वगतं तेजस्तत्रैव गच्छति । अतो वामन उदासीन इति इन्द्रः कृष्णमेव विज्ञापयामास । हृते कुण्डले घन्धोर्मातुर्यस्य । हृतममराद्रेः स्थानं यस्य । चेष्टितमधिकग्रहणरूपम् । ज्ञापितो भगवान् । न हि तत्पु-त्रोऽन्येन हन्तुं शक्यः । पूर्वं हि चतुर्मूर्तिर्भगवानास । तत्रैका तपः करोति । अपरा परिपालनम् । अपरा भोगम् । चतुर्थी तु निद्राति । तासां च रहटघटिकान्यायेन कर्मणां परावृत्तिः । या तपस्यति, सावेक्षां करोति । यावेक्षिष्ट, सा मुक्ते । या वुमुजे, सा शेते । याशयिष्ट, सा तपस्यतीति । क्रियायाः कालश्च सहस्रं वत्सराणि । तत्रैषा व्यवस्था । या तपस्यति, सोत्तिष्ठति । ये केचन स्वार्थं तपः कुर्वन्ति, तेभ्यः प्रसन्ना भवति । तत्रैकदा भूमिः तपस्यन्ती स्थिता । सन्ध्यायां च भगवानुत्थितो वरार्थं प्रेरयामास । ततः सन्ध्यायां भूमिः पुत्रं वव्रे । ततोऽयं नरको जातः कालवशादसुरः । ततो भगवान् भूम्या पुनः प्रार्थितः । नार्थं हन्तव्य इति । ततो भगवानाह 'त्यत्सम्मति-व्यतिरेकेण न हनिष्यामी'ति । स्वस्यालं नारायणाख्यं दत्तवान् । यावदस्मिन्नक्षम्, तावन्न मृत्युरिति । स चासुरत्वात् महादेवभक्तो घमूव । त्रिशूलं च प्राप्तवान्, नारा-यणाख्यसमानम् । ततः स्वयं शिवभक्त इति त्रिशूलं स्वार्थे स्थापितवान् । पुत्राय भग-दत्ताय नारायणाख्यं ददौ । अतो हनने भूमिसम्मतिरेव ग्राह्या । भूमिश्च सत्यभामा ॥ २ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इन्द्रेणेत्यत्र । यत्र यस्तिष्ठतीति । नरकासुरः पाताले स्वयमेव तिष्ठतीति पाताला-धिपत्यनिवारणार्थं महानुद्यमो नापेक्षित इति भूम्याधिपत्यं निवारितवानित्यर्थः । कामरूप-देशस्थितावपि वासस्थानमसुरत्वात्पातालमेवेति भावः । दीयमाने चेति । उभे अपि भक्ते । अतः समत्वात् निवारयति, पुत्रेण दीयमानत्वाच्च न निवारयतीति चकारः । न निवारयति । वामन इति पूर्वोक्तान्वयः । सर्वगतमिति । अवतारान्तरगतमित्यर्थः । अत इति । तेजसो भगवति गतत्वादित्यर्थः । हृते कुण्डले इत्यर्थकथनम् । हृतकुण्डलो घन्धुर्यस्येति विग्रहः ।

अतो नरकवधार्थं भगवान् सत्यभामया सह गरुडाधिरूढो गत इत्याह सभार्यो गरुडारूढ इति ।

सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ।

गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाशयनिलदुर्गमम् ।

मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥

प्राग्ज्योतिषपुरमिति तन्नगरनाम । यदा तेजोवन्नात्मिका सृष्टिः, ततः पूर्वमिदं स्थानमुत्पादितमिति ज्ञापनार्थं तथा नाम । ततस्तस्य षडावरणानि निरूपयति गिरि-दुर्गरिति । सर्वतः गिरयः पर्वताः अश्वेचरस्य दुर्गमाः । साम्प्रतं कौमरूदेश इति तत्प्रसिद्धिः । शस्त्रदुर्गाणि द्वितीयानि । दुर्गत्वं परितः स्थित्या गमनप्रतिबन्धकत्वम् । शस्त्राणि खड्गादीनि । यथा असिपत्रवनम् । ततो मध्ये जलं परितः । ततोन्तरग्निः । ततो वायुरिति । मुरो नाम पञ्चपर्वाविद्याधिष्ठात्री देवता । तस्य पाशाः सर्वापेक्ष्यान्तरावरणभूताः, ते च दृढाः, पूर्वोपेक्ष्यापि । अनेन क्रम उत्तरोत्तरघलिष्ठत्वं सूचितम् । सर्वत आवृतमिति । सर्वैर्न मार्गोऽपि संरक्षितः । स्वयं तु खेचरः । तेजःप्रभृत्यावरणत्रयं उपर्यपीति सम्प्रदायः । तेन सर्वागम्यम् ॥ ३ ॥

तादृशस्यापि लौकिकप्रकारेण वधं वक्तुं क्रमेण दुर्गाणां नाशनमाह गदयेति ।

गदया निर्विभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ।

चक्रेणार्ग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥ ४ ॥

गदाप्रहारेणाद्रीन्निर्विभेद । तेन प्रथमावरणे नराणामपि गमनं सुगममभूत् । स एव चेदानीं मार्गः । सायकैः शस्त्रदुर्गाणि चिच्छेद । सुदर्शनेन जलाशयनिलदुर्गाण्यन्तर्भावितवानित्याह चक्रेणेति । आदावग्निप्रवेशनं सजातीयनिराकरणार्थम् । तदुभयोपष्टम्भकं भवति । तस्य च कार्यं जलम् । ततः कारणं वायुमिति शान्तस्थितयोरनुप्रवेशः । मुरपाशांस्तु असिना च नन्दकेन चिच्छेद ॥ ४ ॥

एवमावरणानि दूरीकृत्य दूरान्मारणसाधनानि पापाणक्षेपणरूपाणि यद्वाणि चिच्छे-देत्याह शङ्खनादेनेति ।

शङ्खनादेन यद्वाणि हृदयानि मनस्विनाम् ।

प्राकारं गदया गुर्व्यां निर्विभेद गदाधरः ॥ ५ ॥

मनस्विनां हृदयानि उत्साहशक्तीश्च । ततो दुर्गप्राकारमपि विभेदेत्याह प्राकारमिति । गुर्व्येति । तत्र स्थितानां देवानां नाशनसामर्थ्यं धोनितम् । तेषां गुपेत्य प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च निरुपमर्गः । गदाधर इति । अग्रे सुदार्यं भावधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणम् ।

मुरः शयान उच्चस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ॥ ६ ॥

एवं सर्वावरणानि भित्त्वा सावधानो जातः । शङ्खनादस्य माहात्म्यं 'विष्णोर्मु-
खोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति । ततो दर्पाच्छयानः परिखाजले
तन्नादेन दर्पनाशं मत्वा कथं जात इति हेत्वन्वेषणार्थं उत्थितः । न केवलं माहात्म्यात्
दर्पनाशकत्वम्, किन्तु स्वरूपतोऽपि नादस्तादृश इत्याह युगान्ताशनिभीषणमिति ।
युगान्ते प्रलये, तत्रापि माकत्वेनैव प्रसिद्धः अशनिः, ततोऽपि भीषणः दर्पं हन्त्येव ।
प्रलये दैत्यानां दर्पस्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । अतो दर्पेण निश्चिन्तः शयानोऽप्युत्थितः ।
स च दैत्यस्तेन मारणीय एवेति भगवत्सम्मुखोऽपि विरुद्ध एव जातः । अविद्यासम्ब-
न्धीति ज्ञापयितुं पञ्चशिराः । पञ्च शिरांसि यसेति योगः । मुर इत्येव नाम ।
जलादिति परिखासम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

उत्थित एव युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह त्रिशूलमिति ।

त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलशोचिरुल्बणः ।

ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पञ्चभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥

अनेनासहायवीरत्वमुक्तम् । सुदुर्निरीक्षण इति युक्तमेव तस्य तथात्वम् । यो हि
द्रष्टुमेवाशम्यः, तेन सह को वा युज्येत् । किञ्च । युगान्तसूर्यानलशोचिरुल्बणः ।
पाञ्चजन्यध्वनिस्तु प्रलयाशनितुल्य एव, अस्य तु देहकान्तिरपि प्रलयसूर्यानलसदृशी ।
ततोऽप्युल्बणश्च । अत एव युद्धे निःशङ्कः । महाभूतान्यपि यो भक्षयितुं शक्तः, स
कथं जेयो भवेदित्याह ग्रसंस्त्रिलोकीमिति । पञ्चभिर्मुखैः चतुर्षु दिक्षु उपरि च सर्वानेव
लोकान् भक्षयति, नै समायेति । दर्शनमात्रमेव तस्य भयानकम्, न तु युद्धं कर्तुं शक्त इति
ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह तार्क्ष्यसुतं यथोरग इति । गरुडं सर्पो यथाभिधावति भक्ष्यः ॥७॥
गतस्य परारुममाह आविध्येति ।

आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ।

खं रोदसी सर्वदिशोऽम्बरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

उत्तोल्य भ्रामयित्वा वा । तरसा यावद्वितीयो न सावधानः । स हि भगवन्तं
द्रष्टुमशक्तो गरुडमताडयत् । अविद्या भगवन्तं न विषयीकरोति । कालान्तरमेव भग-
वत्प्राप्तिरिति कालरूपं गरुडं क्षोभयति । निरस्य प्रक्षिप्य । निरसनेन अवहेला
सूचिता । न हि धस्मद्वलं शूलेन समर्थितं भवतीति तृणमिव दूरीकृतवान् । ततोऽवि-

श्रीविट्ठलरायासजश्रीवल्लभकृतलेख ।

मुरः शयान इत्यत्र । परिखासम्बन्धिन इति । आवरणजलस्य चक्रेणान्तर्भावि-
तत्वादिति भावः ।

१. जातमिति । २. चतुर्दिक्षु । ३. मूलपाठस्तु सदिग्ध, न समायातीति, न समाये इति, न सा
मायेति, स मायेति पाठः सूचिता । ४. कालान्तरमिति पाठः सूचितः ।

घया तं मोहयितुं पञ्चभिर्वक्रैर्व्यनदत् । विशेषेण शङ्खध्वनिं कृतवान् । अन्यस्त्वेकधा गर्जति, अहं पञ्चवेति ज्ञापयितुम् । तस्य नादस्य महत्त्वमाह खं रोदसीति । सर्वमेव विवरस्थानं पूरयन् अण्डकटाहमावृणोत् । उपर्यपि ब्रह्माण्डं भित्त्वा गत इत्यर्थः । तत्त्वानामप्यविद्यामोहो वर्तत इति अलौकिकत्वाच्छब्दस्य बहिर्गमनम् । ब्रह्माण्डस्यापि अण्डत्वाद्रोमकूपवच्छिद्रत्वम् । मध्ये सर्वत्र पूरणं न भविष्यतीति विशेषतो गणयति । खमाकाशं मध्यस्थितं सर्वेषां हृदयाकाशो वा । रोदसी धावापृथिव्यौ । सर्वा अष्ट दिशः । अन्तरं मध्यम् । शब्दाघातादुत्पन्नस्य शब्दान्तस्य तथात्वं भविष्यतीत्याशङ्गाह महानिति । आ समन्तात्पूरणं वृंहणन्यायेन ॥ ८ ॥

एवं तस्य पराक्रममुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवच्चरित्रमाह तदापतदिति ।

तदापतद्द्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामच्छिन्नत्रिधौजसा ।

मुखेषु तं चापि शरैरताडयत्तस्मै गदां सोऽपि रूपा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥

तच्छूलैमापतत् गरुडोपरि तदेव स्थितम् । त्रिशिखमित्यनेन भेदत्रयं करोतीति त्रिसत्यानां देवानामपि मारकं तदिति सूचितम् । गरुत्मत इति पञ्चवानतिकोमल इति । स्वतो निवारणसामर्थ्यं चाह । भगवांश्च हरिः । ततः प्रतीकारोऽवश्यं कर्तव्य इति शराभ्यामच्छिन्नत् । त्रिधा छेदे न पुनः प्ररोहतीति । तच्छूलं दैत्यमित्यनेन ज्ञापितम् । ओजसेति । तदधिष्ठिता देवतापि यथा छिन्ना भवति, तस्य तेजसा सह वा । तेजोऽपि त्रिधा छिन्नमित्यर्थः । न केवलं त्रिशूलच्छेद एव, किन्तु सोऽपि ताडितः इत्याह मुखे-
ष्विति । यथा न रूपात् तस्य रवेण लोकानां भयं जायत इति मुखान्यपि ताडितानि । अर्थात् पञ्चभिः । आपूरितानि वा । तदा यावद्भिः पूरणं भवति । ख एव च निवारणीय इति । तं चापीति । भिन्नतया सोऽपि हृदये ललाटे वा हतः । तदा पक्षपातं ज्ञात्वा मम गम्यो भविष्यतीति तस्मै भगवते सोऽपि ताडितोऽपि रूपा 'अपकृतो-
तिक्रुद्धो भवती'ति दूरादेव गदां प्रक्षिप्तवान् ॥ ९ ॥

सापि गदा देवताधिष्ठितेति भगवान् स्वगदयैव तन्निराकरणं कृतवानित्याह तामापतन्तीमिति ।

तामापतन्तीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्विभिदे सहस्रधा ।

उद्यम्य बाहूनभिधायतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥१०॥

धीविद्वलापायमजश्रीबलमश्रुतलेपः ।

मुखेषु तं चापीत्यत्र । पञ्चभिरिति । ताड्यानां मुखानां पञ्चत्वान्नात्र कपि-
ञ्जलन्याय इति भावः । एतस्य खनिवारणत्वादाहुः आपूरितानीति । आपूरणेनैव
खनिवारणसम्भवादिति भावः । तदा पञ्चसंख्या शराणां नास्तीत्याहुः यावद्भिरिति ।
एतत्पक्षकथने धीजमाहुः ख एवेति ।

१. शब्दान्तरस्येति पाठः । २. दिशस्येति पाठः । ३. धिपत्त्वानामिति वैरिचः पाठः, धिपत्त्वाना-
मित्यपि कश्चिन् नृषित । ४. गूलागटे रतिदः ।

कौमोदक्या नितरां विभिदे । सहस्रधेति योजनायामशक्या कृता । सजाती-
येन सजातीयहननमयुक्तमित्याशङ्क्याह मृध इति । सङ्ग्रामे न दोषः । गदाग्रज
इत्यनुप्रासः, स्त्रीणां हितकारी वा । बाहूनुद्यम्येति ग्रहणार्थं समागमनमुक्तम् । स च
भगवता न स्पष्टव्य इति कालेनैव तमच्छिनदित्याह शिरांसि चक्रेण जहारेति ।
पञ्चापि पर्वाणि छिन्नानि, यथा प्रतीत्यापि न संसारः । लीलयेति सुदर्शनसामर्थ्यं
व्यावर्तयति । पौरुष स्वकीयमेव व्यापृतम्, परं निरायासेन, प्राप्त एवायासो व्यावर्त्यते ।
अथवा । लीलैव तत्स्थाने व्यापृता भविष्यतीति । तेन निरोधरूप एव ससारः साम्प्रतं
प्रवर्तताम्, नत्वन्य इति लीलयेत्युक्तम् ॥ १० ॥

छिन्नेष्वपि शिरस्सु दैत्यत्वात्कदाचित् प्राणाः हृदयादिषु तिष्ठेयुरिति तस्य
छिन्नशिरसोऽग्निमावस्थामाह व्यसुः पपातेति ।

व्यसुः पपाताम्भसि निकृत्तशीर्षो निकृत्तशृङ्गोऽद्रिखिवेन्द्रतेजसा ।
तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधानुराः प्रतिक्रियामर्षजुपः समुद्यताः ॥ ११ ॥

विगता असवो यस्येति । भूमौ पतितस्य दैत्यत्वात् पुनरुद्गमो भविष्यतीति
अम्भसि पात उच्यते । 'आपो हि रक्षोघ्नी'रिति । अविद्यायामपि भगवत्सामर्थ्यार्थमग्रेऽप्युत्पा-
दनाभावार्थं च अजित इत्युक्तम् । न केनापि मायादिभिरपि पराजितः । निकृत्तशीर्षं
इति । निकृत्त शिरो यस्येति । नितरां छेदः पुनर्योजनाभावार्थः । आधिदैविकच्छेदार्थो
वा । युगान्तरेऽपि प्रादुर्भावाभावाय दृष्टान्तमाह निकृत्तशृङ्गोऽद्रिखिवेति । इन्द्रतेजसा
वज्रेण । तथापि पुनरुत्थाने इन्द्राद्भयं सूचयति । तथात्रापि भयादनुत्थानम् । तस्य
सप्तव्यसनानि पुत्राः साधिकरणा मारिता इति वक्तुं तेषामागमनमाह तस्यात्मजा
इति । मूलच्छेदे शाखा इव ते न प्रयोजका इति पितुर्वधेनानुराः प्रतिक्रियार्थमर्ष-
जुपः सेवितरोषाः । मारकस्य मारणं प्रतिक्रिया । स्वतः असामर्थ्यात् क्रोधसेवां
कृतवन्तः । क्रोधेनापि कदाचिद्भवेदिति । समुद्यता इति वहिःसामग्री निरूपिता ।
अन्तः क्रोधः ॥ ११ ॥

तेषां प्रसिद्धार्थं नामानि गणयति ताघोऽन्तरिक्ष इति ।

ताघोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ।

पीठं पुरस्कृत्य चमृपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगुर्धृतायुधाः ॥ १२ ॥

ताघ इति वर्णतः क्रोधात्मकः । अन्तरिक्ष इति सर्वक्रियाध्यापारयितुमशक्यः ।
श्रवण इत्याकाशरूपः । विभावसुः सूर्यामितुल्यः । वसुः भीष्मादेरप्यधिकः । नभस्वान्
वायुः । तनुल्यः । अरुणः सर्वोद्बोधकः । वर्णतो वा भयानकः । सप्तम इति
क्रमोऽत्र विवक्षित इति ज्ञापयति । पीठस्तेपामाधारभूतः । नरकासुरस्य सेनापतिः । मृधे
सुद्धार्थं भौमप्रयुक्ताः । स्वस्थाने नरकासुरस्तान् प्रेषितवान् । ते हि स्वापेक्षयापि पितृ-

वधाद्युद्धं करिष्यन्तीति । युद्धार्थं प्रथमतो निरगुः, धृतायुधाश्च पश्चाज्जाताः । अनेन युद्धे निश्चयो निरूपितः ॥ १२ ॥

ततः शस्त्राणि प्रायुञ्जतेत्याह प्रायुञ्जतेति ।

प्रायुञ्जतासाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यष्टिशूलान्यजिते रूपोल्वणाः ।
तच्छस्त्रकूटं भगवान् स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्वकर्तृ ह ॥ १३ ॥
तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षारुभुजाद्विवर्मणः ।

आसाद्य निकटे गत्वा पङ्क्तिधान्यस्त्राणि भगवति प्रयुक्तानि निरूपयति शरानि-
त्यादिभिः । अष्टिरायुधविशेषः । सप्तभिरपि प्रत्येकं पङ्क्तिधानि प्रयुक्तानि । यद्यप्यजितो
भगवानिति जानन्ति, तथापि रूपा क्रोधेन उल्वणाः सन्तः तथा कृतवन्तः । भगवता
कृतं प्रतीकारमाह तच्छस्त्रकूटमिति । स्वमार्गणैरिति । असाधारणैर्बाणैः, अन्यथा
अग्नेर्बाणाः, दुर्गाया असिः, गदा वायोः, अष्टिरपि वरुणादेः, शक्तिर्मायायाः, शूलं
शिवस्येति, एतावन्तः तत्तद्देवताधिष्ठिता न हता भवेयुः । ननु भगवानेव तेष्वपि स्वसा-
मर्थ्यं दत्तवानिति कथं भगवांश्चकर्तव्याशङ्क्याह अमोघवीर्य इति । तेषु दत्तं परगामि
मोघं जातम्, तदेव स्वस्थाने अमोघम् । अतः अमोघेन मोघानि वीर्याणि प्रतिहतानी-
त्यर्थः । तिलशः कर्तनं पुनर्नीत्वा लोहखण्डान्यपि सजीकर्तुमशक्तानीति ज्ञापयति । हेत्या-
श्वर्ये । तावन्न कर्तव्यम्, प्रयोजनाभावात्, तथापि स्वसाङ्घिककर्मत्वं ज्ञापयितुं तावत्
पराक्रमं प्रदर्शितवान् । शस्त्राणां विनियोगमुक्त्वा प्रयोक्तृणामाह तान् पीठमुख्यानि ।
यमक्षयमिति तावद्दण्डार्थम्, सुरवत्पुनरावृत्त्यभावाय वा । ते हि पीठं पुरस्कृत्य
समागता इति उपजीव्यत्वात् उत्साहनिवृत्त्यर्थं प्रथमतः स एव हतः । मूर्च्छादिना
अलौकिकप्रकारेण हननं व्यावर्तयितुमाह निकृत्तेति । चत्वार्यङ्गानि कवचं च
निकृत्तानि येषाम् । पितुः पश्चांशाः तेषु प्रतिष्ठिता इति कार्यं तदंशन्यावृत्त्यर्थं शिरःप्रभृतीनां
छेदनम् । शीर्षाणि ऊरवः भुजाः अद्भ्यश्च । ज्ञानं गतिश्चाद्यन्तयोः । उत्पत्तिः कर्माणि च
मध्ये । तत एव क्रमः ॥ १३ ॥

तत उभयेषां मुरस्य तत्पुत्राणां च फलरूपस्य नरकस्य निराकरणार्थं प्रवृत्तिमाह
स्वानीकपानिति ।

स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः ॥ १४ ॥

निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ।

तस्य जयहेतवः सेनाः तासामनीकानां रक्षकाः । अज्ञानेन व्यसनैश्च नरकः सिद्धो

धीविद्वलरायात्मजधीबहुभट्टलेखः ।

स्वानीकपानित्यस्त्राभासे । उभयेषामित्यस्यैव विवरणं मुरस्य तत्पुत्राणां चेति ।
फलरूपस्येति । फलनिरूपकस्य सुदुःफलत्वेन द्रव्यादिदातुरित्यर्थः ।

भवतीति तेषां निराकरणे स्वयं निराकृतोऽपि लौकिकैः साधनैः स्वजयो भविष्यतीति आस्रवन्मदैर्गैः सहितः युद्धार्थं निराक्रमत् । अच्युतत्वान्न तस्य केनाप्यंशेन क्षतिः । मुरश्चक्रेण हतः, अन्ये सायकैरिति, ससाधनसाध्यस्यानुवादः । तथेति प्रकारस्यापि । ततस्तदपेक्षया समर्था गजा इति सूचयितुं पूर्वानुवादः । गन्धर्विवत् भगवान् स्थूलान् सूक्ष्मानपि दहतीति, ततो बलिष्ठानपि गजान् मारयिष्यतीति, कथं तत्प्रवृत्तिरिति चेत्, तत्राह निरीक्ष्येति । दुर्मर्षण इति । दुष्टक्रोधयुक्तः । ज्ञानाच्छादको वर्तत इति तथा प्रवृत्तिः । गजानामुत्कर्षमाह आस्रवन्मदैः पयोधिप्रभवैरिति । कार्यकारणोत्कर्षो निरूपितौ । स्वभावतो गजा जीवेषूत्कृष्टाः सङ्घैचराः । अतस्त्रिविधोऽप्युत्कर्षो निरूपितः । गजानां मदस्रव एव बलोरकर्षे हेतुः । ऐरावतः पयोधिप्रभव इति समानजनकत्वेन तत्सामर्थ्यं सर्वेषां निरूपितम् ॥ १४ ॥

मातरं पितरं कालं च दृष्टवानिति निरूपयितुं तस्य भगवद्दर्शनं वर्णयति दृष्ट्वा सभार्यमिति ।

दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरिस्थितं सूर्योपरिष्ठात्सतडिद्धनं यथा ।

कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्र विव्यधुः ॥ १५ ॥

युद्धार्थमागमनशङ्कैव निवारिता । तत्रानुरक्तश्चेत्, कृतार्थ एव भवेदिति । भगवान् न लौकिकसाधनैर्लौकिको जेतुं शक्य इति अभूतोपमामाह सूर्योपरिष्ठादिति । अद्भुतत्वाद्भागवेषाम्यामिष्टानिष्टसूचकं भवति । यदि सूर्योपरि आधिदैविकः मेघः आधिदैविकविद्युल्लतया सह तिष्ठति, आदित्य एव पर्जन्य इति भवति । तस्याधिदैविकं रूपं तादृशमिति वचनोपपत्तिः । तथापि कृष्णः कालात्मा स्त्रीणां हितकारीति तस्य न सहृदिरूपवन्ना, किन्तु विरुद्धैवेति तत्कार्यमाह तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीमिति । शतं हन्तीति योगोऽपि तस्य विवक्षितः । तादृशीं विशेषेणासृजत्, योधाश्च शतघ्नीभिर्वाणैर्वा युगपदेव स्मेति प्रसिद्धे विव्यधुः ॥ १५ ॥

तद्गौमसैन्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिल्लीमुखैः ।

निकृन्तवाहकशिरोद्विविग्रहं चकार तर्ह्येव हताश्वकुञ्जरम् ॥ १६ ॥

आदौ तेषामपराधो निरूप्यते । भगवतोऽङ्घ्रिष्ठत्वाय । यावत्ते युद्धार्थं प्रवृत्ताः, ततः पूर्वं तस्मिन् वा समये भगवान् स्वमार्गैः प्रथमतो योधांश्चिच्छेत् । ततस्तत्प्रयुक्तान्यस्त्राणि । पूर्वमस्त्राणामुपस्थित्यमानात् । नात्र क्रमो दोषाय । तत्प्रसिद्धं

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीब्रह्मकृतलेखः ।

दृष्ट्वा सभार्यमित्यत्र । भगवानिति । अलौकिको भगवाँलौकिकैर्जेतुमशक्य इत्यन्यथः ।

१. निराक्रमत् । २. मंत्रवत् इति पाठः । ३. अन्तुग इति पाठः । ४. शक्तिर्देवकीति पाठः । ५. लच्छम् ।

भौमस्य सैन्यम् । भगवत्त्वात् न पुत्रादिभावस्तस्य चाधक इति भगवत्प्रवृत्तिः । सोऽपि मातुः पुत्र इति पित्रापि सह युद्धकरणं नायुक्तम् । गदाग्रज इति । भक्तोत्पादनार्थं भगवतस्तथाकरणं युक्तमेव । लौकिकेनैव प्रकारेण तान् हतवानिति ज्ञापयितुं भगवच्छरान् विशिनष्टि विचित्रवाजैरिति । दूरगमनलक्ष्यैकगमनप्रयोजकाः पक्षाः । विचित्रा वाजा येषामिति । वायुर्यायते गतिर्वा येभ्य इति । निशितानि कार्यसाधकानि । निकृतानि बाह्यादीनि यस्येति । प्रक्षेपकौ बाहू । आगमने जङ्घालता प्रयोजिका । कर्मजन्मनी वा पूर्ववत् । ततो ज्ञानगती । बाहूरुशिरोऽङ्गयः विग्रहे यस्येति तादृशं चकार । तर्ह्येव यस्मिन् क्षणे युद्धार्थं तत्सैन्यं प्रवृत्तम्, तस्मिन्नेव क्षणे प्रथमशस्त्रविमोकानन्तरं यथा नापरं विमुञ्चति, तदर्थं पार्श्वभागान् सर्वानेव निराकृतवान् । बाहनानां निराकरणमाह । हता अश्वाः कुजराश्चेति । चतुरङ्गे रथा अचेतनाः । नराणां स्वरूपमुक्तमेव, अवशिष्यन्ते वाजिनः करिणश्चेति ॥ १६ ॥

ततः शस्त्राणां छेदनमाह ।

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरुद्वह ।

हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥

उद्धमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ।

यानि तैरेव योधैः प्रयुक्तानि । शस्त्राणि गृहीत्वा प्रहरणसाधनानि । अस्त्राणि तु प्रक्षेप्यानि, ब्रह्मास्त्रादिरूपाणि वा । कुरुद्वहेति विपरीतत्वाद्विश्वासार्थम् । तानि स्थितानि अत्रेपि साधनत्वाल्लोकोपद्रवकारीणि भविष्यन्तीति तान्यच्छिनदित्यभिप्रायेणाह हरिरिति । तीक्ष्णैः शरैरिति नालौकिकत्वम् । एकैकशस्त्रिभिरिति च । ये पुनर्गजाः स्वार्थं शोभाकरा भवन्ति, तान् न हतवानिति वक्तुं तादृशेन गरुडेन उद्धमानो भगवान्निरूप्यते । येन गजाः अन्तःप्रवेशनार्थं पक्षाभ्यामेव हताः । हस्ताभ्यामन्तःप्रवेशिता इव निरूपिताः । सेनारूपाः दैत्यांशा गजा मारिताः, साधारणा देवांशाश्च रक्षिता इति विभागः ॥ १७ ॥

ततो गरुडहतानां पुरप्रवेशमाह गरुत्मतेति ।

गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः ।

पुरमेवाविशघ्नार्ता नरको युध्ययुध्यत ॥ १८ ॥

तुण्डपक्षनखाः तामससालिकराजसाः आर्ताः सन्तः पुरमेवाविशन् । न तु तेषु युद्धार्थं बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । ततस्तेषु निवृत्तेषु नरकः स्वयमयुध्यत । युधीत्यावश्यकता ॥ १८ ॥

इदं युद्धं केवलमेव, 'अहं योत्सामी'ति उत्साहनिश्चयात्मकम्, शस्त्रप्रहरणात्मकं त्वाह दृष्टेति ।

दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम् ।

तं भौमः प्राहरच्छत्तया वज्रः प्रतिहतो यतः ॥ १९ ॥

गुरुडेन विद्रावितं स्वसैन्यं दृष्ट्वा, अदितं च, न केवलं भयमात्रेण पलायितम् । यद्यपि स्वयं भगवता सह युद्धार्थमागतः, अन्यं च न गणयति, तथापि तादृशोऽपि स्वयमेव तं गरुडं शक्त्या प्राहरत् । ननु तथाप्यल्पे कथं स्वविक्रमं योजितवानित्याशङ्क्याह वज्रः प्रतिहतो यत् इति । गरुडाद्वज्रोऽपि प्रतिहतः । तदमृतहरणे गरुडस्य प्रसिद्धम् । अतो महति पौरुषं कर्तव्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥ १९ ॥

इदं माहात्म्यमग्रेऽप्युपयुज्यते । एकमेव वाहनं भगवत् इति तदुपद्रवे भगवति काचिच्छङ्का स्यात्, अतस्तन्निवारणं वक्तव्यम्, अत एव किञ्चिज्जातमित्याह नाकम्पतेति ।

नाकम्पत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः ।

शूलं भौमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ॥ २० ॥

तया शक्त्या विद्धः । तेनाल्पमपि शरीरभेदमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह मालाहत इवेति । मालया हतः । भेदेऽपि व्यथाभावायाह द्विप इवेति । यथा अङ्कुशेन विद्धः द्विपो जागर्ति, कार्यक्षमश्च भवति, तथा गरुडः अतिपराक्रमयुक्तो जात इत्यर्थः । ततो लज्जितो नरकासुरः महादेवात् प्राप्तं शूलं तस्मिन् जीवति अमोघमच्युते योजयितुं विचारितवानित्याह शूलमिति । यतो भौमो मातुः पुत्रः । तथा करणे हेतुमाह वितथोद्यम इति । वितथः गरुडे पराक्रमो व्यर्थो जात इति ॥ २० ॥

भगवान् पुनः शूलस्यापि माहात्म्यं स्थापनीयमिति, यस्मिन् क्षणे शूलं त्यक्ष्यति, तत्पूर्वक्षण एव सुदर्शनेन तस्य शिरोऽच्छिन्नदित्याह तद्विसर्गादिति ।

तद्विसर्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ।

अपाहरद्गजस्यस्य चक्रेण धुरनेमिना ॥ २१ ॥

पूर्वमेवोत्पन्नप्रयत्नेन छेदनसमकालमेव विसर्गोऽपि जातः । अन्यथा स्थिते शूले सोऽवध्य इति केचित् । नेदं महादेवदत्तं शूलमित्यन्ये । किञ्च । स गजस्यः । आचमनाद्यभावाच्च तस्मिन् शूले महादेवः सन्निहित इत्याह गजस्थस्येति । चक्रस्य सामर्थ्यं व्यावर्तयितुमाह धुरनेमिनेति ॥ २१ ॥

ततस्तस्य शिरसः पुनर्योजनाभावाय विनियोगान्तरं वदन् वर्णयति सकुण्डलमिति ।

सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं वभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् ।

हाहेति साधिवत्पृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥ २२ ॥

यथा भूमेः सकाशात् शिर एव प्रादुर्भूतमविकृतं तथा भातीति ज्ञापयितुं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्विसर्गादित्यत्र । चक्रस्य सामर्थ्यमिति । नेमीनामेव सामर्थ्यं तेजोरूपत्वं चक्रसामर्थ्यं प्रकटितमित्यर्थः ।

कुण्डलकिरीटयोर्वर्णनम् । सम्यक् उज्वलत् शिरः पतितं जातमित्यर्थः । ततो वभौ । भूमिरवहेलनं न करोतीति सम्यक् स्थापनात् शोभा । यथा तदीयः पुत्रः तस्यै समर्प्यते । इयं भूमिरभिमानिनी देवता, न त्विला भगवच्छक्तिः, सा आधि-
दैविकी । सत्यभामा त्वाधिदैविकी । तस्या आनयने पञ्च प्रयोजनानि । पूर्णो भवति शक्त्या सहितः, बलभद्रे शक्तिविभागे योन्यंशः पृथक्कृत इति । माहात्म्यं च प्रद-
र्शनीयम् । तद्वाक्येन नरकासुरोऽपि हन्तव्यः । सापत्न्यसहनार्थम्, अन्यथा सा ह्यन्तरसद्भावं न सहेत । बलाद्वरणे तु दृष्टत्वात् मंस्यत इति । पारिजातहरणार्थं च । ततो लोकाः हाहेत्यनुवृत् । ऋषयश्च स्वपुत्र इति स्वयमेव छिन्न इति । अन्ये च पुनः ऋषयः साध्विति । सुराश्च साध्वेव कृतमिति । अनुमोदनमेव कुर्वाणाः माल्यैः विकिरन्तः, नरकस्यापि मोक्षो दत्त इति, मुकुन्दमीडिरे । हाहेतीडिरे, साध्विति च, किमित्ययं पुत्रो मारित इति भगवतः पराक्रममुक्त्वा ईडिरे । अन्ये तु साध्वेव कृतमिति वदन्तः ईडिरे इति । पुष्पवृष्टिर्देवार्थं तद्वध इति सूचयति ॥ २२ ॥

यदर्थमयं हतः, तस्मिन् हते तज्जातमित्याह तत्तश्चेति ।

ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरलभास्वरे ।

सवैजयन्त्या वनमालयार्पयत्प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥
उपेत्य निकटे समागत्य । कृष्णत्वान्न तस्या भयम् । अदित्याः कुण्डले सर्वदैव

प्रकर्षेण तप्तजाम्बूनदवत् रत्नवच्च भास्वरे । उभयमपि तत्र प्रकृतिभूतमिति द्वयमुक्तम् । वैजयन्ती वनमालां च भगवद्दत्तां समर्पितवती । भगवत्पूजार्थं वा वैजयन्ती । वरुणेन निर्मितं समुद्रोद्भूतमिन्द्रस्यैव छत्रं इदमन्यद्वा भगवदर्थे दत्तम् । अथो महामणिः कौस्तु-
भसदृशः । अथो इत्यनेन पूर्वं भगवदीयमेव भगवते दत्तम्, इदं त्वतिरिक्तमिति पुत्रो-
पार्जितं दत्तवती । अथवा । वैजयन्त्या सह कुण्डले भूमिष्ठे, छत्रं स्वर्गस्थम्, मणिः पातालस्थ इति । उपलक्षणत्वेन त्रिलोक्यां यत्किञ्चिदुत्कृष्टं तत्सर्वं निवेदितवती । एतद-
रिक्तहस्तत्वार्थमेव । वस्तुतस्तु सर्वं भगवत एव, सा भार्या स पुत्र इति । अत एव पुत्रेण सह न भेद इति भगवदर्थमेव सद्गृहीताः स्त्रिय इति अन्यावरोधस्यस्त्रीविवाहो न दुष्यति ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलरायारमजश्रीबहुभक्तवलेखः ।

सकुण्डलमित्यत्र । भूमिसत्यभामयोर्भेदमाहुः इयं भूमिरिति । न त्विलेति । 'श्रिया पुष्ट्ये'ति नवशक्तिपु गणिता सा आधिदैविकी इला नरकासुरमाता नत्वित्यर्थः । तर्हि सा इला का इत्यत आहुः सत्यभामा त्विति । सत्यभामा तु इलारूपा आधिदै-
विकी भवत्येवेत्यर्थः ।

१. अवहेलनम् । २. हरणे । ३. नरकनिरुद्धकन्यानां बलाद्वरणे तु भगवन्नामर्प्यस्य दृष्टत्वात् ह्य-
न्यमपि मंस्यत इत्यर्थः ।

अथापराधशान्त्यर्थं भिन्नप्रक्रमेण स्तोत्रं करोतीत्याह अस्तौपीदिति ।

अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देवचरार्चितम् ।

प्राञ्जलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥

ननु घातकः कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह विश्वेशमिति । पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य प्रयोजकत्वाभावाय विश्वपदम् । स्तोत्रपरिज्ञानाय देवीति । ननु (तथापि) साम्प्रत-
मलौकिकं कृतमिति कथं स्तुतिरित्याशङ्क्याह । देववरैः साम्प्रतमेवार्चितमिति । प्राञ्ज-
लिरिति नम्रता दीनता च सूचिता । प्रणतेति शरीरेण नम्रा । स्त्रीस्वभावात् दुःख-
भयन्यावृत्त्यर्थमाह भक्तिप्रवणया धियेति । भक्तिप्रवणा प्रतिबन्धकमप्यनादृत्य
भक्तिगामिनी, यथा जलं निम्नगामि । बुद्धिश्चेत्तद्गता सा मनसोऽपि नियामिकेति सर्व-
मेव भक्तिप्रवणम् ।

पङ्क्तिः स्तुत्वा प्रार्थयते पौत्रजीवितमुत्तमम् ।

चतुर्भिर्नमनं प्रोक्तं सर्वभावप्रसिद्धये ॥

माहात्म्यं च स्वरूपं च ततो द्वाभ्यामुदीरितम् ॥ १ ॥ २४ ॥

आदावाविर्मृतः कश्चिदन्यो भविष्यति, कथमन्यथा पुत्रं मारयेदित्याशङ्कां परि-
हरन्ती लक्षणमाह नमस्त इति ।

भूमिरुवाच—नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।

भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥

ते तुभ्यं नमः । देवतायाः कथमन्यनमस्कार इत्याशङ्क्याह देवदेवेति ।
ईशत्वाच्छिष्यैव, न मारणमिति पुत्रमारणेऽपि नान्यथात्वम्, देवदेवानामपि ब्रह्मा-
दीनामीश इति नान्योऽत्र कश्चिद्वक्तव्यः । तथात्वे हेतुमाह । शङ्खचक्रगदाः
धारयतीति । अर्थात्यङ्गम् । त्रयाणां कार्यमुक्तमेव 'गदया निर्धिमेदाद्री'नित्यादिना ।
अद्यापि भगवान् न पुरं प्रविष्टः, गरुड एव स्थितः चतुर्भुजः प्रकट इति तथोच्यते ।
तादृशस्य कथं नराकृतित्वमित्यत आह भक्तेच्छोपात्तरूपायेति । भक्तानां यादृशी
इच्छा, तादृशमुपात्तं रूपं येन । ननु रूपग्रहण एव अन्यथाभावो भवतीति,
तत्राप्यन्यादृशं रूपं गृहीतमिति जीवतुल्यत्वात् कथं नमस्करणीय इत्याशङ्क्याह
परमात्मन्निति । जीवात्मन एव रूपान्तरस्वीकारे तथात्वम्, न तु परमात्मन इति ।
अत एव भक्ताधीनत्वात् पुनर्नमस्यति नमोऽस्तु त इति ॥ २५ ॥

कुन्त्या चतुर्धा स्तुतो भगवान् प्रसन्न इति स्वयमपि नमस्यति नमः पङ्कज-
नाभायेति ।

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।

नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्गये ॥ २६ ॥

तथा हि ब्रह्माण्डे सर्वत्वं सर्वोत्तमत्वं चोक्तम् । पङ्कजं नाभौ यस्येति नारा-
यणत्वेन पुरुषत्वं निरूपितम् । तेन ब्रह्माण्डरूपत्वं सिध्यति । तत्रोत्कर्षद्विधा, लक्ष्मी-
पतित्वेन सर्वोपास्यत्वेन सर्वसुसेव्यत्वेन च । सुसेव्यश्चेन्महान् भवति, स सर्वपुरु-
षार्थान् सुखेन प्रयच्छतीति । पङ्कजानां माला वर्तते अस्येति पङ्कजमालया लक्ष्म्या
वृतः । 'तथा विना क देवत्व'मित्यादिवाक्यैः तस्याः सर्वपुरुषार्थरूपत्वम् । पङ्क-
जनेत्रायेति दृष्टयैव सर्वतापहारकत्वं वशीकर्तृत्वं च । पङ्कजाङ्घ्रित्वेन सुसेव्यत्वम् ॥२६॥

एवं ब्रह्माण्डे स्वरूपोत्कर्षौ निरूप्य तत्त्वेषु तथात्वमाह नमो भगवते तुभ्यमिति ।

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ।

पुरुषायादिवीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७ ॥

सर्वतत्त्वानां मूलभूतो भगवान्, भगरूपाणि च तत्त्वानीति श्लाघार्थदृष्ट्या
स्तुतिं व्यावर्तयति तुभ्यमिति । वासुदेवायेति । तत्त्वानां करणप्रयोजनरूपाय मोक्ष-
दात्रे । अनेनोपासनामार्गेण सेव्यत्वादुत्कर्ष उक्तः । विष्णव इति कर्ममार्गेऽपि
सेव्याय । विष्णुः यज्ञः स्वतत्र इति ज्ञापयितुं यज्ञे विष्णुपदप्रयोगः । 'तत्त्वेषु पुरुषो
महा'निति तद्रूपत्वमाह पुरुषायेति । तत्र क्रियाज्ञानशक्त्युत्कर्षमाह आदिवीजाय
पूर्णबोधायेति । वीजानां कार्योत्पादनसमर्थानामपि उत्पादकाय । पूर्णा क्रियाशक्ति-
रुक्ता । पूर्णो बोधो यस्येति स्पष्टा ज्ञानशक्तिः ॥ २७ ॥

एवं तत्रोत्कर्षमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह अजायेति ।

अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।

पराचरात्मन्भूतात्मन् परमःत्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

सर्वविकाररहितं परतत्त्वमिति सिद्धान्तेनाह अजायेति । जननाभावेन
तदन्तरा भावाः तत एव निराकृताः । जगत्कर्तृत्वेन तथात्वमिति ये मन्यन्ते, तन्मते-
नाह अस्य जनयित्र इति । स्वयमजोऽन्येषां जननं करोतीति सर्वोत्तमत्वमपि सिध्यति ।
आर्षज्ञानेन तथात्वमुच्यत इति नात्र प्रमाणं वक्तव्यम् । ब्रह्मैव वस्त्विति ब्रह्मवादे ।
तत्राप्याह ब्रह्मण इति । वृहत्त्वाद्बृहणत्वाच्च ब्रह्म । सर्वभवनसमर्थं वस्त्वित्यपि पक्षे-
प्याह अनन्तशक्तय इति । आत्मवादेनाह । परे ब्रह्मादयः, अवरे अस्मदादयः ।
तेषामात्मा भगवान् । भूतानि जडानि तेषामप्यात्मा । जीवजडयोरात्मत्वमुपपाद्य अन्त-
र्यामित्वमाह परमात्मन्निति । अन्ते नमनं सर्वत्रानुपलनार्थम् ॥ २८ ॥

माहात्म्यमाह त्वं वै सिसृक्षुरिति ।

त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय विभर्ष्यपावृतः ।

स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान् परः २९

सिसृक्षुः उत्कटं कार्योन्मुखं रंजो विमर्षि । निरोधाय तमः । तथा सति तेनावृतः स्यादित्यत आह अपावृत इति । आवरणरहितः । स्थानाय सत्त्वं विमर्षि । सर्वत्रोत्कटं विशेषणम् । अन्यो न तत्र प्रतिबन्धक इति वक्तुमाह जगत्पत इति । गुणानां नियामकास्त्रयः । क्षोभकः कालः । स्वरूपभूता प्रकृतिः । पुरुषः अधिष्ठाता । एतन्नयमपि भवानेव । नापि तावन्मात्रम्, किन्तु तेषामपि परः ॥ २९ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा सर्वत्वमाह अहमिति ।

अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि च ।
कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥३०॥

तत्त्वानि कार्यं च भवानेवेत्यर्थः । अहं पृथिवी । अथेति त्रिवृत्करणपक्षान्यत्वं बोधयति । मात्राणि रूपतन्मात्रादीनि । देवाः दिग्वातादयः दश इन्द्रियाणि तथा । चकाराद्बुद्धिप्राणाः । कर्ता अहङ्कारः । महान् महत्त्वम् । इतीति प्रकारवाची, समाप्तिवाची वा । अखिलमित्यनुवादः चराचरमिति । भिन्नतया प्रतीतिरेव भ्रान्तेति, भेदोऽवश्यं कार्यं वक्तव्य इति अखिलमित्युभयत्र संवध्यते, न्यूनाधिकदोषपरिहाराय । अद्वितीये त्वयि 'एकः सन् बहुधा विचचार' इत्यादिश्रुत्या भगवानेव सर्वरूपेण विचरतीत्युक्तत्वात् भेदो भिन्नो नान्यः सम्भवति । तत्त्वादिनिरूपकाणां स्मार्तानां विचारकाणामपि भेदो हृदये भासत इति । अयं सर्वोऽपि भ्रमः एवं परिगणनात्मकः । त्वामेव यतो बहुधा गणयन्तः गणितानां परस्परं भेदं मन्यन्त इति । वस्त्वन्तरत्वमेव भेदः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते तस्यात्मजोऽयमिति ।

तस्यात्मजोऽयं तव पादपङ्कजं भीतः प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ।

तत्पालयेनं कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुप्याखिलकल्मपापहम् ॥ ३१ ॥

स्तोत्रेण सर्वेषामपराधाः परिहृताः । भ्रान्ता इति सर्वो भवानेवेति च । आत्मज इति । राज्यदानार्थं तस्युत्पत्त्वं निरूप्यते । तव पादपङ्कजं प्रपन्न इति तस्मिन् स्नेहकरणार्थम् । भीत इति दयार्थम् । तथापि शत्रुमारणीय इत्याशङ्क्याह प्रपन्नार्तिहरेति । उपसादितः पादयोरगत्य पतितोऽस्ति, न तु त्वां विरुद्धं मन्यते । अनेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति विचारेणापि तस्मिन् कृपा विधेयेति निरूपितम् । तस्मात्पालयेनि प्रार्थना । एनमिति प्रदर्श्याह । भार्यात्वात्सोऽपि पौत्र इति धाट्घात् पुनर्विज्ञापनान्तरमाह कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुप्येति । यथा स्वस्य रक्षित इति प्रेतीतिर्भवति । ननु वाक्येनापि भवति, को विशेषो हस्तस्पर्श इत्याशङ्क्याह अखिलकल्मपापहमिति । कालत्रये त्रिभिधान्यपि पापानि तस्मिन्न तिष्ठन्तीति हस्तपङ्कजमखिलकल्मपापहं भवति ।

स्वाधिकरणमेव तथा सम्पादयतीति । यद्यपि तत्पुत्रोऽपि दुष्टो मारणीय एव, तथापि भूमि-
प्रार्थनया तदा न मारितः ॥ ३६ ॥

सर्वैः सर्वमेव प्रार्थ्यते, तथापि यद्यत्र उचितम्, तदेव करोति, नान्यथा
अणुमात्रमपीत्याह इति भूम्येति ।
श्रीशुक उवाच—इति भूम्यार्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्तिनम्रया ।

दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलद्धिमत् ॥ ३२ ॥

वाग्भिः सह अर्चितः अर्चनद्रव्यैः । वाग्भिरेव वा । शिष्टं तस्यैवेति । बुद्धिं तु
भगवान् स्त्रियैमिव सर्वेभ्यो दत्तवान् । पुरञ्जनोपाख्याने तदुपपादितम् । तत्सर्वजीवेषु
भिन्नम् । अन्यथा प्रमाणानां वैयर्थ्यं स्यात् । अतो बुद्धिदोषगुणान् पुरस्कृत्य यथोचितं
करोतीति सर्वमविरुद्धम् । समयविशेषे लीलायं तथा बुद्धीनां निर्माणम् । तदाह भग-
वान्निति । तथापि भक्तिनम्रया स्तुत इति अभयमेव दत्त्वा स्वगृहमेवेति भौमगृहं प्रावि-
शत् । तत्र हेतुः सकलद्धिमदिति । तत्पुत्रस्य प्राणा एव तस्मिन् समये रक्षणीया इति
तथाकरणम्, अन्यथा तावतीनां कन्यानां वैयर्थ्यं स्यात् । तदुपार्जितसर्वग्रहण एव
तस्यापहारदोषपरिहारो भवतीति ॥ ३२ ॥

तथापि कन्यानां स्वत एव वरणमाह तत्रेति ।

तत्र राजन्यकन्यानां पद्मसहस्राधिकायुतम् ।

समाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥

यतो राजन्यकन्याः सजातीयं रूपं वीर्यं चापेक्षन्ते । अयुतं पद्म सहस्राणि
च षोडशकलानां सहस्रधा तत्तदधिष्ठात्र्यो देवताः भूमौ प्रतिष्ठिता इति भूमिजेनाहताः
भगवत्प्रेरणया भ्रमात् । तदैव च तावत्यः सम्पन्नाः । एतां द्विस्वभावा इति ज्ञापयितुं
सहस्राद्भ्येन निर्दिष्टाः । पद्मसहस्राण्ययुतं चेति । तत्राधिकपदं पद्मसहस्राणामुत्तम-

श्रीविट्ठलरावासमजयश्रीलुभकृतलेखः ।

इति भूम्येत्यत्र । शिष्टमिति । वाण्याः स्वकीयत्वं व्युत्पादयन्ति बुद्धिं त्विति ।
उपक्रमे भक्तिप्रवणया धियः स्तुतौ करणत्वकथनाद्बुद्धिकार्यं स्तुतिरूपा वाण्यपि स्वकीयेति
भावः । तत्सर्वजीवेष्विति । बुद्धिदानं भिन्नभिन्नप्रकारकमित्यर्थः । तथाकरणमिति ।
प्राणमात्ररक्षार्थमभयदानमित्यर्थः । अन्यथेति । अन्येषां कन्यादीनां रक्षणे इत्यर्थः ।
तथापीति । यद्यप्यपहारदोषपरिहारार्थं भगवता वरणं कर्तव्यमेव तथापीत्यर्थः । वरण-
माहेति । मानसं वाचिकं चाग्निमाभ्यां तद्धेतुं चाद्येन एवं त्रिभिः श्लोकैराहेत्यर्थः ।

१. यदत्र । २. बुद्धिस्तु । ३. त्रियमेव । ४. भगवद्दत्तं बुद्ध्यादिकमित्यर्थः । ५. बुद्धेरेकपदत्वे
निचिन्मूलव्योपक्रमानानां तपात्वं स्वादित्यर्थः । ६. समाहृतानामिति पाठः स्यात् । ७. तत्तदाहता भूमौ
इति पाठः । ८. भ्रमवान् । ९. एतारां प्रथम एव प्रसूक्तमभावाद्दुष्टगुणवर्गमभावाभ्यां द्विस्वभावत्वं
हेयम् । १०. शास्त्रोक्तानेकप्रकारव्यवहारोत्तमत्वमिति भावः ।

त्वाय । ता ह्यप्सरसः । देवतात्वात्तद्रूपेण क्रीडार्थं जाताः । ता आदावष्टावक्रं स्तुत्वा पश्चादुपहसितवत्य इति ज्ञापयितुं द्विस्वभावत्वं निरूपितम् । अत एवादावन्ते च ऋषिकोपात् दुःखप्राप्तिः, प्रसादाद्वरणे बुद्धिः । राजभ्यो विक्रम्य समाहृतानामिति वलादानयनमुक्तम् । 'सर्वान् चलकृतानर्थान् न कृतान् मनुरब्रवी'दिति ज्ञापयितुम् । हरिस्तासां दुःखहर्ता तथात्वाय ददृशे ॥ ३३ ॥

वरणमाह तं प्रविष्टमिति ।

तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवर्यं विमोहिताः ।

मनसा वत्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥

प्रकर्षेण खनिकटे समागच्छन्तम् । यतः स्त्रियः स्त्रीभिरवश्यं पतिर्वरणीय इति । तथापि भगवान् पुरुषोत्तमः कथं वृत इत्याशङ्क्याह नरवर्यमिति । नराकृतित्वं स्त्रीणां प्रियाकृतिं च गृहीतवानिति । यतो विमोहिताः । निरुद्धत्वाद्भयेन न कायेन वरणम् । अभीष्टमिति । पूर्वमपि तथैव भावनया स्थिताः । पतित्वेनैव वरणम् । दैवोपसादितमिति समये प्राप्ते एतादृशे वरणमावश्यकमिति ज्ञापयति । तेन युक्तमेव । यथा पित्रा खनिकटे वरणार्थं वर आनीयते, एवं दैवेनानीतः ॥ ३४ ॥

तासां मनोरथवाक्यमाह भूयात् पतिरिति ।

भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ।

इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥

मह्यमिति प्रत्येकम् । ब्रह्माण्डे संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेरधिकारो दत्त इति तदनङ्गीकोरे पितुराज्ञाभाव इव वरणं न सम्भवतीति तदनुज्ञां प्रार्थयन्ति धाता तदनुमोदतामिति । सर्वासामेक एव भावः । स तु पृथक्, न तु प्रत्येकपर्यवसायी । कृष्ण इति तासां प्रियः । भावेन आकाङ्क्षया पतिरयं भवत्विति । श्रद्धया वा रसाधारभूतभावेन वा । हृदयं दधुरिति । तत्रैव स्थिरीकृतवत्यः ॥ ३५ ॥

शरीरमतःपरं भावाधिष्ठानं भगवदीयं कर्तुं तासामशक्तिरिति भगवांस्तत्सम्पादितवानित्याह ताः प्राहिणोदिति ।

ताः प्राहिणोद्धारवतीं सुमृष्टविरजोम्बरैः ।

नरयानैर्महाकोशं रथाश्वद्रचिणं महत् ॥ ३६ ॥

द्धारवतीमिति । तासामभिलषितार्थस्थानम् । द्वारं हि तद्भगवत्स्थानगमने । सुमृष्टविरजोम्बरैः कृत्वा नरयानैर्दोलाभिः । न केवलं स्त्रीरत्नान्येव प्रेषितवान्, किन्त्वन्यान्यपि रत्नानीनि वक्तुमाह महाकोशमिति । महान्तं रत्नादिकोशम् । रथाश्वद्रचिण-

मिति । त्रिविधमुत्तमं धनं प्रेषयामासेति सम्बन्धः । तेषामपि प्रेषणे हेतुः महदिति । महदन्वयत्र स्थापितमल्पस्यानिष्टं करोतीति ॥ ३६ ॥

विशेषतः स्वार्थमेव गजान् प्रेषितवानित्याह ऐरावतकुलेभांश्चेति ।

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्तरस्विनः ।

पाण्डुरांश्च चतुःपष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥

यस्मिन् कुले ऐरावत उत्पन्नः तत्कुलोत्पन्नाः । तेषामितरवैलक्षण्यमाह । चतुर्दन्तानिति रूपवैलक्षण्यम् । तरस्विन इति स्वभाववैलक्षण्यं च । चकारादुच्चैःश्रवसः कुलप्रसूतान् अश्वानपि प्रेषयामासेति । पाण्डुरानन्यांश्च । चतुर्दन्तत्वं धेगवत्त्वं च मृगादिजातिष्वपि वर्तत इति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाण्डुरत्वम् । अन्येऽप्येतादृशा एव, तैः सह निर्दिष्टत्वात्परमं वैजाल्यं भेदकम् । तत्र दन्तादिषु वैलक्षण्यं कल्प्यम् । चतुःपष्टिमिति कलारूपत्वं तेषां बोधितम् । केशव इति । महादेवभक्तत्वात्तद्वरेणैतावत्त्वं तस्य जातमिति कदाचिन्महोदोऽनुष्ठो भवेदित्याशङ्क्याह केशव इति । केशयोरपि सेव्यः ॥ ३७ ॥

ततस्तत्रत्यं कार्यं कृत्वा यदर्थमागत इन्द्रप्रेरणया तत्कृतवानित्याह गत्वेति ।

गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वादित्यै च कुण्डले ।

पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण सहेन्द्राण्या च सप्रियः ॥ ३८ ॥

सुरेन्द्रभवनं स्वर्गस्थानम्, तत्रैव स्थितायै अदित्यै कुण्डले दत्त्वा । अदित्या भोगरूपं तत्रास्ते । क्रियारूपा त्वंशेन देवकी जाता । चकारादिन्द्रायापि छत्रादिकं दत्तवान् । ततस्त्रिदशेन्द्रेण पूजितः । त्रिदशपदं तेषां जरामृत्युरहितानामिन्द्रेण तेभ्योऽपि परमैश्वर्यदानसमर्थेन स्वामित्वेन पूजित इति भगवदुत्कर्षः सत्यभामायै प्रदर्शितः । सभार्यो भगवान् गत इति सभार्येणैव पूजितः । अन्यथा लोके विरुद्धमिव भवेत् । पूजायां सत्यभामाया वा न प्रवेशः स्यात् । चकारादेवैः देवपत्नीभिश्च । ननु भगवान् सर्वेश्वर इतीन्द्रादिभिः पूज्यते, सत्यभामा कथं पूजितेत्याशङ्क्याह सप्रिय इति । प्रियया सहितः । भगवत्प्रियत्वात् सापि पूजिता । अन्यथा भगवान् प्रीतो न भवतीति ॥ ३८ ॥

ततः स्त्रीगोष्ठ्यां शय्या सह वार्तायां पारिजातपुष्पाक्राह्यायां मनुष्यत्वेन शय्या अपकर्षे निरूपिते वहिर्मुख्याया वचनमसहमानया प्रार्थितो भगवान् पारिजातमानीतवानित्याह नोदित इति ।

श्रीविट्ठलरायामजध्रीवह्नमकृतलेखः ।

ऐरावतेत्यत्र । अन्येपीति । पाण्डुरेभ्योऽन्ये श्यामा गजा अपि तरस्विन इत्यर्थः । तत्र दन्तादिष्विति । मृगादिषु चतुर्दन्तत्वेपि दन्तादिषु गजाद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

नोदितो भार्ययोत्पाद्य पारिजातं गरुत्मति ।

आरोप्य सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥

ततो भगवान् पारिजातसमीपे गत्वा सभार्यो गरुडारूढः त पारिजातमुत्पाद्य रिकगृहवत्त्रापि भगवति विद्यमाने सर्वोत्कृष्टं स्थातुमयुक्तमिति तत्पुनर्गरुडे समारोप्य गोम इव भूमावानीतवान् । तदिन्द्रादीनामनभिप्रेतमिति सेवका लीलानुसारेणैव ज्ञामिनः स्वकार्यं कर्तुं युक्ता इति सिद्धान्तमज्ञात्वा अस्मभ्यं दत्तं कथं हरतीति समागता युद्ध कर्तुम् । तदा सेन्द्रान् विबुधान् जित्वा तेषां प्रतिबन्धं निराकृत्य पुरं द्वारकामुपानयत् । न तु मध्ये त्यक्त्वा समागतो, दत्त्वा वा प्रार्थनायां कदा-
चेन्नानयेत् । मतान्तरभाषेयमिति पूर्वमेवावोचाम ॥ ३९ ॥

ततः स्त्रीवाक्यात् ध्यर्थमेव तत्समानीतमिति ज्ञापयितुं सत्यभामाया गृहे स्थापितवानित्याह स्थापित इति ।

स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ।

अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलम्पटाः ॥ ४० ॥

गृहमुद्यानं च उप समीपे शोभयतीति । उभयोः शोभनं वा यस्मादिति गृहोद्यानोपशो-
भनः । गृहोद्यानयोर्मध्ये स्थापितः । तस्य पारिजातस्य सर्वोत्कर्षमाह अन्वगुर्भ्रमराः
स्वर्गादिति । स्वर्गमपि परित्यज्य तस्य यो गन्धः आसवः, रसश्च गन्ध एव वा, आसवो
मादकः, तस्मिन् लम्पटाः त्रिवेकेनापि तत्त्यागासमर्थाः । किञ्च । नाम्ना ते भ्रमरणयुक्ताः,
स्वर्गे तु तदुभयाभावः । तथापि समागता इति विपयोत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

अस्मिन्नपि मते भगवत्कृतमेव युक्तम्, नत्विन्द्रकृतमिति तत् कृतं निन्दति
यथाच इति ।

यथाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।

सिद्धार्थ एतेन चिगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाद्वरताम् ॥४१॥

य इन्द्रः अच्युतमर्थसाधनं यथाचे, पश्चात् सिद्धार्थः सन् अर्थसाधकेनैव विगृह्यते ।
प्रसङ्गाद्याचनं वारयति आनम्येति । प्रार्थनारूपम् । ननु मान्यं नमस्कृत्य याच्यते प्रसङ्ग
इति, तत्राह किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्निति । स्वापकर्षं भावयन्नपि यथाचे । किञ्च ।
स्वयमसमर्थः भगवान् समर्थः नरकं हन्तुमिति जानन् तथा प्रार्थितवानिति अभिप्राय
घोतयति अच्युतमिति । अर्थस्य साधनं यस्मादिति । तस्मादेव कार्यसिद्धिः । समर्थोऽपि
नान्यः कार्यं करोति । एवं महत्त्वेन भगवन्त ज्ञात्वापि, परारूपं दृष्ट्वापि, स्वयं महानपि
विगृह्यते । ननु कथं कारणविरुद्धं कार्यम्, तत्राह अहो इति । तथाप्युपपत्तिर्वक्तव्येति चेत्,

धीविट्ठलरायात्मजधीबह्मभक्तलेखसमेता ।

यथाच इत्यभ्यासासे । अस्मिन्नपि मते इति । मतान्तरभाषायामपीत्यर्थः ।

तत्राह सुराणां च तम इति । सात्त्विकानां ज्ञानप्रधानानां केवलतमोरूपमज्ञानमिति । विरुद्धमनूद्य अर्थादाढ्यताहेतुत्वेन निरुच्यते । अत एव तां निन्दति धिगाढ्यतामिति । श्रीसम्पत्तिरेवाज्ञानमूलमप्रतिहतम्, नत्वन्यत्, तत्र सुरत्वादिकं बाधकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

शौर्यावेशं परित्यज्य कामावेशेन, अनन्तरूपत्वात्कामस्य, तत्तत्पूरकरूपेण तासु विवाहरतिमानानि सम्पादितवानित्याह त्रिभिः ।

अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।

यथोपयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥

अथो इति । एकस्मिन्नेव मुहूर्ते सर्वतः समानफलत्वाय । कामनायास्तथात्वात् । नानागारेषु ताः स्थापयित्वा यथावदुपयेमे । दृष्टिभ्रमादिपक्षान् वारयितुमाह तावद्रूपधर इति । तत्र सामर्थ्यं भगवानिति । रूपाणामप्यविकृतत्वाय अव्यय इति । यथा गृह्योक्त-
प्रकारेण ॥ ४२ ॥

विवाहसुकत्वा रमणमाह गृहेष्विति ।

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ।

रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्ह(क)मेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥

तासां गृहेषु अनपायी नित्यं तिष्ठति । ता हि प्रमाणस्थकामानुसारेण न विवाहिताः, किन्तु प्रमेयस्थानुसारेण । स हि पुष्टः निरन्तरश्च नित्यरमणात्मकः । अतो विवाहक्षणमारभ्य यावत्स्थिति नित्यरमणमेव तासु कृतवान् । विधिपरिपालनार्थमेव दश पुत्रोत्पादनम्, तदत्र न वक्तव्यम्, कामप्राधान्यात् । उत्पादने हि कामः क्षीयत इति । ननु निरन्तररमणे बहूनि दूषणानि, कार्यान्तरे व्याघातः, लोकानां सन्देहोत्पत्तिः, परस्परं तासामन्योन्यगोष्ठ्यां सन्देहः, तत्राह अतर्क्यकृदिति । यथा न कोऽपि तर्क उत्पद्यते कस्यापि, तथा करोति । लोकप्रतीतिमेव विरोधेऽन्यथा जनयति । बहून्येव रूपाणीति केनचिद्रूपेणान्यत्रापि गच्छति । परमत्र विशेषकार्यं न करोति । अतः शाल्वादिषु विद्यमानोऽपि न युद्धं कृतवान् । कामार्थमेव स्थित इति कामसम्पत्त्यर्थं गृहान् वर्णयति निरस्तसाम्यातिशयेष्विति । स्वर्गादिष्वपि (नै) महिषीगृहाणां साम्यमतिशयो वा

धीविद्वलरायात्मजश्रीबलमकृतलेखः ।

गृहेष्वित्यत्र । प्रमाणस्थेति । 'एवं व्यवायः प्रजया न रत्ये' इत्यत्र प्रजार्थं तदङ्गत्वेन कामः सम्पादनीय इत्युक्तम् । अयं प्रमाणस्यः कामः । भोगार्थकः कामः प्रमेयस्यः । तथाच प्रजार्थं न विवाहिताः । अष्टमिरेव महिषीभिस्तत्सिद्धेः । किन्तु नानाविधविलासार्थं विवाहिता इत्यर्थः ।

१. तत्प्रादिकं बाधकमिति पाठः । २. (न) विद्वान्तर्गतः पाठः श्रीपुराणोत्तमैः सूचितः, अन्यस्तु 'इतिद्वयस्त्री' इत्यत्र 'नास्तीत्यर्थः' इति टिप्पणं कृतम् ।

क्वचिदप्येस्ति । स्वयं चावस्थितः स्थिरः । वैयर्थ्ये अस्यैर्यैः । च संततः कामः वाधितः स्यात् । एवं सर्वोपपत्तौ तामिः सह रेमे । ननु भगवान् निरिन्द्रियः, ब्रह्मानन्दरूपायां लक्ष्म्यामेव रमते, नत्वन्यत्रेति कथं रमणमित्याशङ्क्याह रमाभिरिति । यावन्ति भगवद्रूपाणि तावन्त्येव लक्ष्मीः करोतीति तासु लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणामावेशः । एवं करणे हेतुः । निजकामेन संभुत इति । सेनायामागतायां कामोऽप्याविर्भूतः । जीवकामव्युदासार्थं निजपदम् । एवं सति तासां सङ्कल्पो न सिध्येदित्याशङ्क्याह यथेतर इति । केवलप्राकृतत्वं वारयति गार्हमेधिकांश्चरन्निति । गृहमेधिधर्मानाचरन् श्रौतान् स्मार्ताश्च ॥ ४३ ॥

तासां मानसम्पत्तिं कृतवानित्याह इत्थमिति ।

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसङ्गमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥

अथवा द्वाभ्यां भगवच्चरित्रमुक्तम् । तथाकरणानन्तरं तामिरप्येकं कामरसेन कृतम्, एकं तु भक्त्येत्याह द्वाभ्याम्, इत्थमिति । रमाया एव भगवान् पतिः, नत्वन्यासाम् । तद्वासाः जीवा एवान्यासाम् । तं पतिं स्वयमवाप्य । पूर्वं वन्द्या गृहीतास्ताः । चन्द्रिग्रहणं तासामुपकारायैव जातमिति । अविरतमेधितया मुदा भगवन्तं भेजुरिति सम्यग्धः । निरन्तरं सेवितवत्यः । ननु किमाश्चर्यं स्त्रियो हि भर्तृसेवां कुर्वन्त्येवेति चेत्, तत्राह ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयामिति । मार्गमेव भगवतो न जानन्ति, कुतः सेवां करिष्यन्ति । अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या । अभिप्रायस्तु दुर्गमः । तदपि ज्ञात्वा सेवां कृतवत्य इत्यलौकिकं बोध्यते । तत्रापि न विधिकिङ्करतया, किन्तु मुदा । औत्सुक्यान्मुदः प्रवृत्तिं वारयति अविरतमेधितयेति । भगवति तासां पङ्कवानाह अनुरागेति । अन्यथा भक्तिरस एव स्यात्, न कामरसः । प्रथमतोऽनुरागः चित्ते । ततो हासः भावप्राकट्यम् । ततोऽवलोकनं दृष्ट्या सङ्गः । ततो नवसङ्गमो नित्यम् । नित्यनूतनत्वाद्भगवतः । ततो जल्पाः नानाविधाः कथाः । तत उत्थितानां लज्जा कुलवधुभावप्राकट्यम् । अन्यथा अगुप्तो रसः रसामासः स्यात् । जातलज्जा इति पाठः सुगमश्चिन्त्यः ॥ ४४ ॥

कामकृतमुक्त्वा भक्तिरूतमाह प्रत्युद्गमेति ।

प्रत्युद्गमासनचरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।

केशप्रसारशयनरूपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स दास्यम् ४५

दूरादागच्छन्तं दृष्ट्वा यथाकथञ्चिदपि स्थिताः प्रत्युद्रता भवन्ति । अग्रे गच्छन्ति । तत आसनं भगवते प्रयच्छन्ति । ततो वरार्हणमभीष्टं कुर्वन्ति, यदाज्ञापयति । वरस्य वा विवाहसमये समागतस्य यथोपचाराः क्रियन्ते, मधुपर्कादिः पाणिग्रहणादिर्वा । ततः पादप्रक्षालनम्, ततस्ताम्बूलदानम्, ततो विश्रमणं पादसंवाहनम्, ततो वीजनं व्यजनादिभिः, ततो गन्धमाल्यादिदानम्, ततः स्वेच्छयोपविष्टस्य माल्यादिग्रथनार्थं केशप्रसारः, ततः शयनम्, ततः कामे वृत्ते स्नपनम्, तत उपहारः भक्ष्यभोज्यादिदानम् । कामार्थमेव हि स्त्रीगृहे गमनम्, न तु भोजनार्थम् । अतः कामानन्तरमेव भोजनं युक्तम्, अन्यथोभयमपि विरसं स्यात् । एवं द्वादशधोपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः, द्वादशवा मनसो वृत्तिपूरणार्थम् । एवं करणे तासां क्लेशात् रसोत्पादकता न स्यादित्याशङ्क्याह दासीशता अपीति । अतस्ताभिः सुसंस्कृताः भगवतो दास्यं विदधुः । क्लिष्टो भगवानेतीभिरेवं सेवित इति सापेक्षसेवां कश्चिद्भ्रूयात्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह विभोरिति । सर्वतः समर्थस्य । एवं सर्वासां विवाहावधिसेवान्ताः क्रिया निरूपिताः । मानापनोदनादिकं तु वक्तव्यम्, तदुत्तराध्याये रुक्मिण्यामुक्त्वा सर्वत्रातिदेशं वक्ष्यति । यदैव भगवान् यस्मिन्नंशे तिरोहित इव भवति, तत्रैव भगवत्कृतसंमाननात् मान उत्पद्यत इति स्थितिः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धीविह्वलरायात्मजधीचतुभक्तलेखः ।

पूर्व'मथो मुहूर्ते' इत्यस्याभासे अन्यश्लोकयोर्मानं वाक्यार्थं इत्युक्तम् । तद्युत्पादयन्ति यदैव भगवानिति । इति दशमाध्यायव्याख्या ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकादशोऽध्यायः ।

वाचिकस्तु तिरोभावो रुक्मिण्यामुच्यते स्फुटः ।
 एकादशे निरोधार्थमन्यथा लौकिकं भवेत् ॥ १ ॥
 सर्वथा कृतसेवायाः परीक्षापि निरूप्यते ।
 यथा प्राणे शरीरस्य स्थितिस्तद्वद्यथा भवेत् ॥ २ ॥
 सान्त्वनं कायिकं तत्र निःसम्बन्धाद्यतो भयम् ।
 दोषाभावाय वाक्यं तु ईर्ष्यामात्सर्यदोषनुत् ॥ ३ ॥
 निर्दुष्टायाः परिज्ञानमविरोधस्य वर्णनात् ।
 निरूप्यते यतः सा हि न कुतश्चिद्धमं भजेत् ॥ ४ ॥
 शब्दार्थयोर्विरोधः स्यात् प्रामाण्ये सर्वथैव हि ।
 लक्षणायामपि तथा मुख्यार्थो वाधितो यतः ॥ ५ ॥
 अतो हि भगवद्वाक्यं दुर्ज्ञेयं सर्वथा मतम् ।
 यस्त्वेतस्य परिज्ञाता स न मुह्यति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते सर्वभावेन स्त्रीणां सेवा निरूपिता । तस्याः परीक्षार्थमिदमा-
 र्ग्यते । तत्र प्रथमं पूर्वपट्टे निष्पन्ने, उत्तरादिरूपं वीजनमाह कर्हिचिदिति ।
 श्रीशुक उवाच—कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् ।
 पतिं पर्यचरद्भ्रष्टमी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीबह्मभक्तलेखः ।

एकादशे । यथा प्राणे इति । प्राणे सति यथा शरीरस्य स्थितिर्भवति, तद्वत्सेवायां
 सत्यां रुक्मिण्याः-शरीरस्य स्थितिरिति ज्ञानं यथा स्यात्तदर्थं परीक्षा निरूप्यते इत्यर्थः ।
 ननु वाचिकतिरोधाने वाचैव सान्त्वनमुचितम्, अतः 'पर्यङ्कादवरुह्याशु' इत्यनेन कायिकसा-
 न्त्वनं कुतः कृतवानित्यत आहुः सान्त्वनमिति । यतो हेतोर्निःसम्बन्धसम्भावनाया भयम् ।
 सम्बन्धश्चात्र कायिको, ननु वाचिकमात्ररूपः । त्रिविधविवाहस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अतो
 दशम्यवस्थारूपदोषामावाय सान्त्वनं कायिकं कृतवानित्यर्थः । तर्हि पूर्वमेव 'राज-
 पुत्री'त्यादिवाक्यं किमर्थमुक्तवानित्यत आहुः वाक्यं त्विति । तर्हि दोषराहित्यं कथं
 ज्ञातं भवेदित्यत आहुः निर्दुष्टाया इति । भगवद्वाक्येष्वविरोधस्य वर्णनाद्धेतोर्निर्दुष्टायाः
 परिज्ञानं निरूप्यते । यतो हेतोः सा निर्दुष्टैः भगवद्वाक्येषु भ्रमं न भजेत् । निर्दुष्टा-
 या एव भ्रमाभावो युक्त इति हिशब्दः । भ्रमस्वरूपमाहुः शब्दार्थयोरिति ।
 कर्हिचिदित्यस्याभासे । तत्र प्रथममिति । वीजनकथनेन प्रत्युद्गमादिपद्म-
 प्युक्तमेव, तदेव 'सुप्रमासीन'मित्यनेनानूदितमिति भावः ।

सुखमासीनमिति विश्रमान्ता सेवा निरूपिता । स्वतल्पस्थमिति अग्रिमा-
वश्यकत्वं निरूपितम् । कदाचिद्भगवान् रुक्मिण्या गृहे समात् उत्थाय रात्रौ
समागतः । ततः प्रत्युद्गमनादिप्रकारेण स्वशय्यायामेवोपवेशितः । कामकलापूर्णं च
तद्गृहम्, तत्रिणादिभिः प्रायेण तत्सुखार्थं सामग्रीं प्रेषितेति लक्ष्यते । अन्यथा भगवान्
स्वदत्तायां सामग्र्यां नैवं वदेत् । सापि भावज्ञा । नैवमभिमानेन सेवां कर्तुं प्रवर्तेत । अतो न-
भिप्रेतमेव स्वशय्यायां दीनभावमकृत्वा उपवेशितवती । भगवांश्च कथं तथा वदतीत्याश-
ङ्कयामाह जगद्गुरुमिति । स हि सर्वोपदेष्टा । भ्रमादन्यथा बुद्धौ जातायां तन्नि-
वारणीयमिति जगद्गुरोः कार्यमेव तत् । पतित्वान्निःशङ्कं पर्यचरत् । भैष्मीत्वात् सामि-
माना । व्यजनेनेति स्वयं व्यजनं गृहीत्वा । सखीजनैः सहिता सोत्कर्षनुद्धा ता
अपि स्थापितवती ॥ १ ॥

ननु तथापि संतोषे दुःखजननमयुक्तमिति चेत्, तत्राह यस्त्वेतदिति ।

यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यन्यवतीश्वरः ।

स हि जातः स्वसेतूनां गोपीधाय यदुष्वजः ॥ २ ॥

उभयथापि भगवतो नैवंकरणे दोषः । आदाबुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता, यथो-
त्पत्तिं हर्षादेः करोति, स्थितिं वा, तथा प्रलयमपि करोतीति इपीदिर्नाशनं भगवत्का-
र्यमेव । किञ्च । भगवान् स्वसेतूनां स्वकृतमर्यादातां धर्मादीनां गोपीधाय रक्षणा-
र्थमेवावतीर्णः । अन्यथा अजस्र यादवेष्ववतारो नोपपद्येत । ननु प्रलये कश्चन
भगवत् उद्योगो दृश्यते, समयश्च तादृश इति चेत्, तत्राह लीलयेति । न तस्य
उत्पत्त्यादिकरणे किञ्चित्साधनं सृज्यते, किन्तु लीलयैव करोति । नापि यदोः पुष्टि-
स्थस्य विहितकालाद्यपेक्षा । नापि स्वभावमप्यन्यथा कृत्वा समागतस्य यदर्थमागत-
स्तत्करणमयुक्तं भवति ॥ २ ॥

तर्हि देशवशात्कालवशाद्वा भगवांस्तथोक्तवानित्याशङ्क्य गृहं उर्णयति तस्मि-
न्नन्तर्गृह इति ।

तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना ।

विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥

मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिभिः ।

जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चन्द्रमसोऽमलैः ॥ ४ ॥

पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ।

घृपैरगरुजै राजन् जालरन्ध्रविनिर्गमैः ॥ ५ ॥

श्रीविद्वलाया मन्त्रप्रोक्तुं शक्यम् ।

तस्मिन्नन्तर्गृहे इत्यसामासे । देशवशादिति । अन्तर्गृहं अन्तर्गृहः । गुरु-
रिहारार्थं गृहवर्णनम् । तस्मावर्णनेन परिहारार्थं नैव ननु ।

तां च रसाधिकरणभूतां पङ्क्तिश्चतुर्भिर्द्वीभ्यां च । गृहमध्य इत्येकान्तता ।
 तत्रापि तस्मिन्निति प्रसिद्धिः । तेन तत्कामस्थानमेव, नतु श्लोधादिस्थानम् ।
 आदौ तस्योपरि शोभां वर्णयति । भ्राजन्मुक्तादासां विलम्बनयुक्तेन वितानेन चन्द्रा-
 तपेन विराजिते । परितो विलम्बीनि मुक्तादामानि यस्मिंश्चन्द्रातपे । तेन विराजितं
 कामस्थानमेव भवति । मणिमयैरपि दीपैः परितो विराजिते । मल्लिकादामभिः केवल-
 पुष्पैश्च सर्वतः । शृङ्गाररसानुभावकमाह । द्विरेफकुलानां नादितं यत्रेति । द्विरेफार्णा वा,
 कलं नादितम् । चन्द्रोऽप्यत्यन्तमुद्बोधक इति तत्किरणानामन्तःप्रवेशमाह जालरन्ध्रप्र-
 विष्टैश्चेति । चन्द्रमसः अरुणैरुदयकालीनैः किरणै रागयुक्तैः गवाक्षमार्गेणान्तःप्रविष्टैः
 विराजिते । अलौकिकोद्बोधकमाह । पारिजातकवृक्षाणां पूर्वप्रेषितपारिजातकल्पवृक्षस्य
 पोताः सर्वत्र स्थापिता वनश्राया जाताः । ते तस्य गृहस्य परितो वर्तन्त इति
 गवाक्षादिमार्गेण तदामोदयुक्तो वायुरपि तत्र प्रविष्टः, तेनापि विराजिते । तस्य शैल्यं
 मान्द्यं च वर्णयितुमाह उद्यानशालिनेति । उद्याने वाप्यः निर्झराश्च सन्ति । तत्रापि
 उद्यानं शाला यस्य । तेन मन्दतापि समायाति । सहजान्युद्बोधकान्युक्त्वा कृत्रि-
 मान्याह धूपैरिति । अगरुजैः अगस्युक्तनानाविधद्रव्योद्भूतैः । राजन्निति विश्वासार्थम् ।
 अन्तः स्थापितः स धूमः, न तु वह्निष्ठोऽन्तःप्रविष्ट इति ज्ञापयितुं विशेषणमाह
 जालरन्ध्रविनर्गतैरिति ॥ ५ ॥

अधः शोभामाह पयःफेननिभ इति ।

पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे ।

उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥

पयःफेनस्य निरन्तरमुच्छ्रनता विचित्रता शुभ्रता च । सूत्रोपनिबद्धं मध्ये परितो
 दन्तैर्हीरकैश्च निर्मितम्, तेन शुभ्रम्, कशिपुना सुतरामुत्तमम् । एवं सामग्रीं वर्णयित्वा
 रसदातारं भगवन्तं तत्र स्थितं वर्णयति । तत्र सुखं यथा भवति तथा आसीनम् ।
 लोकवेदशङ्काभावार्थं विशेषणद्वयम् । जगतामीश्वरं पतिमिति ॥ ६ ॥

कुलवधूत्वादीश्वरत्वाच्च स्वतःप्रवृत्तिरयुक्तेति निकटे स्वयं स्थितेत्याह बालव्यज-
 नमादायेति ।

बालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात् ।

तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

भोगयोग्यतासंपादकं जातं नास्तीत्यर्थः । पारिजातेत्यत्र । पूर्वप्रेषितेति । आद्येऽध्याये
 'सुधर्मा पारिजातं चे'त्यत्रोक्तस्येत्यर्थः । उद्यानं शाला यस्येति मत्वर्थीयविवरणम् । न तु
 घट्टुव्रीहिः ।

चमरी वालस्य व्यजनम् । रत्नानि दण्डे यस्य । अनेन दासीत्वं स्वस्य प्रका-
शितम्, न तु नायिकात्वम् । तथा सति धार्ष्ट्यं भविष्यतीति पूर्वं सख्या हस्ते तत्
स्थितम्, तदपि नापकर्षजनकमिति तस्य वर्णनम् । भगवति विलम्बमाने सखीहस्तात् स्वयं
शुद्धीतवती, तेन बीजयती जाता । तदप्युद्बोधकम् । सेवया ईश्वरः परितुष्यतीति तदपि
कृतवतीत्याह उपासांचक्र इति । सेवनरूपं निकटेऽवस्थानमुपासनम् ॥ ७ ॥

मुख्य आलम्बनविभाव इति तां वर्णयति सोपाच्युतमिति ।

सोपाच्युतं कणयती कलनूपुराभ्यां रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्र्यहस्ता ।
वस्त्रान्तगृहकुचकुङ्कुमशोणहारभासा नितम्बधृतया च परार्ध्यकाञ्चया ॥८॥

अल्पचलनेन कलनूपुराभ्यां कणयती भवति । जघनादिभारात् स्थिरतया स्यातुम-
शक्ता किञ्चिच्चलनाञ्चूपुरशब्दं करोति । एतादृशी निर्वन्धनेन सेवां कुर्वाणापि रेजे । भगव-
त्रिकटे समागच्छन्तं हस्तं वर्णयति अङ्गुलीयेति । अङ्गुलीयानि वलयानि व्यजनाग्र्यं च
हस्ते यस्याः । वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः तस्य भासा रेजे ।
नितम्बधृतया बहुमूल्यकाञ्चया च । रसोत्पादकस्थाननिरूपणार्थं स्थानद्वयवर्णनम् । हस्तपादौ
तु वर्णितौ पूर्वार्धेन । एवं रसस्थानमादिमध्यावसानेषु वर्णितम् । भगवतः सुमुखत्वामावात् न
सापि सुमुखीति मुखमान्तरो भावश्च न वर्णितः ॥ ८ ॥

एवं रसार्थं देशकालादीनामानुगुण्येऽपि भगवति स रसो नोत्पन्नः । न हि भगवान्
रसानुभवार्थं समागतः, किन्तु धर्मरक्षार्थं निरोधार्थं च । तदत्र रसानुभवे क्रियमाणे पाधितं
भविष्यतीति तदोपनिराकरणार्थं किञ्चिदुक्तवानित्याह तां रूपिणीमिति ।
तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं च दृष्ट्वा या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ।
प्रीतः स्वयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्रोद्भ्रसत्स्मितसुधां हरिरावभाषे ॥९॥

भगवतो लक्ष्मीर्नियता अपरिहार्या च । तादृशीमपि न मन्यत इति वक्तुं तां
वर्णयति । तां गुणतः प्रसिद्धाम् । रूपिणीं श्रियमिति स्वरूपत उल्लेखम् । अनन्य-
गतिमिति भक्त्याम् । अनेन भगवद्योग्यता निरूयिता । तस्या गुणत्रयमपि ज्ञात्वा
तथोक्तयानिति यच्छुभाद् दृष्ट्वेति । आकृतिरसमाना भविष्यतीति तद्विराकरोति । या
लीलया धृततनोरनुरूपं रूपं यस्याः सा । तस्या गुणादिभिः प्रीतः, अन्यथा गुणानां
कार्यासाधकत्वेन अगुणत्वमेव स्यात् । अतस्त्रीगुणैः प्रीतोऽपि भगवान् स्वयन् जातः ।
नक्षेतादृशगुणवत्ये गर्वं उचित इति, गर्वं एवोपक्षीना गुणा इति वा । अत एव प्रीतोऽपि
स्वयन् जातः । यदा भगवान् सम्पुतः दासवदनोऽपि जातः, तदा इन्मिनी सुमुखं
ज्ञात्वा स्वयमपि तथा जानन्त्याद् अलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्रोद्भ्रसत्स्मितसुधाभिनि ।

शरीरमिव सुखं सर्वतो वर्णयति । उपर्यलकाः, उभयतः कुण्डले, अधः पदक-
युक्तः कण्ठः त्रिवल्यात्मकः स्वरूपतोऽपि सुन्दरः, अन्यथा कण्ठपदं व्यर्थं स्यात् । एवं
त्रिभिः कृत्वा सुन्दरं यद्वक्त्रं तत्र उल्लसत् स्मितमत्यन्तं प्रफुल्लरसमिव स्मितमेव सुधा ।
महादेवेन दग्धमपि कामं जीवयतीति । तादृशीमायभापे । तत्र हेतुर्हरिरिति । स हि तस्या
अपि दोषं दूरीकर्तुं यतते ॥ ९ ॥

भगवद्वाक्यान्याह राजपुत्रीत्येकादशभिः ।

श्रीभगवानुवाच—राजपुत्रीप्सिता भूपैलोकपालविभूतिभिः ।

महानुभावैः श्रीमद्गी रूपौदार्यबलोर्जितैः ॥ १० ॥

सप्तभिः खोत्कर्षः विपरीततया स्वस्य धर्माणां च निरूपितः । येन भगवान्
सिध्यति तन्निराकृत्य । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं विपरीततया श्लोकचतुष्टयमाह । तत्र
प्रथमं तस्याः कृतमनमिनन्दन् श्रियं कीर्तिं च विपरीततया निरूपयति । तत्रापि प्रथमं
श्रियम् । राजपुत्रीति सम्बोधनं जातिकुलोत्कर्षसूचकम् । भूपैरीप्सितेति सौन्दर्यम् ।
लोकपालविभूतिभिरिति माहात्म्यम् । गुणाश्च । तेषामुत्कर्षं तदपेक्षयाप्यस्या उत्कर्षं
वक्तुमाह महानुभावैरित्यादिपदत्रयेण । उत्कर्षो द्विविधः, बाह्य आभ्यन्तरश्च ।
बाह्यो द्विविधः, अलौकिको लौकिकश्च । तद्वयमाह । महाननुभावो येषाम् । श्रीयुक्ताश्चेति ।
आन्तरमाह रूपेति । रूपं शरीरसौन्दर्यम् । औदार्यमपेक्षितो गुणः सर्वदोषनिवार-
कश्च । बलं क्षत्रियाणामपेक्षितम् । तैरूर्जिताः अतिपुष्टाः । एवमेकेन सा स्तुता ॥ १० ॥

अगत्या तथा कृतमिति पक्षं वारयति तान् प्राप्सानिति ।

तान् प्राप्सानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ।

दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृपेऽसमान् ॥ ११ ॥

बहूनां निर्देशो विचार्य ग्रहणाय । सर्वेषामर्थित्वात् । त्वदर्थित्वमेवापेक्षितमिति
भावः । प्राप्सानिति शरीरेण सम्बद्धान् । एवं बहिरन्तःसम्बद्धान् परित्यज्य । तत्रापि
तव समानत्वमप्यन्तर्बहिश्च । कामादिना शरीरेण च सम्बद्धाः । विवाहश्च समयोरेवेत्यग्रे
वक्ष्यते । न च तेषामप्रसिद्धिरित्याह चैद्यादीनिति । जनपदशब्दत्वादतिप्रसिद्धिः ।
स्मरदुर्मदानिति । देशकालाद्यपेक्षामपि परित्यज्य स्त्रीहितं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्विवाहे लोकशा-
स्त्रविरोधाभावमाह दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रेति । वाग्दत्ता । मुख्यतो भ्रात्रैव दत्तेति प्रथमं
तन्निरदेशः । स्वपित्रेति । तस्यैव सा कन्येति न स्वातन्त्र्यं स्वतो दाने । ऐहिकार्थं तु विवाहः ।
तदैहिकं तेष्वेव युक्त्या शास्त्रेण लोकेन च सिद्धमिति तत्परित्यज्य कस्मादेव हेतोः नोऽस्मान्
ववृपे वृत्तवती । अविशेषादिति चेत् । तत्राह असमानिति । बहुवचनं सम्बन्धिकुलाभि-
प्रायम्, यथा राजानः त्वत्समाः, तथा नाहम्, नाप्यहं राजसमः, नाप्यस्मदीयाः ।

१. एग इव । २. स्वपित्रे तस्यैव सा कन्येति, स्वपित्रे तस्यैव सकल्पेनेति, तस्यैव संकल्पेति वाच्य-
प्रयम् । ३. स्वदान इत्यर्थः ।

तेन लौकिकार्थं वरणपक्षे लौकिकोत्कर्षाभावात् भासत्तयभावेन सुखामावाच अलौकिकस्य प्रकृतेऽसम्भवात् कस्माद्ब्रुये । हेतुश्चेदस्ति, वक्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वीक्षैव हेतुः, सर्वोऽपि खेष्टमेव वृणुते, अतो वस्तुविचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य वस्तुनि दोषानाह राजभ्य इति ।

राजभ्यो विभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् ।

बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्वक्तृनृपासनान् ॥ १२ ॥

रूपतः फलतश्चैव सम्मत्या युक्तिभिस्तथा ।

चतुर्भिर्दूषणं प्राह चतुर्विधमिहाच्युतः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपदोषमाह । राजानो जरासन्धादयः, तेभ्यो विभ्यत इति । न हि भयानकरसेनाविष्टानां सुखजनकत्वमस्ति । किञ्च । समुद्रं शरणं गतानिति । नह्यन्यं शरणं गतस्य स्वातन्त्र्यमस्ति । नह्यस्वतन्त्रस्य सुखसाधकत्वम् । सर्वान् यादवानालक्ष्य बहु-वचनम् । कपटमानुषलीलेव यादवलीलाप्याश्रितेति तैः समानधर्मवचनं लीलायां युक्तमेव । लौकिकदृष्टयैव स्वीकृत इति तदुपयोगिप्रकारेण पदार्थनिरूपणेनापि शास्त्रीयो दोषः । तृतीयं दूषणं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति । द्वेषमात्रस्य करणमयुक्तम् । फलपर्यवसाने तु न दूषणम् । बलवत्पदात्फलपर्यवसानाभावोऽपि सूच्यते । बहुभिश्च सह कलहः न युक्तः । सर्वतः शङ्काया विद्यमानत्वाच्च स्वास्थ्यं लोकप्रतीत्या निरूपयति । सर्वबलवद्विरोधे फलमपि जातं सूचयति प्रायस्त्वक्तृनृपासनानिति । ययातिशापात्यक्तं नृपासनं यैः यादवैः । अर्जुनादित्र्युदासार्थं प्राय इति । अतो राजकन्यया राजैव विवाहो मुख्यः । अथवा राजमित्रम्, राजतुल्यो भवतीति । अथवा । स्वदेशस्थितः खण्डमण्डलाधिपतिर्वा । अथवा । निरूपपक्षे निर्भयः । नतु चतुर्विधदोषयुक्तः कश्चिदपि विवाहो भवति । अविचार्य मोहात् नीतिं परित्यज्य विवाहे बाधकमाह अस्पष्टवर्त्मनामिति ।

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ।

आश्रिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥ १३ ॥

अथ यद्यलौकिकदृष्ट्या दूषणानि परिहृत्य विवाहं कुर्यात्, तदा अलौकिकव्यवहारस्तथा ज्ञातुमशक्य इति लौकिरूपक्षाश्रयणे उभयत्रष्टाः स्त्रियः सीदन्ति । अलौकिकानां लक्षणमाह । न स्पष्टं वर्त्म येयान् । यस्य हि रीतिर्ज्ञायते, तदनुसारेण व्यवहर्तुं शक्यते । कदाचित्ते लोकातुसारेणापि व्यवहरन्तीति तेषां नियतमार्गज्ञानाभावेऽपि तदाश्रितो लौकिकमार्गो ज्ञायत इति कथमवसाद इति चेत् । तनाह अलोकपथमीयुषामिति ।

धीविद्वहारापाम्नश्रीबहुभृत्तलेसः ।

राजभ्यो विभ्यत इत्यत्र । फलपर्यवसाने त्विति । द्वेषफलं तेषां मारणं कर्तुं शक्येत चेद्देषे न दूषणम् । परं तदेव न शक्यमित्याहः बलवत्पदादिति ।

अलोका लोकातिरिक्ताः, लोके स्थित्वापि अलौकिकानामेव मार्गमाश्रयन्ति । तेषां लौकिकव्यवहारोऽप्यलौकिक इत्यर्थः । अत एव क्षणिकानामव्यवस्थितगतीनां पदवी-माश्रिताः स्तीदन्ति । प्राय इति । ता अपि चेत्तत्प्रवणास्तादृश्य एव भवेयुः, तद्व्यावृ-त्यर्थं प्रायग्रहणम् ॥ १३ ॥

किञ्च । यं न कोऽपि भजते, तं यो भजते, स सीदतीति वक्तुं मां न कोऽपि भजत इत्याह भगवान् निष्किञ्चना इति ।

निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः ।'

तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ॥ १४ ॥

धनि एव स्त्रीणां प्रियाः, वयं तु निष्किञ्चनाः । नाप्यस्मदीयाः सकिञ्चना इत्याह निष्किञ्चनजनप्रिया इति । निष्किञ्चना एव जनाः प्रिया येपाम्, निष्किञ्चनजानां च स्वयं प्रियाः । अतः साक्षात्परम्परयापि धनाभाव उक्तः । एतत्प्रायिकं भविष्यती-त्याशङ्क्य सर्वजनीनं नियतमेतदित्याह तस्मादिति । आढ्या धनेन सम्पन्नाः प्रायेण न मां भजन्ति, धननाशस्योभयथापि सम्भवात् । यद्यप्यस्मासु खेहं कुर्यात्, तदा सर्व-स्वमस्मदर्थं विनियुङ्ग्यात्, तदापि निर्धनो भवेत् । यदि वास्मन्माहात्म्यं बुद्ध्वा आन्तर-मेव भजनं कुर्यात्, तदापि अस्माकं प्रियः स इति अस्माभिरेव स्वप्रियत्वसिद्ध्यर्थं स निर्धनः क्रियते । अत उभयथापि लोके प्रतिष्ठाकरमाढ्यत्वं नश्यतीति न भजन्ति । तव तु आढ्यत्वमेव स्वरूपमिति स्वरूपनाश एव सम्भावित इति भावः । प्रायेणेति अम्ह-रीपादिव्युदासार्थम् ॥ १४ ॥

नीतिविरोधमाह ययोरात्मसममिति ।

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ।

तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १५ ॥

सुमध्यमे इति सम्बोधनं निर्धनगृहे स्थातुमशक्तिं बोधयति । कार्यकरणासाम-र्थ्यात् भोगामावाञ्च । अत एव समान एव विवाहः, नासमान इति । लौकिकं समानत्वं यैः सिध्यति, तान् धर्मानाह । ययोः स्त्रीपुरुषयोर्भिन्नयोर्वा समानं वित्तं भवति, समानं च कुले जन्म, वैयो वा, ऐश्वर्यं च समानम्, आकृतिश्च, वयस्त्वारुण्य च, भव उत्प-त्तिर्वा । जन्मभवयोः कालदेशकृतो भेदोऽनुसन्धेयः । सर्वथा साम्यं न युक्तमनुपपन्नं चेति आत्मपदम् । स्वयोन्यानुसारि साम्यमित्यर्थः । यथा चतुर्विंशतिवार्षिकः पतिः, षोडश-वार्षिकी कन्येति । पञ्च धर्माः समाः । ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः । 'कन्या वरयते रूप'मि-तिश्लोकेऽपि पञ्चापेक्षिता धर्मा उक्ताः । रूपमत्राकृतिः । वित्तं स्पष्टम् । श्रुतमैश्वर्यस्थानी-

यम् । कुलं जन्म । भवः समृद्धिः पक्वाग्रस्थानीया । तदेवात्रापि ग्राह्यम् । तत्र लौकिकः कट्टष्ट्या राजसमानं धनं नान्यस्य भवतीति साम्याभावः सिद्धः । जन्म । यादवानां तथा न कुलीनत्वमिति लोकप्रसिद्धिः । आकृतिरपि न गौरिति । राज्याभावादेव नैश्वर्यम्, उद्भवोऽपि तत एव निवर्तते । दैवाज्ञातेऽपि विवाहे मैत्री न तिष्ठतीति प्रकृते मैत्र्या अप्युपयोगात् ग्रहणम् । उत्तमाधमयोस्तु न क्वचिदिति । क्वचिदपि नेत्यर्थः । क्वचिजातं वा न सुखकरं भवतीति वैलक्षण्यम् ॥ १५ ॥

तर्हि किमतः परं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह वैदर्भीति द्वाभ्याम् ।

वैदर्भ्येनद्विज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ।

वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥ १६ ॥

एकेनाज्ञानं समर्थते । 'अज्ञानात्कृतमकृतमेवे'ति हविर्विपर्यास इव पुनर्यथाकरणमित्युपाय इति प्रथममज्ञानमाह । वैदर्भि विदर्भराजदुहितः । अनेन सत्कुलप्रसूतत्वमुक्तम् । अविज्ञाय वयं वृता इति । एतत्तस्या अज्ञानसमर्थनं कार्यान्तरविधानार्थम्, न तु दोषारोपार्थम् । ननु स्तोत्रद्वारा विज्ञापनया च तथा पदार्था ज्ञायन्त एव, तत्कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह अदीर्घसमीक्षयेति । न दीर्घा सम्यगीक्षा यस्याः । आपातत उत्कर्षं दृष्ट्वा अलौकिकमज्ञात्वा लौकिकं सुखं भविष्यतीति वरणाददीर्घदर्शित्वम् । वस्तुतस्तु भगवान् सर्वसंसारनिवारकः, ननु संसारप्रद इति वस्तुतोऽप्यदीर्घदर्शित्वम् । तत्र हेतुमाह गुणैर्हीना इति । सगुणादेव संसारो भवति । ननु पूर्वं नारदादिभिः त्वदीयैः अनन्तगुणपूर्णत्वेन भवान् स्तुतः, तत्कथं गुणैर्हीना इति चेत्, तत्राह भिक्षुभिः श्लाघिता इति । भिक्षुवो हि न वस्तुस्वरूपं जानन्ति, परस्य कथमिष्टमनिष्टं वा भवतीति स्वकार्यमात्रं पश्यन्ति । अन्यथा न याचेरन् । तदुक्तं पूर्वम् । 'नूनं स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न याचेते'ति सामान्यतो याचकदूषणम् । अतः स्वयं गुणातीता इति केवलं मोक्षार्थिनः संसारापेक्षिणोपि स्थाने स्तुवन्तीति भिक्षुभिः श्लाघिता इति दूषणम् । तत्रापि मुधा । तेषां स्वाचरणादेव पुरुषार्थोऽपि सिध्यतीति मोक्षेऽपि न महानापेक्षा, परमभक्तानां तु सुतरामेव न मदपेक्षा । अतो मुधैव स्वरसाते स्तुवन्ति । ये पुनः संसारापेक्षिणः, तैर्न तद्वाह्यम् । अतः स्वतः परतश्च अभिप्रायापरिज्ञानात् प्रमत्तवैर्यत्न इति अज्ञानादेव वरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तर्ह्यतःपरं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह ।

अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ।

येन त्वसाक्षिपः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥ १७ ॥

अथेति भिन्नप्रक्रमेण । पितृगृहे गत्वा पूर्ववत् कृत्वा आत्मनोऽनुरूपं संसारैक-

प्रवणम् । क्षियः संसारैकस्वभावा इति स्त्रीणां न मुक्तिरिति मर्यादा । स्त्री च मर्तृसा-
युज्यं प्राप्नोति । अतः समाने मर्तरि सर्वमेतदुपपद्यते, न विषम इति, अन्यथा स्त्रीनाशो
मर्तृनाशो वा स्यात् । स को वा वरणीय इत्याकाङ्क्षायां बहिर्मुखं निर्दिशति क्षत्रियर्षभ-
मिति । ते हि बहिर्मुखा एव । अन्यथा निर्दयाः परघातं न कुर्वुः । क्षत्रियश्रेष्ठत्वात् न
कोऽपि वाच्यतां मन्यते । तेषां जये अन्यसम्बन्धिन्योऽप्याहियन्त इति न दूषण-
मपि । आकाङ्क्षा तु तेषां वर्तत इत्युक्तमेव । ततः किं स्वादित्याशङ्क्याह येनेति । सत्या
आशिषः, प्रवाहनित्या विषयाः, तैरेव सिध्यन्ति, न त्वन्यैः । ऐहिकामुष्मिकफलराग-
रहितस्तु मत्परायण इति न मत्सेवया सर्वजन्मस्वैहिकामुष्मिकफलसिद्धिः । अतः संसा-
र्यैकस्वभावक्षत्रियर्षभवरणेनैव फलप्राप्तिरिति युक्तम् । त्वमिति मायारूपत्वमुक्तम् ।
कापट्यं तत्रैव सफलं भवति, न तु प्रसङ्गीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवं कर्तव्ये, सर्वज्ञेन त्वया किमित्यहमाहतेनि चेत्, तत्राह चैद्येति द्वाभ्याम् ।

चैद्यशाल्वजरासन्धदन्तवक्रादयो नृपाः ।

ममं द्विपन्ति यामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः ॥ १८ ॥

तेषां धीर्यमदान्धानां हसानां म्रयनुत्तये ।

आनीतासि मया भद्रे तेजोऽपहृतयेऽमताम् ॥ १९ ॥

एवं कृते तु गततेजसो भवन्तीति न तेषां पुनरुद्गमः । तेजोहरणं दोषाय भविष्यती-
त्याशङ्क्याह असत्तामिति । असतां तेजोनाशः युक्त एव ॥ १८, १९ ॥

एवं रुक्मिण्या उपयोगमुक्त्वा स्वार्थं सा स्थापनीयेति पक्षं वारयति उदा-
सीना इति ।

उदासीना वयं नूनं न ह्यपत्यार्थकामुकाः ।

आत्मलब्ध्यास्महे पूर्णा गेहयोज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥

नूनमिति नात्र सन्देहः युक्त्या कर्तव्यः । ईषणात्रयं पर्यवसितं स्त्रीपुत्रघनरू-
पम् । तदपेक्षायामन्तस्तन्निवार्यरोगे तदपेक्षा भवति । पूर्णानन्दस्य स्वस्मिन् दोषाभावात्
औदासीन्यमेव । द्वेषाभावात् नापि त्याज्यम् । अतः स्वस्योपचयापचयाभावात् न
ह्यपत्यार्थकामुकाः । अत्र भगवत्सम्बन्धः नोभयेच्छाकृतः, किन्त्वन्यतरेच्छाकृत एव ।
कार्यमुभयेच्छाधीनमिति तदनुरोधे भगवतः सकाशात्कार्यमुत्पद्यते । अनुरोधे तु नेति
नावश्यकत्वं कार्यस्य । अनुरोधस्तु न नित्यः मिश्रकेष्विव । अतोऽन्यत्र नित्यापेक्षिणो
गमनमुचितम् । 'धर्मार्थकामगोक्षार्थं य इच्छे'दित्यादिवाक्यमपि पृथगेव दागं बोधयति,
नतु क्रियायां भगवत्सम्बन्धम्, अन्यथा भगवांस्तद्दाता न भवेदेव, स्वस्य निर्वन्धस-
म्भवात् । अकामुकत्वे हेतुमाह आत्मलब्धयेति । यद्यपि भगवति नायं हेतुः, आत्मत्वात्
अज्ञानादिव्यवधानाभावाच्च । 'आत्मलाभात् परं विद्यते' इति श्रुतिरपि न फलस्य फल-
सम्बन्धं बोधयति । तथापि लौकिकोक्त्या सम्प्रतिप्रदर्शनार्थं तथोच्यते । यथा लब्धात्मानः
न ह्यादिकामुकाः, एवं वयमिति । वाच्यं त्वेतावत्पूर्णा आस्मह इति । सर्वदैव वयं
पूर्णास्तिष्ठाम इत्यर्थः । नित्यप्राप्त एवात्मा हेतुत्वेनानूद्यत इति । ननु तथापि क्रीडार्थं
समागतस्य क्रीडानिर्वाहार्थं कामना भवत्येवेति चेत्, तत्राह गेहयोज्योतिरक्रिया इति ।
आविर्भूतमनाविर्भूतं वा तेजः स्वयं कार्यं न व्यापृतं भवति, किन्त्वाविर्भूतं केनचिन्नमितेन
स्वसम्बन्धिनं प्रकाशयति । सम्बन्धिन एव च दोषं नाशयति, नतु स्वस्य काचिदपेक्षा ।
आविर्भूतमिति गेहयोर्देहेगेहयोः । उभयमपि तुल्यमिति रूपापयितुं समानशब्देन निर्देशः ।
ज्योतिरिव क्रियारहिताः ज्योतिरक्रियाः । अनेन तेजोवद्भगवदाविर्भाव इत्युक्तम् । अतः
क्रिया विकारात्मिका नास्तीति नास्माकं काप्यपेक्षा । फलं च न नियतमिति फलापेक्षा-
यामन्यानुसरणं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रीविद्वलरायात्मजश्रीवसुभक्तलेखः ।

उदासीना इत्यत्र । दोषाभावादिति । कामाद्यभावादित्यर्थः । गेहयोरिति
सप्तमी । देहे गेहे च ज्योतिरिव क्रियारहिता इत्यर्थः ।

१. धर्मार्थकामगोक्षाहयमिति पाठ । २. पृथग्दाने तु ईश्वरत्वेन सन्ययाकरणसामर्थ्यात् नित्यानु-
रोध इत्यर्थः ।

निःसम्बन्धं निरूप्यं भगवान् निवृत्त इत्याह एतावदुक्त्वेति ।

श्रीशुक उवाच—एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं बह्वभामिव ।

मन्यमानोमविश्लेषात्तदर्पेण उपारमत् ॥ २१ ॥

इदमेव वाचा तिरोधानम् । तिरोधाने निमित्तमाह आत्मानं बह्वभामिवेति । तत्रापि हेतुः अविश्लेषात् । यथा चैद्यादीनां दर्पहननार्थं एषा समानीता, एवमेतस्या अपि दर्पनिराकरणार्थं सम्बन्धनिराकरणं दर्पहेतुना सह सम्बन्धे विद्यमाने स्मयाभावो न भवतीति अनेनैव भविष्यतीति ज्ञात्वा कृतवानिति ज्ञापयति । बह्वभा भगवतोऽत्यन्तं प्रिया । श्रीतिविषयत्वादपेक्षिता इवेति । बहुस्त्रीकत्वाकार्यस्यान्यथापि सिद्धेः । एकमार्थस्य-यथा सा बह्वभा भवति, तथा सा मन्यते, अन्यथा अविश्लेषो हेतुर्न स्यात् । अथवा । अज्ञानेन भगवन्तं भजतीति प्रबोधार्थं भगवानेवं वदतीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह आत्मानं बह्वभामिवेति । भगवन्तं स्त्रियमिव मन्यते, 'यथा स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं कञ्चन वेदे'ति सुपुस्त्युपाख्याने 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति निरूपितम् । 'सुपुस्त्युत्कान्योर्भेदेने'त्यत्र विवृतम् । तस्य यथा प्रबोधः कार्यते, एवमस्या अपीति । अर्धबह्वभां वा आत्मानं मन्यत इति वेति । उपारमत् वाच्यात् कायिकमानसव्यापाराच्च ॥ २१ ॥

ततो यजातं तदाह इतीति त्रिभिः ।

इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् ।

आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिन्तां दुरन्तां रुदती जगाम ह ॥ २२ ॥

पदा सुजातेन नस्वारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः ।

आसिञ्चती कुङ्कुमरूपितौ स्तनौ तस्यावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥ २३ ॥

तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात ।

देहश्च विक्रमधियः सहसैव मुह्यत् रम्भेव चायुविहता प्रविकीर्य केशान् २४

सम्यक् ज्ञानवत्याः किञ्चिज्ज्ञानवत्याः मूर्छितायाश्च अवस्थाः क्रमेणोच्यन्ते । यतस्त्रिगुणा हि सा । अतः सत्त्वादितमोन्ता अवस्था वर्णिताः । प्रत्येकं गुणानां त्रैवि-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतावदुक्त्वेत्यत्र । दर्पहेतुनेति । चैद्यादीनां दर्पे हेतुर्भायात्वादियम् । तथाच तेषां दर्पहेतुना तथा सह भगवतः सम्बन्धे तेषां स्मयनुतिर्न भवति, किन्त्वधिकः स्मयो भवेदित्यर्थः । दर्पहेतुर्भगवत्सम्बन्धः प्रबलः सन्नधिकं दर्पं जनयेदिति भावः । अनेनेति । सम्बन्धनिराकरणेनेत्यर्थः । कृतवानिति । सम्बन्धनिराकरणमिति पूर्वमन्वयः । लौकिकसम्बन्धे-भार्या प्रति स्वयमेवान्यभजनं नोपदिशेदिति भावः ।

ध्यमिति त्रितयं त्रितयं निरूप्यते । तत्र प्रथमं सत्त्वे कार्यत्रयमाह । इति पूर्वोक्तप्रकारेण निःसम्बन्धप्रतिपादकं वाक्यमाश्रुत्य प्रथमं भीता जाता, त्यक्ष्यतीति । ततो हृदये वेपथुः कम्पोऽपि जातः । दुरन्ता चिन्तापि । चिन्ता सात्त्विकी, भयं तामसम् । त्रिलोक्याः ईशः, पतिश्च स्वस्यापि, लौकिकवैदिकोत्कृष्टसम्बन्धौ निरूपितौ । तदेति । तस्यामवस्थायाम् । तदिति वा प्रसिद्धं सर्वजनीनम् । अतः सत्यमपि कुर्यात् । केवलं लोकतो वेदतश्चैव सम्बन्ध इति न, किन्तु स्वस्यापि रोचत इत्याह प्रियस्येति । ननु परिहासवचनमेतद्भविष्यतीति कथं भयमिति चेत्, तत्राह देवीति । देवतारूपा सा, सत्यमेव भगवान् वदतीति ज्ञातवती । तर्ह्यभिप्रायं ज्ञात्वा दर्पं परित्यज्य कथं न प्रपन्नेत्याशङ्क्याह अश्रुतपूर्वमिति । दर्पः सर्वदैव जायते, वाक्यं तु न कदाचिदप्येवं श्रुतम् । तदप्यासमन्तात् श्रुत्वा अभिप्रायतोऽर्थतश्च । अतः प्रथमतो भयं मनसि जातम् । हृदयस्थाने कम्पोऽपि जातः, इदं कायिकमिव बुद्धेः । अहङ्कारस्तु निवर्तनीय एव । चिन्ता चेतसः । रुदतीति रोदनमिन्द्रियाणाम्, अहङ्कारः तद्रूपेण निर्गत इति ज्ञापनार्थः । हेत्याश्चर्यम् । कथं वाक्यमात्रेणैतामवस्थां प्राप्तवतीति । आन्तरमेतन्निरूपितम् । बाह्यं निरूपयति पदा सुजातेनेति । सुजातेनातिकोमलेन लक्षणयुक्तेन वा । तेन लक्षणानामुत्पादकस्य वा दोषमापादयन्ती तथा कृतवती । अथवा । उत्कृष्टत्वाच्चरणस्य नैवमनिष्टं भविष्यतीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते । नखारुणश्रियेति । नखेषु नखैः कृत्वा वा अरुणा श्रीयस्येति । अनेन नखानां मणिरूपत्वमुक्तम् । अयं सात्त्विक उत्कर्षः । सहजागन्तुकोत्कर्षयुक्तेन पदा भुवं लिखन्ती । चिन्ताकुलितायास्तथैव व्यापार इति भूमिं लिखन्तीति । भूम्यां किञ्चिल्लेखनं निषिद्धम्, भूमिं भित्त्वान्तःप्रवेक्ष्यामीति भावेन तथा लेखनम् । इयं हि लौकिकी भाषा, लौकिकभावनिराकरणार्थमेव भगवता तथोक्तमिति यः कश्चन भावः परमोत्कर्षं प्राप्तः फलपर्यवसायी भवतीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते । अतस्तस्याः कायिकव्यापारो निरूपितः । मानसमाह । अश्रुभिः कुङ्कुमरूपितौ स्तनावासिञ्चती । मनस्यतिशोकाच्चिरन्तरोत्पन्नान्यश्रूणि अञ्जनमपि भित्त्वा निर्गच्छन्तीति तस्या अतिरिक्तः सर्वोऽपि वर्णस्त्रैरपनीत इति सूच्यते । कुङ्कुमं कज्जलं च उभयमपहृतमिति । अधोमुखीति च मानसमेव । अतिदुःखेन रुद्धा वागिति वाचो निवृत्तिः । उभयोरल्पो व्यापारः । वाक् तु निवृत्तैवेति । बाह्याभ्यन्तरामवस्थामुक्त्वा देहस्य पातमाह तस्या इति । आधेन मानसपातश्च । तस्या देहः पपात । देहधारिका बुद्धिः प्रयत्नद्वारा । सा तु विभिर्निष्टेति सुदुःखभयशोका निरूपिताः । सुदुःखं पुरुषोत्तमलक्षणविषयाभावात् आनन्दरूपस्य भगवत्-स्तिरोभावाद्वा । भयं भगवानन्येष्यो दास्यतीति । शोकः स्वस्य सर्वनाशात् । विदोषेण बुद्धिनाशः । स स्वकीयं प्रयत्नाभावमपि करोतीत्याह हस्तात् श्रद्धद्वल्यतो व्यजनं

पपातेति । कृशत्वात् श्लथद्वलयत्वम् । आदौ धर्मनाशः, पश्चाद्धर्मिण इति । क्रमेण हास इति नालौकिकप्रकारेण तस्याः पातः । व्यजनं वीज्यमानं धारकप्रयत्ननाशात् पपात । अनेन स्थूलः प्रयत्नो नष्ट इत्युक्तम् । सूक्ष्मोऽपि नष्टः येन प्राणो धार्यत इत्याह देह-
श्चेति । देहश्च पपात । चकारात्तत्सम्बन्धीन्याभरणादीन्यपि । इतोऽपि सूक्ष्मः कारण-
प्राणधारकोऽवशिष्यते । तस्मिन्निवृत्ते सर्वनाशो भविष्यतीति भगवत एतावदूरं परीक्षा ।
लौकिक्याः पुनर्जीवनमलौकिकं न युक्तमिति ततः पूर्वमेव प्रतीकारं करिष्यति । सूक्ष्मा
धारिका बुद्धिः स्वप्नेऽपि तिष्ठतीति कथं देहपात इति चेत्, तत्राह विक्रवधिय इति ।
सूक्ष्मापि बुद्धिर्वैकल्यं प्राप्तवती । विचारेण तदपनोदाभावमाह सहसैव मुह्यदिति ।
'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरिति न्यायेन अर्धं मृता । केवलमाप्तन्यस्तिष्ठति । अत एव पतिता,
न मृता । पतनादपि भयं भवतीति भयेन प्रयत्नाभिव्यक्तिमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह रम्भेव
चातविहतेति । वाय्वाघातेन यथा कदली भग्ना पतति, सर्वथा प्रयत्नरहिता स्वतोऽपि
कोमला । प्रविकीर्य केशानिति रम्भातुल्यत्वं निरूपितम् । अथवा । मूर्च्छासमये
शिरोभ्रमणं जातमिति केशग्रन्थिविखंडसनात् केशविकीर्णता जाता । केशा वेण्याकारेण
न बद्धाः ॥ २४ ॥

तदा भगवान् क्षणविलम्बे समाधानमशक्यमिति उपेक्षाभावं परित्यज्य, तस्या-
मपेक्षाभावं कृत्वा, शीघ्रं प्रतिक्रियार्थं प्रवृत्त इत्याह तद्दृष्टेति ।

तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ।

हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोऽन्वकम्पत ॥ २५ ॥

तस्याः पतनं दृष्ट्वा करुणायुक्तो भूत्वा अन्वकम्पत । तस्या दुःखनिवृत्तिमित्येष ।
अभिप्रायानुसारेण यत्तयाग्रे निरूपितं तावद्वक्तव्यम् । ततश्च अभिमानाभावे ज्ञाते भग-
वान् कृपां कुर्यात् । यत्तु मध्ये मूर्च्छया पतनम्, तदभिप्रायाज्ञानात् । ईश्वराक्ये
च यावत्स एव साभिप्रायं न प्रकाशयति, तावदर्धान्तरं न वर्णनीयम् । अतो लौकिक-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्याः सुदुःखेत्यत्र । लौकिक्याः पुनर्जीवनमिति । उत्तरार्धे लोकधर्मपुर-
स्कारेण लीलाकरणात्तादृशलीलासम्बन्धिन्या अलौकिकप्रकारेण जीवनं न युक्तम् । पूर्वार्धे
अलौकिकभावेन लीलाकरणात्तत्र ब्रजस्थानां जीवनमलौकिकं सम्पादितवानिति द्वादशा-
ध्याये तथैव निरूपितमिति भावः ।

तद्दृष्टेत्यत्र । अनुकम्पामिति । कृतानामिति शेषः । अनुकम्पापदार्थमाहुः
दुःखेति । परदुःखप्रहाणेच्छायाः कृपापदार्थत्वादिति भावः ।

त्वात्तस्या अभिप्रायापरिज्ञानात् त्यागभयेन तथावस्थोचितैव । तदा भगवानुत्तरेऽदत्ते
अभिमानाभावे चाज्ञातेऽपि कृपामेव कृतवान् । तत्र हेतुः करुण इति । दयायुक्तः ।
दयायामपि हेतुः तद्दृष्टेति । भगवानिति सर्वार्थाभिज्ञता । कृष्ण इति स्त्रीणां प्रियः ।
तासामुद्धारार्थे आगतः कथं तां मारयेत् । ननु बहव एव मूर्च्छिता भवन्ति वचसा
त्रासिताः, किमत्राश्चर्यमिति चेत्, तत्राह प्रियायाः प्रेमवन्धनमिति । सापि भगवतः
प्रिया, भक्तत्वात् । तस्याश्च प्रेमातिशयः सम्बन्धाभावे ज्ञात एव प्राणपरित्यागरूपः । प्रेमैव
वन्धनमिति भगवत्प्रेम्णैव सा वद्धा तिष्ठति । तदभावे ज्ञात एव पतितेति । ननु युक्त-
मेव तस्यास्तथात्वम्, केनांशेन सन्तुष्टः, सन्तोपहेतोराश्चर्यस्याभावादित्याशङ्क्याह हास्यप्रौ-
ढिमजानन्त्या इति । हास्यरसे पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायेन पदार्थनिरूपणं प्रौढिः । तत्र भग-
वता पूर्वपक्षः कृतः । यतो रुक्मिणी न लौकिकी । नापि लौकिकविषयमपेक्षते । अतोऽवश्यं
सिद्धान्तो वक्तव्यः । तद्वक्तुं न जानातीति मुग्धभावात् बालानामिवाभिमानो न दोषा-
येति मूर्च्छा दृष्ट्वा स्वभावतोऽपि परमकारुणिकः अनुकम्पां कृतवान् ॥ २५ ॥
ततो यत्कृतवांस्तदाह पर्यङ्कादिति ।

पर्यङ्काद्वरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ।

केशान् समूह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत् पद्मपाणिना ॥ २६ ॥

स्वयं शीघ्रमवरुह्य पर्यङ्कात्, हस्तद्वयेन तामुत्थाप्य, हस्तद्वयेन च केशान्
समूह्य, एकेन हस्तेन केशवन्धं धृत्वा, दक्षिणेन तद्वक्त्रं प्रामृजत् । पद्मपाणिनेति शीतले-
नामृतस्त्रावेण । तेन तापापनोदः जीवनं च जातम् । स्पर्शेनैव प्राणाः समागताः ॥ २६ ॥
ततः स्वस्थां सान्त्वयामासेत्याह प्रमृज्येति ।

प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ।

आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥ २७ ॥

तेनैव पाणिना अश्रूणि प्रमृज्य, अश्रूणां कला यत्र । तत उत्थाप्यैव धृत्वैव हस्त-
द्वयेन मध्ये एकैकेन केशवन्धम् । उक्तां क्रियां कृतवान् । अतः सान्त्वनपर्यन्तं चतुर्भुज
एव स्थितः । प्रकर्षेण मार्जनं अश्रूणि दूरीकृत्य परितः स्थितकजलस्य सर्वत्र स्थापनम्,
तथैवान्यत्रापि स्नेहप्रकाशार्थं त्यागाभावविश्वासारथं च बाहुना आश्लिष्य । ननु स्वयमेव 'न
व्यपत्यार्थकामुका' इत्युक्त्वा, पुनः किमर्थं तथा कृतवान्, तत्राह अनन्यविषयामिति ।
न विद्यते अन्यो विषयो यस्याः । यद्यद्यमपि विषयो न भवेत्, तदा शरीरनाशः स्यादिति ।
'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् विभर्म्यहमि'ति । तस्यास्तथात्वं ज्ञात्वा स्वप्रतिज्ञास्थाप-
नार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वेन न कामिता, किन्त्वनन्यविषयत्वेन । किञ्च ।
सती पतिव्रता । तदुपेक्षायां मर्यादाविरोधोऽपि स्यात् । राजन्निति सम्बोधनं व्रमाभावाय ।
राजा हि पूर्णविषयो भवतीति ॥ २७ ॥

सान्त्वयामास सान्त्वञ्जः कृपया कृपणां प्रभुः ।

हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हा सतां गतिः ॥ २८ ॥

किञ्च, सान्त्वयामासेति । ततो वाक्यैः सान्त्वयामास । ननु स्वयमेव निःसम्बन्धं प्रतिपाद्य, कथं सान्त्वनं कुर्यादित्याशङ्क्याह सान्त्वञ्ज इति । सान्त्वने हेतुः कृपयेति । ननु भयेन कथञ्चिदपि । कृपणामिति दयायां हेतुः । ननु भार्याम् । ननु धर्मद्वयस्य विद्यमानत्वात्कथं कर्षण्यमेव हेतुरित्यत आह प्रभुरिति । स हि स्वतः समर्थो न भार्यादिकमपेक्षते । हास्यप्रौढिवाक्यैर्भ्रमच्चित्तामिति वाक्यसान्त्वने हेतुः । अन्यथा कायसान्त्वनेनैव चरितार्थता स्यात् । अतश्चित्तप्रभोऽपि निवारणीयः । ननु तिष्ठतु चित्ते भ्रमः, किं स्यात्, अत आह अतददर्हामिति । तद्विरूपतयावस्थानं नाहति । शरीरेण कृपाम्, वाचा अकृपां च । शरीरे स्वास्थ्यम्, चित्तेऽस्वास्थ्यं वा । यतो भगवान् सतां गतिः । सन्तो हि निःसन्दिग्धा भवन्ति, भगवद्वाक्यविश्वासेन प्रवर्तन्ते । 'द्विःशरं नामिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।' 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीति । अतश्चित्तप्रमापनोदनार्थं वाचा सान्त्वनं कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

तामेवाह त्रिभिः ।

श्रीभगवानुवाच—मा मा वैदर्भ्यसूयेधा जाने त्वां मत्परायणाम् ।

त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमङ्गने ॥ २९ ॥

मा मेति । कायवाङ्मनसां पूर्वं पूर्वं बलिष्ठमिति कायेन सान्त्वने कृते फलरूपत्वात्तस्य वाचिकस्य दुर्वलत्वाच्च जातमेव सान्त्वनम् । परं कायवाचोः परस्परविरोधात् भगवान्न विश्वसनीय इति स्यात्, तन्निषेधति, हे वैदर्भि, मां मासूयेधा इति । दोषारोपेण मा पश्य । अथवा । निष्कारणमेतावद्दुःखं दत्तमिति कदाचिदसूयां कुर्यात् । अन्यतु सहजमेव, न तेन कश्चिदुपकारं मन्यते । तर्ह्येवं वचनस्य प्रवृत्तिविरुद्धस्य कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह जाने त्वामिति । अन्यथा ज्ञात्वा अन्यथावचनमभिप्रायं सूचयति । ननु निर्दुष्टा सर्वथा चेत्, तदैवमपि दोषं न मंस्वत इति किं दोषनिराकरणेनेत्यत आह वैदर्भीति । जन्मभूमिसम्बन्धात् कदाचिदेवमपि भावयेदिति, अन्यथा चित्तवृत्तिर्भगवता कृतेति तदुपहननं क्ष्वेल्यर्थं च न परस्परं विरुध्यते । शब्दस्य त्रेधा वृत्तिः । मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति । लक्षणागौण्योस्त्वभेदः, तात्पर्ये वा अन्त-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मा मा वैदर्भीत्यत्र । अन्यत्त्रिति । लौकिकविषयाभावादिकमित्यर्थः । न तेनेति । लौकिकविषयादिना कश्चिदपि भक्त उपकारं न मन्यते । अतस्तदभावकथनं सहजत्वाच्च दुःखदम्, किन्तु त्यागबोधकं वाक्यं दुःखदमित्यर्थः । दोषं न मंस्वते इति । एतादृशवाक्याकथनेपि विषयान्न भावयिष्यतीत्यर्थः । एवमपीति । विषयभोगमपीत्यर्थः ।

भावः । तत्र मुख्यार्थबाधः दर्पहननपक्षे क्ष्वेलिपक्षे च तुल्यः । ततः प्रासङ्गिको गौणः क्ष्वेल्यां पर्यवसति । तात्पर्यं तु दर्पहनन इति उभयमविरुद्धम् । 'स्त्रीषु नर्मविवाहे चे'ति वाक्यात् मुख्यार्थरहितशब्दप्रयोगो न दोषाय । अन्यथा तात्पर्यादीनां वैयर्थ्यं स्यात् । 'परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियं'मिति भगवद्वाक्याच्च । पूर्वपक्षन्यायेन बहिर्मुखत्वं लौकिकत्वं च तस्यामारोप्य, वाक्यानि प्रयुक्तानीत्यवोचाम । प्रासङ्गिकानि फलानि भगवान् निर्दिशति सान्त्वनार्थम् । मुख्यार्थो न विवक्षित इत्यत्र हेतुः जाने त्वां मत्परायणामिति । अहमेव परमयनं यस्याः । तर्हि कथने कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह क्ष्वेल्याचरितमिति । क्ष्वेली परिहासः । परिहासार्थमेव हि गाल्यः उत्पन्नाः । अतः क्ष्वेल्यैवाचरितं तादृशवचनभाषणं कृतमित्यर्थः । तथाकरणे दोषाभावमाह अङ्गने इति । अङ्गं नयति प्रार्थयतीति तादृश्या सह रसोत्पत्त्यर्थं वक्तव्यमेव । प्रासङ्गिकत्वात्तदानीमेवैतदभावेऽपि न दोषः । अत्रे तु भविष्यति । दर्पस्तु भगवदीयतया स्वल्पो मृग्य एव; अन्यथा ज्ञानमार्गात् को विशेषः स्यात् । परमुद्रतो नापेक्ष्यते । तस्मिन्निराकार्ये वक्ता ईश्वर इति सर्वोऽपि निवृत्तः, तदाधाराः प्राणा अपि । तदनभिप्रेतमिति पुनः प्रतिप्रसवमाह जाने त्वामिति । परन्त्वहमेव बलमेति न मन्तव्यमिति भावः । क्ष्वेल्याः प्रयोजनमाह त्वद्वचः श्रोतुकामेनेति । गूढं वाक्यमपि श्रोतव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

प्रयोजनान्तरमाह मुखं चेति ।

मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम् ।

कटाक्षेपारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥

मुखं च ईक्षितुम् । गालिदाने हि लोकाः कुप्यन्ति, तथा त्वमपि क्रोपं करिष्यसीति कोपोत्पादनार्थं तथोक्तम् । प्रेमरसस्त्रिविधो भवति, सात्त्विको राजसस्तामसश्च । सात्त्विकस्तत्र पुत्रादिसाधारणः । राजसः स्त्रियामेव धर्मसहितः । तामसस्तु जार एव भवति । सहजः सै भावः कदाचिदत्र द्रष्टव्य इति तदुत्पादनार्थं वचनम् । प्रेम्णा यः शोधसंरम्भः, तेन स्फुरितमधरं यत्र, कटाक्षेपा वक्रदृष्टयः, तत्सहितमरुणं अपाङ्गं नेत्रान्तं यस्य । सुन्दरश्च

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीबलभट्टतलेखः ।

प्रासङ्गिकानि फलानीति । दर्पहनने तात्पर्यात्तन्मुखं फलं स्वपरायणत्वज्ञानक्ष्वेलिकोपादीनि प्रासङ्गिकानीत्यर्थः । मुख्यार्थ इति । त्याग इत्यर्थः । गाल्य इति । विवाहाद्युत्सवे उच्यन्ते ता इत्यर्थः । प्रतिप्रसवमाहेति । भगवज्ज्ञानस्य सिद्धविषयत्वात्तज्ज्ञानेन प्राणादीनां प्रतिप्रसवो जातः । प्राणादिस्थितिं विना भगवत्परायणत्वं न सिध्यतीति भावः ।

१. गालीः । २. प्रार्थयतीति पाठः । ३. इतः पूर्वं 'प्रयोजने'लारभ्य 'तयोक्त'मित्यन्ताः फक्किरा लेखकभ्रमादत्र पतिताः । प्रमूणां पुत्रके तु ता अभिमञ्जोरुन्याप्यान्तारम्भे दृश्यन्ते । उचितं च तथेवेति । ४. स्वभाव इति पाठः ।

भुकुट्याः तटः । मुखं रसालं तामसं तदैवं भवति । दृष्टिश्च सात्त्विकी तदैव रसाला ।
तदैव भ्रूमङ्गश्च रसालः ॥ ३० ॥

ननु किमेवं वाङ्माययोः श्रवणादिनेति चेत्, तत्राह अयं हीति ।

अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।

यन्नमैर्नायते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥ ३१ ॥

गृहमेधिनां गृहेषु कामैकप्रधानेषु अयमेव परमो लाभः, अनिषिद्धः सन् पूर्णः
कामरसः प्राप्यत इति । अतो यत्र रसाभास एव, तत्र चेद्रसः प्राप्यते, स कथं न
परमो लाभो भवेत् । गृहमेधिनामिति स्वभावतो रसाभाव उक्तः । नमैः परिहासव-
चनैः । यामः कालः याममात्रं वा । त्रियामा रात्रिः । तत्र निद्रार्थं यामद्वयम्, ततो
याममात्रमेवावशिष्यते । प्रियया सहेति । प्रीतिस्त्वन्तरा, कायिकः साधारणः, वाचनिकं
चेन्न स्यात्, तदैकाङ्गविकलमिति सर्वथा परिहासो वक्तव्यः । नन्वेवं सति विरसता
चेत्स्यात्, तदाधिकं नश्येदित्याशङ्क्याह । भीर्विति सम्बोधनम् । 'विशेषास्त्वङ्गना भीरुः
कामिनी वामलोचना' इति स्त्रीविशेषवाचित्वाच्चैवं विरसं करोति । भामिनीति लौकिकं
चातुर्यमुच्यते । तेन स्वभावतः गुणतश्चोत्तमेति नान्यथा करिष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥

ततः स्वस्था भूत्वा भगवदभिप्रेतं कृतवतीत्याह सैवमिति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—सैवं भगवता राजन्वैदर्भी परिसान्त्विता ।

ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥

आदौ स्वास्थ्यमुच्यते । सा पूर्वं तथोक्ता तथाभूता च । ननु उभयमपि भगव-
द्वाक्यमेवेति कथमस्मिन्वाक्ये विश्वासः, पूर्वोत्तरभावस्त्वप्रयोजकः, यथा पूर्वत्र हेतु-
रुक्तः, तथात्रापि मरणमनभिप्रेतं भविष्यतीति हेतुः कुतो न भवेत्, ततो निर्विचिकित्सं
कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह भगवतेति । स हि सर्वसमर्थो यथेच्छं करोतीति । राजन्निति
पूर्ववत् । वैदर्भी स्वभावतो भक्तिप्रधाना राजसीति । परितः सान्त्वनं कायवाङ्मनोभिः ।
वाधकं च विरुद्धं वाग्यं परिहासोक्तिं ज्ञात्वा उदासीनत्वे चिन्तारहिता अलौकिकी
त्यक्ष्यतीत्येव स्फुरितवाधा अभिप्राये ज्ञाते प्रियत्यागभयं जहौ । अन्यथा सशेषोभिमानी
न भवेदिति । तथा श्वेत्यर्थतैव ज्ञाता, ननु स्मयाभावार्थता । अत एव यथार्थत्वे
प्रियत्यागेन यद्भयं तत्प्रकथती ॥ ३२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवह्मकृतलेखः ।

अयं हीत्यस्याभासे । श्रवणादिनेति । श्रवणं च तदादिदर्शनं च तयोः समा-
हारस्तथा । तेनेति । तथा च 'वचः श्रोतुकामेनेत्युक्तेन वाचः श्रवणेन 'मुखं च ईक्षितु'-
मित्युक्तेन कायस्य दर्शनेन चेत्यर्थः । व्याख्यानान्ते नान्यथा करिष्यतीति । मनसि
वैरसं न ख्यापयिष्यतीत्यर्थः ।

ततः स्वस्था भगवदमिलपितं किञ्चिदुक्तवतीत्याह वभाप इति ।

वभापे ऋषभं पुंसां वीक्षन्ती भगवन्मुखम् ।

सत्रीडहासरुचिरस्त्रिगधापाङ्गेन भारत ॥ ३३ ॥

पुंसासृषभं पुरुषोत्तमम् । अनेन भगवान् न स्त्रीपतिरित्युक्तम् । ततश्च स्त्रीबुद्धिः कापट्यं स्त्रीवश्यता च भगवतो निवारिता । एवं ज्ञात्वैव सा यथार्थं वदति, नतु साप्यन्यथा ज्ञात्वा अन्यथा वदति । तथा सत्यभिप्रायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् । वीक्षन्ती भगवन्मुखमिति । दृष्ट्यैव परमः सन्तोषः वाच्यार्थस्फूर्तिरपि निरूपिता । अन्तर्गतं भावत्रयं आविष्कुर्वती तयोक्तवतीत्याह सत्रीडेति । लज्जा स्वामाविकी सात्त्विकी, हासो राजसः शृङ्गारप्रधानः । रुचिरं स्निग्धं यदपाङ्गं तदपि गुणत्रययुक्तम् । तेन वीक्षन्तीति स्वान्तःस्थितभावोद्दिरणं निरूपितम् । अतश्चित्तमनेनैवाङ्गुष्यत' इति वचनानि पोषकाण्येव भवन्ति, नत्वन्यार्थकल्पनया कदाचिदपि विरुद्धानि भवन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

वचनान्याह पञ्चदशभिः नन्वेवमिति ।

रुक्मिण्युवाच ।

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाह यद्वै भवान्भगवतोऽसदृशी विभूषः ।

कस्वे महिष्ठयभिरतो भगवांरुघधीशः काहं गुणप्रकृतिरजगृहीतपादा ॥ ३४ ॥

कला एवैताः त्रिविधमपि पञ्चविधं कामरसं प्रबोधयन्तीन् । कथं भगवता तद्वाक्यश्रवणार्थं सूत्ररूपाणि वाक्यानि निरूपितानीत्याकाङ्क्षायां बहिरङ्गप्रकारं परित्यज्य अन्तरङ्गप्रकारेणैव तद्वाक्यव्याख्यानरूपाणि वाक्यानि श्रोष्यतीत्यवगत्य तद्वाख्यानमेवाह । अन्यथा 'अप्रतिपिद्धमनुमतं भवती'ति विरोधोऽङ्गीकृतः स्यात्, ईश्वरवाक्यं वा बाधितार्थमिति । अतो दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तो भगवान् तस्यां नैवं दोषं सम्पाद-

श्रीविट्ठलरायारामजश्रीबलभक्तलेखः ।

वभापे इत्यत्र । अतश्चित्तमिति । सत्रीडेत्यादिकथनाद्भावोद्दिरणेनैव चित्तमत्राङ्गुष्यते । अतोऽन्यथाज्ञात्वाऽन्यथावदतीत्येवं चित्तविरुद्धानि वचनानि न भवन्तीत्यर्थः ।

नन्वेवमित्यत्र । अत्र भगवद्वाक्यानि गौण्या वृत्त्या व्याख्यायन्ते । तात्पर्यार्थो दर्पहननम् । शक्योऽर्थः प्रातीतिक इति विभागः । त्रिविधमपीति । कायिकवाचिकमानसिकभेदेन त्रैविध्यम् । सुम्बनाश्लेषनस्रक्षतदन्तक्षतताडनभेदेन पञ्चविधत्वम् । तद्वाक्येति । तादृशवाक्येत्यर्थः । इयमाकाङ्क्षा रुक्मिण्या एव जाता तदा इत्यवगत्य व्याख्यानमेवाहेत्यन्वयः । अतो दोषेति । विरोधाङ्गीकाराद्बाधितार्थत्वस्वीकाराद्वा प्राप्तं दोषं दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तत्वान्न सम्पादयेत् ।

१. पुंक्षिप्तः पाठः ऋषिर् इत्यते । २. स्वान्तः स्वभावोद्दिरणमिति पाठः । ३. तद्वाक्यव्याख्यानमिति पाठः ।

येत् । अतः स्ववाक्यान्वेव, इयं व्याचष्टामिति भगवदभिप्रायः । तत्र भगवता यदुक्तं 'कस्मान्नो ववृषेऽसमा'निति, तत्रार्थद्वयं सम्भवति । हीनत्वेनोत्तमत्वेन वा । तत्रोत्तमत्वेनैव तत्पदं सार्थकमित्याह नन्वेवमेतदिति । असमानिति पदं परित्यज्य, प्रथमं श्लोकद्वयमर्थतोऽङ्गीकृतमिति न तद्वाधनार्थं किञ्चिदुच्यते । प्रयोजनं त्वग्रे वक्तव्यम् । दोषस्त्वादौ परिह्रियते । तमपि शब्दं स्वरूपतोऽङ्गीकरोति । हे अरविन्दविलोचन, धृष्टं निश्चयेन भवानाह । नन्विति कोमलसम्बोधनेन अर्थतो विचार्यमाणे प्रातीतिके स पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापयति । आदावेव नन्वित्युक्तत्वात् । सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतानि पूर्वपक्ष एवेत्युक्तं भवति, एवमेतत्तथैव स्वार्थपरमित्यर्थः । सम्बोधनेन दृष्ट्यैव तापहारकः कथं वाक्यैस्तापं जनयिष्यतीति विरुद्धार्थपरित्यागो युक्त इति सूचितम् । वै निश्चयेन । नत्वेकदेशेनापि बाध्यते । असमानित्यस्य व्याख्यानम्, न भवतः स्रष्टशीति । न विद्यन्ते समा येषां न समा इति वा । एवमर्थद्वये प्रथमार्थ एव ग्राह्यः । भगवन्निरूपितं साम्यमन्यत्र नास्तीति । भगवांस्तु सर्वसमः, 'समः घृषिणे'त्यादिश्रुतेः । यथाकाशः सर्वसमो भवति, नत्वाकाशसमः कश्चित् । अतः अहं भवतः समा न भवामीति । तत्र हेतुः विभून्न इति । विशिष्टो भूमा यस्येति, विगतो भूमा यस्मादिति वा । वैशिष्ट्यं सर्वतः, अन्यत्र भूमाभावे च असमानत्वं सिद्धमेव । भगवतो व्यापकत्वं सर्वश्रुतिसिद्धम्, गुणानां मायाया वा न तथेति सर्वजनीनत्वाद्धेतुरयं युक्तः । ननु तथापि त्वय्येव रमत इति तस्यापि रत्युत्पादिका त्वमेव महती समा वेत्याशङ्काह क्व स्वे महिन्नीति । भगवान् सर्वदा स्वस्मिन्नेव रमते । अभितो रमणं तत्रैव । केनचिदंशेन कदाचिदेव कार्ये रमणम् । अत एव तत्कार्याण्यपि घटादीनि कदाचिदेव व्यापृतानि भवन्ति, ननु सर्वदा । स्वे महिन्नि स्वपूर्णानन्दे । इयं च सृष्टिरूपा माया, ननु मुख्या लक्ष्मीर्ब्रह्मानन्दरूपापि । तस्या एवांशो मायेति न क्वचिद्धिरोधः । यतो भगवान् । ननु

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

विभून्न इत्यत्र । विशिष्टो भूमा बाहुल्यं यस्येत्यर्थः । प्रथमपक्षे । यस्माद्धेतोर्बाहुल्यं सर्वतो विगतम् । अन्यत्र बाहुल्यं नास्तीत्यर्थो द्वितीयपक्षे । वैशिष्ट्यं विवृण्वन्ति सर्वत इति । द्वितीयपक्षं विवृण्वन्ति अन्यत्रेति । 'भूमा सम्प्रसादा'दित्यधिकरणे श्रुत्युक्तमेव भूमपदं भगवद्वाचकमुक्तम्, अन्यत्र तु बाहुल्यार्थकमपि भवतीति ज्ञेयम् । नन्वस्या 'अपि अर्धो वा एष आत्मन' इति वाक्याद्भगवदानन्दत्वमेव, अतः 'क्व स्वे महिन्नी'ति कथमुपपद्यते इत्यत आहुः इयं चेति । एतद्वाक्यवक्त्री सृष्टिनिरूपिका आनन्दशक्तिरूपा मायेत्यर्थः । नन्वेव सत्येतस्या मुख्यलक्ष्मीत्वं बाधितं भवेदित्यत आहुः तस्या एवेति । अस्या मुख्यत्वेप्यवस्थाविशेषकृतदैन्याविर्भावात्तावदंशमेवादाय वाक्यमुक्तवतीति भावः ।

समशो भवतु, तत्रापि को विशेष इति चेत्, तत्राह अधीश इति । त्रयाणां गुणानां तत्कार्याणां चाधीशः । नहीशित्त्यैरीश्वरो रमते । तर्हि त्वमपि भगवति वा स्वस्मिन् वा रमसे । अतः साम्यमेवोचितमिति चेत्, तत्राह काहं गुणप्रकृतिरिति । मम तु प्रकृतिर्गुणाः, भगवतस्तु परमानन्दः । यथैको मृण्मयेन व्यवहरति, अपरः सौवर्णेनेति । अतः स्वरूपरमणमपि ममाप्रयोजकम् । भगवत्यपि रमणं क्वचिदपि परिच्छिन्नत्वान्ममैकदेशेनैव । न हि परिच्छिन्नः सर्वथा व्याप्तुमर्हति । किञ्च । कार्यद्वारापि ममापकर्ष एवेत्याह अज्ञगृहीतपादेति । यद्यपि मत्सेवका बहवः, मां चाकाङ्क्षन्ते संसाररूपाम्, तथापि ते अज्ञाः । श्रेष्ठाश्रयणमेव महत्त्वसूचकम्, न त्वश्रेष्ठानां बहूनामपि । न हि बहवो मक्षिकाः यं कश्चिदपकृष्टमाश्रयन्त इति गरुडाश्रितभगवन्तुल्यो भवति । गृहीतपादपदेन दोषाभावोऽप्युक्तः । अनेनान्ये मत्सेवका एवेति न तेऽपि मत्समाः । तेनान्यान् समत्वेनाभिप्रेत्य यद्भगवतोक्तम्, तदपि निवारितं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

एवमसमपदं व्याख्याय, 'राजभ्यो विभ्यत' इत्यर्थेन यद्भयं निरूपितम्, तदपि तथैवेति व्याचष्टे सत्यमिति ।

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शोने समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा । नित्यं कदिन्द्रियाणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धम् ३५

रजसो धर्मा राजसा राजानः । ते हि निरन्तरं प्रकृत्येकस्वभावाः । तेषु विद्यमानेषु न कदाचिदप्यात्मसुखस्फूर्तिः । 'सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनु'रित्येव विवृतम् । अतः स्नानन्दानुभवे रजस्तमःप्रधानान् गुणान् परित्यज्य, समुद्रे मुद्रासहिते, यत्र गुणानां प्रवेशो न भवति, तादृशे उपलम्भनमात्रे केवले चिद्रूपे । ज्ञानं हि मायानिवर्तकं भवतीति । तत्राप्यन्तः यया दूरादपि न कोऽपि पश्यति, तथा लीनः सन् आत्मा सूक्ष्मो व्यापको भूत्वा तदात्मकः सन् व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुमप्यात्मपदम् । ते त्वकिञ्चित्करा इति भयादिवेत्युक्तम् । तत्र हेतुः उरुक्रमेति । यथाश्रुतमग्रे निराकरिष्यते । अनेनात्रापि द्वारकायां आत्मरमणार्थमेव स्वीयत इति गुणरूपेभ्यस्तेभ्यः पलाभ्य समागमनं युक्तमिति समर्थितम् । यदप्युक्तं 'फलवद्भिः कृतद्वेषा'निति, तदपि सत्यमेव । व्याचष्टे नित्यमिति । कदिन्द्रियाणां कुत्सितेन्द्रियाणां गणो येषु । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि बहिर्मुखानीति । ते हि बलवन्तो भवन्ति अदान्तैरिन्द्रियैः ।

श्रीविद्वत्प्राप्त्यात्मजधीयहमकृतलेखः ।

सत्यमित्यत्र । सूक्ष्म इति । विरलावयवः सन् व्यापको मूलेत्यर्थः । तदारमक इति । गुणात्मकः सन् शोते इति ज्ञापयितुमपि, गुणान् व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुमप्यात्मपदमुक्तमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु दुर्बला एव, इन्द्रियपरवशत्वात् । ते हि दुष्टाः काका इव स्पक्ष्यन्तीति तद्वत् न ग्राह्यमिति । वैदिकप्रकारेण कदाचित्ते यज्ञं कुर्युरिति, 'न द्विपतोऽन्नमश्रीया' दिति तद्वत्तभागाभजनेऽपि न दोष इति, तदर्थं तैः सह सर्वथैव भवान् कलहं करोति । एतदेव दैत्यैः सह नित्यविरोधे निमित्तम् । 'प्रायस्त्यक्तनृपासना'निति व्याचष्टे त्वत्सेव-
कैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धमिति । त्वत्सेवकैरपि तत्पदं त्यज्यते । ततो ज्ञायते नृपसिंहासनमधममिति । तस्मिन्नुत्कृष्टे तत्प्राप्य पश्चात्त्वत्सेवारसमनुभूय तत्परित्यागो नोपपद्येत । अतो भगवच्चरणसेवातो राज्यमपकृष्टमिति सिद्धम् । ततश्चापकृष्टे भगवान्न तिष्ठतीति युक्तमेव । यत्र भगवद्धर्मा अपि न तिष्ठन्ति, तत्र कथं भगवांस्तिष्ठेत् । यत्र कमलादेर्गन्धोऽपि न सम्भाव्यते, तत्र कमलस्थितिरेव । स्पष्टं तद्वत्तं दोषमाह तमोऽन्ध-
मिति । तत्रोपविष्टोऽन्धो भवतीति । तम इव सद्दिरोधी च भवतीति । प्रायःपदं लौकिकदृष्ट्या अपेक्षितमिति न निराकृतम् ॥ ३५ ॥

यत्कार्ये कारणदोषमङ्गीकृत्य प्रवृत्तौ दूषणं द्वयं हेतुत्वेनोक्तं 'अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुपा'मिति, तदपि सत्यमिति व्याचष्टे त्वत्पादपद्मेति ।

त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ।
यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवन्तम् ॥ ३६ ॥

'सीदन्ती'ति तु फलमग्रे विवेचनीयम् । तव मार्गो न स्पष्ट इत्यास्ताम् । ये त्वच्चरणरजसा जातदेहाः, त्वच्चरणरजोमिलापिणो वा, त्वामुपासते, तेषामपि वर्त्मास्फुटम् । स्फुटत्वे तु तैः प्रतिबन्धान्न मननं सिध्यति । यथा कालं वञ्चयित्वा भगवान् भक्तान् नेष्यत्यभिप्रेतानेव, तथा तेऽपि गुप्ताश्चरन्तीति त्वदुपासकाः कर्मिणोऽपि गुप्ता भवन्ति । सुतरां चरणोपासकाः ज्ञानिनः, सुतरामपि पादपद्मोपासका भक्ताः । तत्रापि भक्तिरसामिज्ञाः मकरन्दनिषेवकाः तं रसमन्यो ग्रहीष्यतीति । अतो वहिर्विसदृशाचरणात्तेषामपि मार्गो न स्फुटः । अर्थं मार्ग एवैतादृश इति अस्पष्टवर्त्मत्वं न दोषाय, अपि तु गुणायैव । 'खे खेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेप निश्चय' इति वाक्यात् । ननु तथापि लोके प्रसिद्धमेतद्दूषणमिति चेत्, तत्राह नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यमिति । युक्तमेवैतत् । नहि सर्वैरुत्कृष्टो मार्गः ज्ञेयो भवति । तथा सति साधारणः स्यात् । विशिष्टास्त्वत्रापि जानन्त्येव । अन्यथा कथं तत्सेवका भवेयुः । कथं वा तथा कुर्युः । अतो ये नराकाराः पशवः अपुच्छशृङ्गाः, अन्यः सर्वोऽपि व्यवहारः पशुतुल्य एव, तैर्दुर्विभाव्यमेव । नन्विति युक्तमित्यर्थे सम्बोधनम् । तेऽपि विवेकिनश्चेत्, अग्रे ज्ञास्यन्तीति । प्रथमं दुर्विभाव्यत्वं पूर्वपक्षोऽपि । 'अलोकपथमीयुपा'मिति लोकवैलक्षण्यमपि दूषणं लोके प्रसिद्धं तत्परिहरति

यस्मादलौकिकमिवेति । भगवानलौकिकः भगवद्दर्माश्च । अन्यथा भगवतो न किञ्चित्कार्यं स्यात् । भगवन्मार्गस्य वा । संसारस्यान्यथैव सिद्धत्वात्तन्निवारकं त्वलौकिकमेव । किञ्च । लोकेऽपि साधारणस्येश्वरस्य च कृतौ वैलक्षण्यं प्रतीयते । न च तदोपाय भवति । तथा भगवतोऽपि अलौकिकमिव ईहितम् । ननु तथा सति कार्येषु लोकाः सहाया न भविष्यन्तीति चेत्, तत्राह भूमञ्जिति । त्वमेव महान्, किं तुञ्छैरित्यर्थः । किञ्च । न सर्वथा अलौकिकम्, किन्त्वतिमूढानामेव तदगम्यम् । अन्यथा भगवतः सेवकाः मार्गपारम्पर्यं च न स्यादित्याशयेनाह अथो अनु ये भवन्तमिति । भगवतस्त्वीहितं शास्त्रेषु भाववर्णनावज्ञातुमपि शक्यम् । तदीयानां तु सुतरामेवाभिप्रायो न बुध्यत इति भिन्नप्रक्रमः । तस्मादलौकिकेऽपि बहवः प्रकाराः सन्तीति लोकवत्तदपि प्रसिद्धम् । तस्मादावन्तो गुणा लौकिके, ततोऽप्यधिका अलौकिके इति नैतद्दूषणम्, किन्तु गुण एवेत्यर्थः । साधनस्यादोपत्वे कार्यस्यान्यथात्वं परिहृतमेव, तथाप्यग्रे परिहरिष्यते ॥ ३६ ॥

यदप्यभजनसम्मत्यर्थं स्वतः परतश्च धनाभावलक्षणं दूषणमुक्तम्, तस्याप्यन्यथार्थं व्याचष्टे निष्किञ्चन इति ।

निष्किञ्चनो ननु भवानयतोऽस्ति किञ्चि-

यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजायाः ।

न त्वां विदन्त्यसुतृपोऽन्तकमाह्वयान्धाः

प्रेष्टो भवान्बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥ ३७ ॥

निष्किञ्चनपदं यौगिकमत्र, न तु रूढं निर्धनार्थम् । योगमाह न यतोऽस्ति किञ्चिदिति । नन्विति निश्चयेनैव । भवान् निष्किञ्चनः । यस्य किञ्चन नास्ति, किन्तु सर्वमेव । यतो हेतोर्वा किञ्चिन्नास्ति, किन्तु सर्वमेवास्ति । यतो भिन्नं वा । अत्रापि ज्ञानोदये सर्वं भगवतः सकाशादल्पमेव भविष्यतीति यतः सर्वं किञ्चिदेवेति नन्वर्थः । अथवा । निरुपसर्गो निर्गतार्थे । यतो भगवतः सकाशात् सर्वमेव निर्गतमिति । नयतः सर्वं प्रापयतो भगवतः सकाशात्किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु रूढं परित्यज्य, किमिति योग आश्रीयते इति चेत्, तत्राह यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्तीति । न हि चापितोर्थः स्वीकर्तुं शक्यते । यथा प्रकरणशशात्सैन्धवादिपदेषु युद्धार्थं प्रवृत्तौ, सिन्धुजत्वमेव पुरस्कृत्य, अथ एव प्रतीयते, न तु लवणम्, तथात्रापि बलिभुज इन्द्रादयोऽपि सर्वोपाया यस्मै बलिं हन्ति । चरणक्षालने अत्रः प्रसिद्ध इति तेनापि बलिर्दत्तो भविष्यति । चरणसेवका इति ज्ञापयितुं वा तदादित्वम् । अनेन स्वतो धनाभावापक्षः परिहृतः । परतो धनाभावपक्षे सिद्धान्तमाह न त्वां विदन्तीति । ज्ञात्वा हि भजनम् । नन्वज्ञानमपि दोषाभावप्रतिपादकमिति चेत् । सत्यम् । यदि प्रतिबन्धाभावेऽप्यज्ञानं भवेत् । अत्र

तु त्वदज्ञाने हेतुरस्तीत्याह असुप्त इति । प्राणतर्पण एव व्यापृता न जानन्ति । ज्ञापनार्थं प्रयत्ने अवकाशाभावात् । नन्वनावश्यकत्वं तथासति जातमिति प्राणापेक्षया अपकर्षात् अज्ञानमदोषायेवेति चेत्, तत्राह अन्तकमिति । स हि मारकः सर्वसंहर्ता । अतः सर्वैरेव ज्ञातव्यः । तथाप्यज्ञानं वहिर्मुखत्वादेव । हेत्वन्तरमप्याह आढ्यतान्धा इति । आढ्य-
तया अन्धाः । न हि चक्षुषि द्रव्यादिना पिहिते कश्चित्पश्यति । तथाढ्यता सर्वत्र व्यापृता निरन्तरा अन्धत्वमेव सम्पादयति । परिमितमेव गुणो, नत्वपरिमितं धनम् । अजीर्णान्नवत् । अतो ज्ञानाभावात् परतो धनाभावो युक्तः । नह्यन्धत्वापादकं धनं भवति । यदप्युक्तं 'निष्किञ्चनजना एवास्माकं प्रियाः, नत्वाढ्या' इति स्वरूचिनिरूपणम्, तदपि युक्तमेवेत्याह प्रेष्ठो भवानिति । बलिभुजां विरक्तानां देवानां वा भवान् प्रियः, पुरुषार्थसाधकत्वात् । अपिशब्देनोभये सद्ब्रूहीताः । तदनुगामिनश्च । तेऽपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जातास्तव प्रियाः । यो हि यदर्थमेवोत्पद्यते, स तु तस्य प्रियः । नात्रार्थशब्दो निवृत्तिवाची । अतोऽन्योन्यं प्रियत्वात् निष्किञ्चन एव जनाः प्रियाः, न तु धनवन्तः, पुरुषार्थापेक्षाभावात् । अतदर्थ-
त्वाच्च । अनेन 'तस्मात्प्रायेण नह्याढ्या' इत्यभजनं समर्थितम् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं भगवता 'ययोराल्मसमं वित्त'मिति विवाहयोग्यत्वाय, तत्र निर्णयमाह त्वं वै समस्तपुरुषार्थमय इति ।

त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा

यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्वम् ।

तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः

पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥

पुरुषार्थश्चेद्धर्मादिर्भवेत्, उभैयातिरिक्तः, तत्र जन्मादयः पञ्च विचारणीयाः । क्षेत्रवी-
जयोर्वैजात्ये फलानुत्पत्तेः । नतु फलसाधनयोर्जन्मादिकं तुल्यमपेक्ष्यते । अतो लौकिकदृष्ट्यै-
व यो भवेन्तं साधनत्वेन मन्यते, तं प्रत्येवैषा वाचोयुक्तिः, नत्वस्मान् प्रतीति असमतया-
ऽविवाहकथनं न मां प्रति न त्वा प्रतीति प्रकरणादिदं वाक्यमुत्कर्षमेवाहति, नतु प्रकरणे

श्रीविट्ठलरायासजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निष्किञ्चनो नन्वित्यत्र । नात्रार्थशब्द इति । अनुपदसंस्कृते यदर्थमेवोत्पद्यते
इत्यत्रोक्तोर्थशब्दोऽन्यार्थनिवृत्तिवाची न । तथासति भगवदर्थत्वाभावेन भगवत्प्रियत्वं न
स्यात् । किन्तु भगवदर्थत्ववाचीत्यर्थः । अर्थशब्दस्य पञ्चमोर्धो निवृत्तिरिति तथाशब्द निराकृतम् ।
पुरुषार्थेति । पुरुषार्थमयो भगवानिति वक्ष्यते, तेषां तदपेक्षा नास्ति, किन्तु धनापेक्षैवेत्यर्थः ।

त्वं वै समस्तेत्यत्र । उभयातिरिक्त इति । भार्यापुरुषातिरिक्त इत्यर्थः । भगवांस्तु
पुरुषार्थरूप एवेति भावः । साधनत्वेनेति । पुरुषार्थसाधनत्वेनेत्यर्थः । प्रकरणादिति ।

१. अज्ञानं दोषायेति पाठः । २. स्वरूचिर्निरूपणं यस्मिन्नित्यर्थः । ३. धर्मादिपुनर्यथाधनभूताभ्यां
विवाहाभ्यां भिन्न इत्यर्थः । ४. भगवन्तम् । ५. साधनप्रकरणात् ।

केनाप्यंशेन सम्यध्यत इत्यभिप्रायेणाह । त्वं सर्वपुरुषार्थमयः । धर्मादयः पुरुषार्थाः त्वदवयवेषु वर्तन्ते । यथा गङ्गायां जलम् । ततोऽपि गङ्गा महती, तथा भवानिति मयर्द्धः । साधनैः साधितास्तत्र भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह फलात्मेति । पुरुषार्थाः साधनरूपा अपि भवन्तीति साधनफलरूपत्वं वा प्रतिपाद्यते । सर्वेषामेव वा फलानां त्वमात्मा । नहि परमानन्दे कश्चित् स्वाधिकारो नास्तीति विलम्बते । भगवतः फलत्वं साधनत्वं चार्थज्ञानेनोक्त्वा लौकिकबुद्ध्या तदनङ्गीकारं मत्वा तेषामप्यनुग्रहाय युक्तिमाह यद्वाञ्छयेति । फलाकाङ्क्षायामेव विरुद्धानां च परित्यागः, साधनानां च ग्रहणम्, नतु फलयोः अन्यफलाकाङ्क्षया । न ह्यन्यत्फलं त्यज्यते, वैषम्यादेकस्य सिद्धत्वादपरस्यासिद्धत्वात्, अतो राज्यं न फलम्, नापि फलसाधनम्, तदुच्यते यद्वाञ्छयापि त्यज्यत इति । ननु तथापि राज्यमैहिकं फलं भवतीति तत्परित्यागे भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्याह सुमतय इति । कृत्यं कर्तव्यम् । साधनसाध्यरूपत्वात् भगवतः स एव ग्राह्यः, नत्वन्य इति कृत्यं छेदनमर्हतीति सुमतित्वे हेतुरप्युक्तः । अतस्त्वदर्थमेव ये सिद्धाः, तेषां तव च समाजो युक्त इत्याह तेषामिति । यद्यपि मैत्री विवाहश्च तेष्वपि न सम्भवति, तथाप्येकगोष्ठ्यां सम्बन्धमात्रमपि युज्यत इति तन्निरूप्यते । विभो इति सामर्थ्यम् । राज्यादिपरित्यागिनां परमसुकुमाराणां सन्तोषजनने । सम्यगुचितः समाजः राजमन्त्रिणामिव । सर्वथा आनुगुण्यं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह पुंसः स्त्रियाश्चेति । यथा पुंसः स्त्रियाः समाजः, चकारान्मित्रयोः समानशीलव्यसनयोः । 'अश्वं न त्वा वारवन्त' इतिवत् उपमार्थवाचकाभावेऽपि निरुक्तादिवोपमार्थत्वमुच्यते । तत्रापि प्रसङ्गं वारयति रतयोरिति । सर्वक्लेशरहितत्वे सत्यन्योन्यं प्रीतयोः । प्रीत्यादिसङ्गवेऽपि बाधकं चेद्भवेत्, तदा न भवतीति व्यावर्तयति सुखदुःखिनोर्नेति । एकः सुखी, अपरो दुःखी रोगादिना, तयोः कथमपि न समाजः । अनेन दुःखिनोः सुखिनोर्वा समाज उक्तः ॥ ३८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजधोबह्मभूतलेखः ।

प्रकरणं भगवद्विवाहस्य । 'यथोरात्मसम'मितिवाक्यमेतस्मात्प्रकरणादुत्कर्षमर्हति । बाधित्वात्प्रकरणे प्रवेशमलममानमन्यत्रोक्तदृष्ट्यम्, लौकिकविवाहप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः । गङ्गा महतीति । आधिदैविकी गृहेषु प्रकटा भवतीति जलापेक्षया महत्परिमाणेत्यर्थः । फलयोरिति । सिद्धयोरिति शेषः । फलमिति । निद्धमिति शेषः । छेदनमर्हतीति कृत्यपद-निरुक्तिः । कृती छेदने इति धातोर्ण्यत् । अश्वं न त्वेति । अयं नकार इवार्थकत्वेन निरुक्ते प्रथमाध्याये व्याख्यातः, तद्वदत्रापि उपमारूपार्थवाचकेवादिपदाभावेऽपि नकारस्यैवावृत्तस्योपमार्थकत्वमुच्यते । तथा च नकारस्सावृत्तिः । पूर्वनकारस्योपमार्थकत्वम् । रतयोरित्येत्यर्थः । द्वितीयस्य निषेधार्थकत्वम् । सुखदुःखिनोः समाज उचितो न भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गमिति । प्रसङ्गात्कार्यान्तरार्थं मिलितयोः द्वापुंसयोः समाजस्तथा रसजनको न भवतीत्यर्थः ।

यदप्युक्तं 'भिक्षुभिः श्लाघिता मुधे'ति अज्ञानसमर्थनार्थम्, तत्रापि निर्णयमाह
त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिरिति ।

त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव
आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेग-

ध्वस्ताशिपोव्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥

भिक्षुभिः परमहंसैरिति व्याख्येयम् । मुधेति फलाकाङ्क्षारहितैश्च । अन्यथा
नारदादिषु लौकिकभिक्षुकत्वाभावात् वाधितार्थता स्यात् । अन्ये च भिक्षवः न
श्लाघां कुर्वन्ति । तदाह । न्यस्तो दण्डो मूतेषु यैः । अनेन दोषाभाव उक्तः । ते च ते
मुनयश्चेति गुणाः । व्यक्तवाण्या अपरोक्षवचनैः (उक्तैः) अनुभावो यस्य । श्लाघा-
मात्रं न, किन्तु यथा कृतं तथेत्यनुभावपदेनोच्यते । तत्त्वानुभवसिद्धं तेषाम् । अन्यथा
कथं तादृशा जाताः । अतस्तेषां वचनं सार्थकमिति तद्वाच्यैर्ज्ञात्वा भवान् सम एव वृतः ।
समत्वे हेतुरात्मेति । यथा वहिर्दृष्टौ समत्वापादका जन्मादयः, तथान्तर्दृष्टावात्मत्वमेव ।
न हि कस्यचिदपि स्वात्मा न समः । तर्हि वरणेन किमित्यत आह आत्मदश्चेति ।
जीवाः खण्डितात्मान एव स्थिताः । तेषामात्मानं स्वात्मानं वा प्रयच्छतीति । अनेन
त्वं स्वात्मानं दास्यसीति ज्ञात्वैव मया वृत इत्युक्तम् । चकाराद्धर्मादीनपि । नन्वहं
कथं तवात्मेत्याशङ्क्य साधारण्येनाह जगतामिति । इति बुद्ध्यैव वृतः । अत एव तेऽपि
परित्यक्ता इत्याह हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिप इति । न केवलं मयेदा-
नीमेव भवान् वृतोऽन्यपरित्यागेन, किन्तु पूर्वमेव लक्ष्मीस्वयंवरे अब्जभवनाकपतिप्रभृ-
तीन् परित्यज्य जन्मैश्वर्योत्कर्षयुक्तान् भवानेव वृत इति सम्यग्धः । तेषां परित्यागे
हेतुमाह । भवतो भ्रूः कालजनिका, तस्याः सम्यग्धी, तेनैवोदीरितो यः कालः, तस्य वेगेन
ध्वस्ताः आशिपो येषाम् । क्षणमपि विसम्मतौ भ्रूवक्रतायां सर्वनाश एव तेषां भवतीति
किं तेषां वरणेन । नहि मुमूर्षुः कयाचिद्विद्यते । ब्रह्मादीनामेव चेदियमवस्था, कुतोऽन्ये
वरणयोऽप्य भवन्तीत्याह कुतोऽन्य इति । अतो ज्ञात्वैव भवान् वृतः । नाप्यन्ये वर-
णीयाः । अन्यद्भगवदुक्तं नास्माकं वाधकम्, उदासीनत्वं च । आत्मात्मदत्त्वेन अस्म-
दिष्टमेव । अहमपि तथा भविष्यामीति ॥ ३९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वं न्यस्तदण्डेत्स्य । गदितानुभाव इति । गदधातोरर्थमाहुः व्यक्तवाण्येति ।
अहमपि तथेति । भगवद्वरणे अहमप्यात्मलब्ध्या पूर्णा भविष्यामीत्यर्थः ।

१. उक्त इति नाम्नि प्रभूतां पुत्रके । २. तेषां जीवानामानन्दशक्तिरोभावेन शण्डितारमरवात्
तेषां 'मया वेद ब्रह्मैव भवती'ति स्थानेन विरोधितानन्दप्रकारवरणेन आत्मानं ददातीति भावः ।

एवं बाधकानि पदानि साधकत्वेन व्याख्याय, वाक्यार्थं चोक्त्वा, यथाश्रुतं भग-
वद्वाक्यं लोकदृष्टिपरत्वेऽपि विरुध्यते, तस्माद्वाक्यानि विपरीततया खोत्कर्षमेव प्रति-
पादयन्तीति वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह जाड्यं वच इति ।

जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यश्च भूपान्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्था मां त्वम् ।
सिंहो यथा स्वबलिमीश पशुन्स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ४०

अतः परं पुनः सर्वे श्लोकाः लोकदृष्ट्यापि विरुध्यन्त इति व्याख्यास्यते । यतो विपरी-
ततया खोत्कर्षमेव प्रतिपादयेयुः । तदा ध्वनिपरत्वेन तान्येव वाक्यानि योजितानि भवन्ति ।
यदुक्तं प्रथमत एव 'राजभ्यो धिभ्यत' इति, तत्रोत्तरमुच्यते । 'मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधर-
मीक्षितु'मिति भगवतोक्तत्वात्तामसप्रकारेणापि क्रोधाविष्टा वाक्यानि खण्डयतीति पूर्वस्माद्वि-
शेषः । भयं हि जडस्य भवति । जाड्यादेव कम्पो दृश्यते । तत्र भगवति भयहेतोरभावात्
वक्तुर्मयवाचकः शब्दः । भट्टानामिव शब्दस्यैव शक्तिद्वयं परिकल्प्य वक्तृत्वं वाच्यत्वं च । सार्थ-
कता सम्पादनीयेत्याह जाड्यं वच इति । वच एव जाड्यं जडता भीतत्वमिति यावत् ।
तवेति भेदार्थमसमासः । ननु विद्यमाने वक्तरि मुख्यार्थं परित्यज्य वचोजडता कथं सम्पाद्यत
इत्यत आह गदाग्रजेति । यथा गदोत्पत्तिपर्यन्तं स्वयमभीतोऽपि क्रियां जडां सम्पादित-
वान्, एवं वाचमप्यत्र तथा सम्पादयति । तेन भगवदिच्छयैव तथा कायिकवाचिकयोर्जा-
तत्वान्न किञ्चिद्दूषणम् । वच इति वाच इति वचस इति वा छान्दसम् । अथवा । केनचि-
द्धर्मेण ज्ञानाभावेन लोके जडो भवति । प्रकृते तु जडत्वसम्पादकत्वं वच एव । केवलं
वाक्यादेव प्रतीयते जाड्यम्, न त्वर्थत इत्यर्थः । चकारात् पूर्वं बहुधा भगवज्जयं समुच्चिनोति ।
यस्त्वं भूपान् शार्ङ्गनिनदेनैव विद्राव्य, पशुतुल्यान् कृत्वा, मां जहर्था । पशव एव हि शब्द-
मात्रेण पलायन्ते । पूर्वं निनदेनैवाभिभूय समाहृता, पश्चात् शुद्धार्थं प्रवृत्तौ बलेन सर्वे हता

श्रीविट्ठलरायामजधीवल्लभकृतलेखः ।

जाड्यं वच इत्यत्र । जाड्यादेवेति । जाड्यं भयं हेत्वभावाद्भगवत्पुनःपपन्नं
वक्तरि शब्दे पर्यवसति । तथा च भयेन शब्दस्य कम्पो जातः । अतः अभीतमपि भग-
वन्तं भीतं बोधयति शब्द इति भावः । वक्तरिति । शब्दस्येत्यर्थः । शब्दस्य कथं वक्तृ-
त्वमित्याशङ्क्य सम्मतिपूर्वकं व्युत्पादयन्ति भट्टानामिवेति । वच एव जाड्यमिति ।
वचस एव जडतेत्यर्थः । क्रियां जडामिति । भययुक्तमित्यर्थः । वाचमपीति । वाक्य-
मपि भययुक्तं सम्पादयतीत्यर्थः । इदं शक्तिद्वयकल्पनं पूर्वमीमांसायामुक्तम्, न तु व्यासा-
मिमतमित्यरुच्या पश्चान्तरमाहुरथवेति । अस्मिन्पक्षे वच इति पञ्चम्यन्तम् । उपपत्तिस्तु
छान्दसत्वेनोक्तैव । यश्च स्वमेतादृशः, स त्वं तेभ्यो भयादुदधिं शरणं प्रपन्न इति यद्य-
स्मादतो वचस एव जाड्यमित्यन्वयः ।

इत्यविरोधः । ये हिशब्दमात्रेण पलायन्ते, तेन तेभ्यो भयं सम्भाव्यते । शार्ङ्गनिनदेनेति हेतु-
स्त्रोक्त इति पूर्वं धेनुष्टङ्कारं कृतवानिति लक्ष्यते । राजन्यचक्रं परिभूयेत्यत्र शार्ङ्गनिनदेनेति
योजनीयम् । देवाद्दहीत्या अनवहितेषु तेषु समागत इति पक्षं व्यावर्तयति सिंहो यथेति ।
बलाद्ब्रह्मणोपं व्यावर्तयति स्वभागमिति । अदत्तस्यापि ग्रहणे दोषाभाव सामर्थ्यं चाह
ईशेति । यथा क्लृप्तोऽपि मागो देवैर्न गृह्यते, अहुतश्चेत्, तथेश्वरो न भवतीत्यर्थः । लोके
स्वभागस्य बलादपि ग्रहणं दृष्टेमिति । मां त्वमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तम् । पशूनिति
सिंहव्यावृत्तिः । न हि सिंहस्य कन्या सिंहेन बलाद्दहीतुं शक्या । यद्यपि स्वभागरूपा ।
देवादीनां रक्षाभावाय स्वबलमिति । स्वार्थमेव देवैः क्लृप्तमिति । यथा सिंहः पशून्
विद्राव्य, स्वभागभक्षकान् व्याघ्रादीन् नादेनैव निवार्य, स्वभागं कुम्भशालस्थमांसं हरति,
एवं निःशङ्कं हतवतः ते कथं भयमिति । भयत्राक्यमनुवदति, त्रिरुद्धार्थमिति वक्तुम्,
तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्न इति । यस्मात्तेभ्यो भयात्त्वमुदधिं शरणं प्रपन्नः,
अस्माद्बधो जाड्यमित्यर्थः । उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षत इति न
तच्छब्दाध्याहारः । पशुतुल्येभ्यो विद्रावितेभ्यो भयवचनं वाधितार्थं भवत्येवेति विप-
रीततयैवार्थो वक्तव्य इति भावः । अनेनैव 'वल्लभः कृतद्वेषा' निति व्याख्यातम् । न
हि पशवः पलायनपरा बलवन्तो भवन्ति । स्वमेव त्यक्तनृपासनत्वमुत्कर्ष एव ॥ ४० ॥

यदुक्तं भगवता 'अस्पष्टवर्त्मना' मिति 'तन्मार्गात्तुवर्तिनः सीदन्ती'ति, तत्राप्य-
न्यार्थप्रतीतिः अवाक्यार्थधीजनकत्वात् ध्वनिप्रकारेणैव निर्णय इत्याह यद्वाञ्छयेति ।

यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्य-

जायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ।

राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्ष

सीदन्ति तेऽनुपदर्वीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१ ॥

योपित इति पदमुपलक्षकम् । तेन पुरुषा अपि सीदन्तीति वक्तव्यम् । स्त्रीप-
दमप्रौढान्यवृत्तीति । अवसादस्त्रैव लयः । भगवानग्रे गत इति तेन मार्गेण जिग-
मिषया राज्यादिकं विसृज्य, राज्यादिभ्यो भगवद्दर्शनं महदिति तद्वाञ्छया नृपशिखाम-
णयः अम्बरीपप्रभृतयः वनं विविशुः । भगवति समागतेऽपि ते न समागता इति पूर्व-
मपि न व्यापुख्यागता इति पदवीमन्वेव अवसन्नाः भगवन्मार्गं एव मार्गप्रदर्शका इव
स्थिताः । अन्यथा भगवन्मार्गो न प्रवर्तते । अतः अवसादवाक्यं यथार्थम्, तथापि

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

यद्वाञ्छयेत्यत्र । पूर्वमपीति । भगवदागमनात्पूर्वमपि नागताः । आगमनानन्त-
रमपि नागता इत्यर्थः ।

बहव एव प्रवर्तन्त इति न दूषणम् । नन्वेकत्र निरूपणे कृते कथं सर्वत्र युज्यते, तत्राह
ते इहास्थिताः किमिति । ते अङ्गादयः । अङ्गः पृथोः पितामहः । वैन्यः पृथुः । जायन्तो
भरतः जयन्त्याः पुत्रः । नाहुपो ययातिः । गयः प्रियव्रतवंशजः । एते इह आस्थिताः
किम्, आमरणान्ते किं गृह एव स्थिताः, अपि तु वने प्रविष्टाः । तत्रैवावसन्नाः । तेन
विपरीतार्थे ये गृहे स्थिताः, त एवावसन्नाः, नतु त इति वाञ्छामात्रेण स्वकीयं सिद्धमपि
राज्यं परित्यजन्ति । वने स्वीवसादमपि सहन्ते । तत्र भगवन्तं प्राप्य अधमराज्यपरित्यागः
किमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

‘निष्किञ्चना वयं शश्व’दिति भयन्यायेनैव निवारितमपि लक्ष्म्याश्रयत्वेन तन्नि-
वारयन्नात्वाभजनमपि विपरीततया व्यावर्तयति कान्यं श्रयीतेति ।

कान्यं श्रयीत तव पादसरोजगन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्ग्यम् ।
लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२

का वा स्त्री तव पादसरोजगन्धमाघ्राय अन्यं लशुनामेध्वैरूपं आश्रयेत् । अने-
नोत्कर्षविषयः तत्र स्वरुचिश्चेति निरूपितम् । क्वचिन्निन्दितमप्येतादृशं भवतीति तद्दृष्ट्वा-
वृत्त्यर्थमाह सन्मुखरितमिति । सद्भिर्मुखरवत् भगवच्चरणारविन्दो वर्णित इति । फल-
साधकत्वमाह जनतापवर्ग्यमिति । जनतायाः प्राणिमात्रस्य आपवर्ग्यमपवर्गमभिव्याप्य
यावत्सुखं तत्सर्वं यस्मादिति । प्रमाणं फलं चोक्तम् । किञ्च । स्त्रीणां मुख्या लक्ष्मीः
सम्पत्तिरूपा च । तस्यास्तदेव गृहमिति स्त्रीभिः सर्वाभिस्तत्रैव स्यात्तव्यम् । नन्वेवं सति
कथं सर्वासामन्य एव भर्तारः । तत्र तुशब्देन पूर्वपक्षं निराकरोति अविगणय्येति ।
समागतमुपस्थितं भगवन्तमविगणय्य कापि नान्यं श्रयते । किञ्च । मर्त्या स्वयं मरणधर्मा
मरणनिवर्तकमात्मदं भगवन्तमेव सेवितुमर्हति, नतु सदोरुभयं सर्वदैव कालादेः सका-
शात् अधिकं भयं यस्येति । महद्भयं मरणात्मकम् । स्वस्य कदाचिद्वा तद्भवेत् । सेव्यस्तु
सर्वदैव तादृशभयवानित्यभजनेहेतुरुक्तः । किञ्च । गुणालयस्य तव । अनन्तगुणा-
नामालयरूपो भवानेव । ततो या गुणरूपा भविष्यति, सा त्वामेव श्रयते, दोषरूपा
त्वन्यमिति स्थितिः । नतु बहुच एव गुणरूपाः अन्यमपि भजन्ति, अन्यथा भगवत्समान-
काले अन्येषां विवाहो न स्यात्, तत्राह । अर्थे विवक्ता दृष्टिः यस्या इति । अविचारेण
अर्थविवेचनासामर्थ्येन वा अन्यभजनम् । प्रयोजनतारतम्यदृष्टौ तु मर्त्यायाः गुणरूपायाः

श्रीविह्वलरायामजधोषलमभृत्तलेगः ।

कान्यं श्रयीतेत्यत्र । मुखरचद्वर्णयन्ति मुखरयन्ते । ‘प्राणिपदिकाद्वात्वर्थे
पहुल’मिति षाडुलकाण्डि । तयावर्णितं मुखरितमित्यर्थः । अपवर्गमभिव्याप्येत्याप-
वर्ग्यम्, अव्ययीभावः । तथा वर्तते इत्यापवर्ग्यं सुखं प्रत्यक्षां क्रियेतिवदशंवापच । जन-
तायास्तद्यस्मादिनि विग्रहमभिप्रेत्याहुर्जनताया इति ।

१. शयसादम् । २. शयवर्गमिति सेरा । ३. मेप्यगन्धकम् ।

लक्ष्म्यंशयाः - पूर्वोक्तन्यायेन भगवदाश्रयणमेव युक्तमित्यर्थः । अनेन समताविवाहः साधारणः, उक्तृष्टविवाह एव कर्तव्य इति 'तयोर्विवाहो मैत्री' इति पक्षः परिहृतः । अन्यया लक्ष्म्यादीनां विवाहो नोपपद्येत ॥ ४२ ॥

‘वैदर्भ्येतदविज्ञाये’त्यस्योत्तरमाह तं त्वानुरूपमिति ।

तं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ।
स्यान्मे तवाङ्घ्रिशरणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः ॥ ४३ ॥

अज्ञानेन विवाहे हि अन्यवरणं कर्तव्यं भवेत् । ज्ञात्वैव वृत इति स्वज्ञातमर्थमनुवदति । तं पूर्वोक्तलक्ष्मीपतित्वादिधर्मयुक्तम् । त्वामिति तादृश एवावतारेऽपि न प्रच्युतस्वरूपस्त्वम् । ननु तथापि समविवाह एवोचित इति चेत् । तत्राह अनुरूपमिति । मम तु त्वमनुरूप एव, उक्तृष्टत्वात्, तव परमहं नानुरूपा । तस्मादयमुपालम्भः न मां प्रति वक्तव्यः । किञ्च । अति-
निकृष्टैरपि ईश्वरः सेव्य एव स्वशक्त्यनुसारेण, तदाह जगतामधीशमिति । किञ्च । सर्व-
पामात्मा सेव्यः । सर्वं स्वार्थमिति । भवांस्त्वात्मा । किञ्च । पुरुषार्थप्रदः सेव्यः । स भवानित्याह
अत्र च, परत्र च कामपूरमिति । चकारादिह लोके परलोकसुखानि प्रयच्छति । स्वर्गादिसुखानि । परलोके च जातिस्मरणादिना ऐहिकं फलं प्रयच्छतीति चकारौ ।
काममभिलषितार्थं तस्य पुरुरूपं पूरयति प्रवाहरूपं वा । ननूक्तं 'वयमुदासीना' इति,
अतः कामाभावात् कथं त्वत्कामपूरणमिति चेत् । तत्राह स्यान्मे तवाङ्घ्रिशरणमिति ।
संसारे निराश्रये परिभ्रमन्त्या मम तव चरणः आश्रयोऽस्तु । कामनापूरणाद्यभावेऽपि
चरणे आश्रयत्वं न विहन्यते । नन्वाश्रयमात्रेण भगवांश्चेन्न किञ्चित्कुर्यात्, तदा किं
भवेदित्याशङ्क्याह यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्ग इति । अनृतापवर्गो मोक्षः, विशेषेण
अप्रार्थितोऽपि भगवता अदत्तोऽपि, भगवद्भक्तमुपयाति, भगवच्चरणामोद इव । अनृ-
तस्य भगवत्पवर्ग एव । तत्र गतः सीमान्ते गत इव तदभावमवश्यं प्राप्नोति । अतो
विशेषफलाभावेऽपि मोक्षस्तु सिद्ध एव इति ॥ ४३ ॥

नन्वेतावदेव चेत् प्रार्थ्यम्, तदा विषयभोगानन्तरमन्यभजनेऽपि शास्त्रार्थानुसारे-
णापि भजने मोक्षो भवेत्, अत उभयं परित्यज्य विषयाधिकारिणः कथं मद्भजनमिति
चेत् । तत्राह तस्याः स्युरिति ।

तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वविडालभृत्याः ।
यत्कर्णमूलमरिर्कर्षणं नोपयाता युष्मत्कथा सृष्टविरिश्यसभासु गीताः ४४

सखं या तादृशी प्राकृती, तस्याः पतयः त्वया गणिताः चैद्यादयो भवन्तु सर्वथा
विषयपूरकाः । या केवलं विषयानपेक्षते । सर्वा एवापेक्षन्त इति चेत् । तत्राह यत्कर्-
णमूलं नोपयाता युष्मत्कथा इति । कथानां कर्णप्रवेशे यथा विषयाभिलाषा गच्छति,

तद्वक्ष्यति । कथं राज्ञां सर्वथा विषयपोषकत्वम्, न भगवत इति वैलक्षण्यं निरूपयति स्त्रीणां गृहेष्विति । स्त्रीणां शयनभोजनविहारमलत्यागादिगृहेषु ये स्वोत्कर्षं परित्यज्य तत्सेवापरा भृत्या भवन्ति, यथा गृहदासाः । दासेऽपि चतुर्धा विशेषमाह खरादिपदैः । गर्दभो हि तदपेक्षितं जलादिकं तत्कर्तव्यं स्वयं करोति । तथा ये भार्याकर्तव्यं स्वयं कुर्वन्ति निरालसाः । यथा वा गावो वृषभाः शकटैस्ता वहन्ति दुहन्ति वा, स्वसर्वस्वं प्रयच्छन्ति, इष्टदेशेषु स्वयं भारमूढ्वा, तथा ताः प्रापयन्ति । यथा वा श्वानः रात्रौ गृहस्वामिनि शयाने स्वयमनिद्रः तत्पालनं करोति, तथा नीचा भूत्वा शरीरेण पालयन्ति । एवं स्थितिगतिशयनेषु सेवकत्वमुक्तम् । एवमपि सति यदि भोगस्तुल्यो भवेत्, भोगार्थं वा भवेत्, तदा न काचिच्चिन्ता, किन्तु तच्छेषस्य निकृष्टस्यैव तदुच्छिष्टस्य तदनुपयुक्तस्य वा भोग इति विडालदृष्टान्तमाह । स हि स्त्रीणां पादयोः भक्षणयाचनार्थं अनेकां चेष्टां करोति, ततस्ता दुग्धं पीत्वा भाण्डनिर्यासमिव प्रयच्छन्ति कदाचित्, तथा ये निकृष्टा नियतभोगाः तादृशैरेव स्त्रीणां भोगः सम्पादयितुं शक्यते । विषयामिलापिण्यः तादृशमेवापेक्षन्ते । कथाः कर्णं साधारण्येन प्रविशन्ति सर्वेषामेवेति यादृशप्रवेशेन कार्यं कुर्वन्ति तद्वक्तुमाह कर्णमूलमिति । अन्तःप्रवेशे मूलसम्बन्धः कथानाम् । विषयामि-
लापनाशकत्वे हेतुमाह अरिकर्षणेति । विषं यान्तीति विषयाः अरयः तान् कर्षत इति शत्रुनाशको विषयनाशको भवति । तत्कथास्तद्राः । ता अप्यच्युताः स्वनाशशङ्कार-
हिताः । विषयैस्तन्नाशः कर्तुं न शक्यत इति । तत्रापि बहुरूपाः एकरूपाद्भगवतोऽति-
वलिष्टाः । तत्राप्युप समीपे स्वयमेव समागता बह्व्यः । युष्मत्कथा इति समासेन तासां
नित्यं भगवत्सहभाव उक्तः । तासां विषयनिवर्तकत्वे युक्तिमुक्त्वा, प्रमाणमाह मृड-
विरञ्जयसभासु गीता इति । प्रलयोत्पत्तिकर्तारौ तौ । तदुभयं तदधीनमेवेति तेषा-
मपेक्षितम् । तत्सभासु गीयते, यत्तयोर्दुर्लभमभिलषितं च । प्रत्यहं क्रियमाणसु सर्वास्वेव
सभासु भगवत्कथा एव गीयन्ते । अनेन तयोरपि उत्कृष्टो भगवानिति निरूपितम् ।
ताभ्यां कथानां फलं निर्णोतमिति प्रमाणनिरूपणे तथोक्तम् । तावैव हि मुख्याविति ।
अनेन स्त्रीणां शापो निरूपितः । या भगवत्कथा न शृणोति, सा तादृशं प्रति प्राप्नोतीति ।
समान्यतः स्त्रियो दुष्टा इति हि योनिदोषं मत्वा, भगवानेवं निराकरोतीति सा मन्यते ।
अन्यथा पुरुषानसमानपि भजने अनिषिष्य मामेव कथं निषेधतीति ॥ ४४ ॥

तर्हि तासामैहिकं सुखं तैर्भविष्यति, ऐहिकामुष्मिकयोस्तुल्यत्वादप्रयोजकः शाप
इत्याशङ्काह त्वगिति ।

त्वक्शुभशुभोमनस्वकेशपिनद्रमन्तर्मासास्थिरक्तकृमिचिद्रक्तफपित्तवातम् ।
जीवच्छयं भजति कान्तमतिर्धिमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रसी स्त्री ४५

न हि शवालिकने कश्चन भोगोऽस्ति । स्वप्नेऽपि तथा दर्शने मृत्युर्भवति । अग्नि-
 प्रवेशे तु शवालिकने स्पष्ट एव मृत्युः । यदि तस्मिन् देहे चेतनः कश्चिदिन्द्रियवान्
 भवेत्, तदा स न गर्दभादिभावं प्राप्नुयात् । अतः केवलं शव एव, परं जीवच्छवः । प्रसि-
 द्धात् प्राणा अत्र विशिष्टाः । न केवलं शवत्वमात्रमेव दूषणम्, किन्तु अवयवशोऽपि
 विचारे तत् दुष्टमित्याह । वाह्याभ्यन्तरभेदतः । तस्य शवस्य परितस्त्वक् । ऊर्ध्वं लम्बित-
 भागे श्मश्रूणि । यथाष्टदिशः पूर्वभागः । सर्वत्र लोमानि यथा तृणानि । अन्तेषु नखाः,
 यथा प्राकारे गृह्णाणि शूलानि वा । पश्चात्केशाः । एवं सर्वतो बहिः पिनद्धम् । अन्तस्तु
 मांसम्, तस्मात्प्याघारमूतमस्थि च । तत्रापि मध्ये नाडीषु लोहितम् । नाड्यो बहिरप्याया-
 न्तीति रुचिरं मांसाद्बहिरप्युपलभ्यते । वस्तुतस्त्वन्तः । तत्र च क्रमयः क्षुद्रा जीवाः ।
 ततोऽपि मध्ये पुरीषम् । कफपित्तवाताः शास्त्रसिद्धा रोगादिसूचकाः । एवं दृष्टादृष्टोपा
 निरूपिताः । नन्वेतादृशं चेत्कुत्सितम्, तदा कथं भजेतेत्याशङ्क्याह कान्तमतिरिति ।
 अयं कान्तः परमसुन्दर इति तस्मिन्नुत्कृष्टबुद्धिः । ननु प्रत्यहं मलादिरूपत्वं दृश्यत इति
 कथं तस्मिन् कान्तबुद्धिः स्यात्, तथाह विमूढेति । ननु सर्वासामेव स्त्रीणामियमेव
 व्यवस्थेति साधारण्यादस्यैव भोगशब्दान्वयत्वात् सुखजनकत्वस्य दृष्टत्वात्तादृशेनैव सुखं
 भविष्यतीति व्यर्थं तदोपनिरूपणमिति चेत् । तथाह या ते पदाब्जमकरन्दमिति ।
 यथा श्रोत्रं कथा गृह्णाति, तथा प्राणमपि भगवन्तमासेव्य भगवचरणारविन्दरजो गृह्णाति
 चेत्, तदा शवं न गृह्णाति । यो हि कमलगन्धमाजिर्भ्रंति, स शवगन्धात् विचिकि-
 त्सते । विशेषानभिज्ञस्तु काकादिः न विचिकित्सत इति नायं सर्वात्मना भोगरूपः ।
 स्त्रीपदं पतिव्रताय्युदासार्थम् । सा हि धर्मायमेव भगवद्बुद्ध्या तं भजत इति । नापि
 तस्या विषयापेक्षा ॥ ४५ ॥

एवमितरभजने क्षियं पुरुषं च निन्दित्वा, स्वस्य विषयाधिकार एवेति सर्वथा
 विषयामाये केवलमोक्षाधिकारात् स्वस्यापि प्रवृत्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याह अस्त्यम्बुजाक्ष मम
 ते चरणानुराग इति ।

अस्त्यम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मव्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ।
 पद्मस्य गृह्णय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षमे तद्गुहं नः परमानुकम्पा ४६

अम्बुजाक्षेति दृष्टैव परममुत्तदानुत्वं निरूपितम् । ते चरणानुरागो ममास्तु ।
 उमपोरनुरागे उमपोः गुणं भवति, स्पर्शादिना, नत्वननुरागे । तत्र भगवत्क्षेत्रमपि
 नानुरागः, तदा पूर्णानन्दत्वान् मत्स्पर्शादिकृत्तगुणामावेऽपि न फाचित् क्षतिः । मम
 तु पूर्णानन्दत्वामाभात् नन्यत्र स्वर्गं धारणं भवतीति चरणस्पर्शे विरोधाभावान् तथा-
 नुरागोऽस्तु । मार्यनासां लोड । मम त इति अव्यवहितमन्वयः प्रार्थनाधिकार हेतुः ।

भगवतो नापेक्षित इति द्वितीयस्य स्नेहः कदाचित् प्रतिबन्धकत्वेन अनपेक्षितः स्यात् ततो भगवदिच्छाभावे रागो न भवेदिति प्रार्थना । भगवतोऽनपेक्षत्वे हेतुः आत्मदत्तस्येति । तर्ह्यात्मारामो विषयेष्विव त्वय्यपि भगवान् सम्बन्धं न करिष्यतीत्याशङ्कामयि चेति । यथा भगवानात्मनि रमते, एवं प्रपञ्चेऽपि रमते । तत्र प्रपञ्चस्य स्वस्वरूपमहमिति सृष्टिप्रलययोः सिद्धत्वान्मत्सङ्गं न बाधिव्यत इत्यर्थः । नन्वेवं संसारिणामात्मारामाणां च को विशेष इति चेत् । तत्राह अनतिरिक्तदृष्टेरिति । सर्वात्म भगवतः आत्मनि वा मयि वा न अतिरिक्ता दृष्टिर्यस्य । सर्वस्यैवात्मत्वादेकैव दृष्टिः सर्वत्र । तर्हि तव कथं स्त्रीरूपः पुरुषार्थः सिध्येत्, अन्यथा स्त्रीत्वं व्यर्थं स्यादिति चेत् । तत्राह चर्हस्य वृद्धय इति । यर्हि भगवान् अस्य जगतो वृद्धये आत्ता रजसः अतिमात्रा अधिकमात्रारूपः कामः येन । तर्हि माभीक्ष्ण्येते । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'ति । तर्हि तदैव नोऽस्मभ्यं सर्वशक्तिभ्यः परमानुकम्पा । अस्मासु महती कृपेत्यर्थः । 'मम योनिर्महद्वृद्ध तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारते'ति वाक्यात् । ईक्षणेनैव चिच्छक्त्याधानमुक्तम् । सम्बन्धस्तु भगवता सह नित्य इतीक्षणमेव विशेषः ॥ ४६ ॥

एवमुदासीनत्वेऽपि स्वस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वा, सुखप्रस्तावनायां भगवान्-कस्मादेवं यदुक्तवान्, तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य, परीक्षार्थं तेषामुपयोग इति भावं वर्णयति द्वाभ्याम् ।

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन ।

अम्बाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित् ॥ ४७ ॥

व्यूहायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवं नवम् ।

बुधोऽसतीं न विभ्रृयात्तां विभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥

नैवालीकमहं मन्ये इति । यथाश्रुतार्थत्वेऽपि ते वचः अहमलीकं न मन्ये । असम्भावितवचनमलीकम् । मधुसूदनत्वात् परमसमर्थस्य सर्वापेक्षारहितस्य क्लिष्टकरणे प्रयोजनाभावात् परीक्ष्यैव सम्बन्धः कर्तव्य इति सूचितम् । सम्भावनायां स्त्रीत्वमेव हेतुः । यतः महति कुले जातायाः काशिराजसुताया अम्बायाः कन्याया इव क्वचित् साल्वे रतिर्दृश्यते । अम्बा अम्बिका अम्बालिकेति तिस्रः काशिराजकन्याः भीष्मेण सात्वे विचित्रवीर्यार्थं स्वयंवरे आहृताः । ततो ज्येष्ठा भीष्मं प्रति स्वाभिप्रायमुक्तवती 'साल्वे मन्यन्'इति । ततो भीष्मेण प्रेषिता, साल्वेनान्याहृतेत्यगृहीता, पुनर्भीष्मं प्राप्ता । परशुरामवाक्यादपि भीष्मेणासदृहीता, तपसा देहं त्यक्त्वा शिखण्डी भूत्वा, भीष्मवधार्थमु-

त्यत्रेति भारतकथा । व्यूढाया अपि पुंश्ल्याः । जन्मसंस्काराद्बहैर्वा बहुपुरुषसम्बन्धिनी भवति । ततस्तस्या मनः नवं नवं पुरुषमध्येति । तदवश्यं परीक्षणेन ज्ञातव्यम् । तत्र प्रयोजनमाह बुधः असतीं न विभ्रयादिति । तां विभ्रदुभयच्युत इति वाधकम् ॥४८॥

एवं साभिप्रायं प्रकारद्वयेन भगवद्वाक्यानि व्याख्यातानि । तत्र व्याख्याने सान्त्वनार्थं प्रकाशितं स्वाभिप्रायं तथा वर्णितं श्रुत्वा, अनन्यत्वं परिज्ञाय, दीनत्वस्य हीनभावत्वस्य च प्रकाशितत्वात् गर्वाभावमपि ज्ञात्वा, सन्तुष्टो भगवान् तस्मात् वाक्यम-
मिनन्दति साध्येतदिति ।

श्रीभगवानुवाच—साध्येतदभिज्ञाय त्वं राजपुत्रि प्रलम्बिता ।

मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ४९ ॥

एतद्व्याहृतमुक्तं साध्वेव । हे साध्वीति वा । पूर्वमेव त्वमेवं वक्ष्यसीत्यभिज्ञाय प्रलम्बिता वक्रोक्त्या वञ्चिता । एवं वचने सामर्थ्यं राजपुत्रीति । साध्वीत्येतदमर्मेति ज्ञापितम् । व्याख्यानं यथा व्याख्यातमेवेत्याह मयोदितं यदन्वात्थेति । उदितस्यानुवचनं व्याख्यानम् । अतः मयोदितं यदन्वात्थ व्याख्यातवती, तत्सर्वं सत्यमेव । हि युक्त-
श्चायमर्थः । अन्यथा वाक्यानामसम्बद्धार्यता स्यात् ॥ ४९ ॥

प्रसन्नः सन् प्रार्थितचरणारविन्दरतिदानप्रस्तावे बह्वेव प्रयच्छति यान्यान् कामयसे कामानिति ।

यान्यान्कामयसे कामान्मय्यकामाय मानिनि ।

सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥ ५० ॥

मत्सम्बन्धिनः सर्व एव सकामा निष्कामाश्च व्यवहाराः निष्कामा एव । सिद्ध-
वदनुवादेनायं वरो दत्तः । यान् कामान् कामयसे, तानकामाय कामयस इति । यतो मयीत्यावृत्त्या योजना । वीप्सा नानाविधत्वाय । तस्मात्तव कामा निष्कामा भवन्त्व-
त्युक्तं भवति । मानिनीति सम्बोधनं मानापनोदनार्थमेवमुच्यत इति सूचयति । निष्कामा मानवती न भवतीति । एवं कामानां निष्कामत्वमुक्त्वा, सर्वानेव कामान् प्रयच्छति सन्ति हीति । अर्थात् कामाः । तत्र दानव्यतिरेकेणैव विद्यमानत्वे हेतुः एकान्तभक्ताया इति । हि युक्तश्चायमर्थः । या ह्यनन्यभक्ता, सा सर्वं प्राप्नोतीति । एकान्ते वा भजते, साप्यपेक्षितं कामसुखं प्राप्नोतीति । तवेति तत्रानुभवो निरूपितः । कल्याणीति स्वरूपयोग्यता विवाहितत्वाद्भाग्यं चोक्तम् । नित्यदेति सर्वदा । छान्दसः ॥ ५० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीबह्मभक्तलेखः ।

यान्यान्कामयसे इत्यत्र । यतो मयि इत्यावृत्त्येति । यतस्ते कामा मयि । अतोऽ-
कामायेत्यावृत्तम्, मयीतिपदमकामत्वे हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः ।

तदा पतनक्रियया यज्ञातं तदप्याह उपलब्धं पतिप्रेमेति ।

उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ।

यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥ ५१ ॥

परित्यागसम्भवायामेव शरीरत्यागस्य कृतत्वात् पतिप्रेम उपलब्धम् । पातिव्रत्यं चोपलब्धम् । व्रतभङ्गे मरणमेवाङ्गीकृतमिति । चकारान्मयि स्थिरापि बुद्धिः, मत्स्पर्श-
नैव जीवनस्य प्राप्तत्वात् । चकारात् हेत्वन्तरमप्याह यद्वाक्यैरिति । यस्मात् कारणात्
वाक्यैश्चाल्यमानाया अपि तव धीः मयि नापकर्षिता, अपकर्षं न प्राप्तवती । सर्वथा-
भावस्तु दूरापास्तः ॥ ५१ ॥

तया यद्विरक्ततया भक्तिमार्गानुसारेण भक्तिमेवोररीकृत्य, कादाचित्कः कामः
समर्थितः, तदेव युक्तम्, न तु लौकिकवन्मद्भजनमिति स्वयं सम्मतिं वक्तुं विपरीते
वाधकमाह ये मां भजन्तीति ।

ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।

कामात्मनोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥

दाम्पत्ये दम्पत्योरिव भावार्थे । भक्तिमार्गे एवं नास्तीति, अन्यत्र भगवद्भजनं
न लोकसिद्धमिति, स्वयं कर्ममार्गे तत् वक्तुं साधनमाह तपसा व्रतचर्ययेति । तपः
पुरुषस्य, व्रतचर्या स्त्रियः । कथं भगवन्तमपि तथा भजन्ति । न हि शैत्यार्थं कश्चिद्वाङ्मि
सेवत इति, तत्राह कामात्मान इति । कामात्मानः काममेव पुरुषार्थं मन्यन्ते । भग-
वानपवर्गेशः मोक्षदाता । एवं विरुद्धयोः सेव्यसेवकयोरपि सतोः यद्भजनं सिध्यति,
तन्मायामोहनेनैवेत्याह मोहिता मम माययेति ॥ ५२ ॥

साधारणसेवकानां स्थितिमुक्त्वा, ये पुनर्विशेषेण भगवन्तं प्राप्ताः, तेऽपि चेत्
सकामा भवेयुः, तदा कालेन तेषां बुद्धिर्नाश्यत इति निन्दति मां प्राप्य मानिनीति ।

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं वाञ्छन्ति ये सम्पद एव तत्पतिम् ।

ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥ ५३ ॥

अपवर्गस्य सम्पदस्मात् । मानिनीति सम्बोधनं मानस्य विद्यमानत्वान्न त्वं
प्रार्थयिष्यसीति सूचितम् । ये केवलमैहिकसम्पद एव प्रार्थयन्ति, ते मन्दभाग्याः । यथा
मन्दभाग्यो निधिमपि प्राप्य, पाषाण इति पदा प्रक्षिपति, एतन्मन्दभाग्यस्य लक्षणम् ।
ननु विषया अपि दुर्लभाः स्त्रीषणादयः, तत्कथं मन्दभाग्यत्वमिति चेत् । तत्राह । ये
विषया निरयेऽपि नृणां भवन्ति । तत्र हेतुः मात्रात्मकत्वादिति । न हि कचि
द्विषयाभावोऽस्ति । श्लादियोनावपि विषयोपभोगस्य दृष्टत्वात् । दुःखं तु विषयसम्बन्धे

श्रीविद्वलरायारमजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ये मामित्यत्र । अन्यत्रेति । लोकास्तु कामात्मानः, भक्तिमार्गे एवं नास्ति । कामा-
त्मत्वं नास्तीति हेतोः कर्मादिमार्गेभ्योऽन्यत्र भक्तिमार्गे भजनं लोकप्रसिद्धं न भवतीत्यर्थः ।

१. कर्ममार्गे नेति पाठः । २. मानवती । ३. विषयोपभोगस्येति प्रभुपुस्तकपाठः ।

नियतम् । तारतम्यं त्वप्रयोजकम् । तर्हि तादृशो निरयोऽपि सम्पत्तियुक्तः समीचीन इति चेत्, तत्राह निरयः सुसङ्गम इति । सुष्ठु सङ्गमो यस्येति । न तदर्थं तपः कर्तव्यं मद्भजनं वा । अतः अक्लेशसिद्धे क्लेशकरणात् दुर्भाग्यत्वम् । पूर्णादल्पप्रार्थनायां मन्दभाग्यत्वं वा स्यादिति तथा न भावनीयमित्युपदेशः ॥ ५३ ॥

तथा यदुक्तं मामीक्षसे, तर्हि नः परमानुकम्पेति तदमिनन्दति दिश्येति ।

दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।

सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिपो ह्यसुंभराया निकृतिजुपः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥

असकृन्मयि त्वया या अनुवृत्तिः कृता, सा दिष्ट्या कृता । यतः सा भवमोचनी ।

गृहेश्वरीति सम्बोधनं लोकप्रसिद्धसंसारसुखं तव सिद्धमेवेति सूचयति । अनुवृत्तिर्नामोदासीनेऽपि भगवति तदनुसरणम् । तत्प्रथमं पत्रप्रेषणेनात्मसमर्पणरूपा । ततो रुक्मिवधे प्रार्थनया वाक्समर्पणरूपा । तत इदानीं मूर्च्छया मनःसमर्पणरूपा । स्वाभिप्रायप्रतिपादकैर्वाक्यैश्च सर्वसमर्पणरूपा । ईश्वराद्भिन्नतया स्थितौ संसारः 'ईशादपेतस्ये'त्युत्तरत्र वक्ष्यते । अत इयं भवमोचनी भवति । ननु किमाश्चर्यम्, भार्या करोत्येवेति चेत् । तत्राह खलैः सुदुष्करेति । दुष्टैरुक्मिप्रभृतिभिः कृत्वा सुतरां दुष्करा । खला दुष्टस्वभावाः मात्सर्येण परकार्यनाशकाः । किञ्च । अन्तरपि तव वाधकं न जातमित्याह दुराशिप इति । दुष्टा प्राकृती आशीर्यस्य तस्याः मदनुवृत्तिः सुतरामेव दुर्लभा । तत्राप्यसावेतादृशी । तत्रापि असुंभरायाः प्राणपोषिकायाः । तत्रापि निकृतिजुपः नरकसेनिकायाः । स्त्रियश्च । अन्तःकरणप्राणेन्द्रियशरीरदोषाणां प्रत्येकसङ्गावेऽपि दुर्लभा, समुदाये किं वक्तव्यमित्यर्थः । इमामेवोपपत्तिं हिशब्द आह ॥ ५४ ॥

एतादृशोऽन्या अपि बहुधः सन्तीति स्त्रीणामपि मध्ये तामुत्कृष्टत्वेन स्तौति न त्वादृशीमिति ।

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यथा स्वविवाहकाले । प्राप्तानृपानचिगणय्य रहो अहो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥५५॥

प्रणयिनी गृहिणी दुर्लभा । लौकिकधर्माभिनिष्ठ्या गृहिणी । तथाभूतापि परमप्रेमयुक्ता आत्मनोऽप्यधिकसेह्वती दुर्लभा भवति । गृहेषु गृहस्थाश्रमेषु मम बहुरूपेषु । न पश्यामीति तादृश्या अभावे प्रमाणम् । मानिनीति मानसद्भावेन अन्यासक्तिनिवृत्तिः अपकीर्तिलेशस्याप्यमहनं च सूच्यते । कथमित्याकाङ्क्षायामुपपादयति । यथा स्वविवाहकाले प्राप्तान् सर्वप्रकारेण शिशुपालादीनिगणय्य, रहः एकान्ते द्विजः प्रस्थापितः । नापि मया सह परिचयः, किन्तु उपश्रुता मद्भिः कृता कथा यस्य, सत्कथा वा । अहो आश्चर्यं । नद्येतादृशं क्वचिदपि लोके जातमिति । स्वयंरे तु वरणं युक्तम्, नत्येतादृशम्, अन्याः सर्वा एव लौकिकप्रकारेणानीताः । अनेन सम्बन्धप्रकारः त्वस्मदृशो नान्यासामिति निरूपितम् ॥ ५५ ॥

अपराधसहनं च त्वत्सदृशं नान्यासामित्याह भ्रातुर्विरूपकरणमिति ।

भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्धाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवात्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ५६

विवाहसमये रुक्मिणो ज्येष्ठभ्रातुर्विरूपकरणं मुण्डनम्, तत्रापि युधि निर्जितस्य । प्रोद्धाहपर्वणीत्युभयत्र सम्बध्यते । यद्यपीयं कथा प्रद्युम्नोत्पत्तेः पूर्वमेव, अन्यथा भगवान् अन्यभजनं न वदेत् । न हि पुत्रपौत्रादियुक्ता कचिदेवमुच्यते । प्रथमसङ्ग एवैवं भवति । सर्वथा हृदयानभिज्ञदशायां तस्या अपि पतनादिसम्भवः, न तु निरन्तरप्रवृत्तौ । अनिरुद्धविवाहे तु अक्षगोष्ठ्यां तद्वधः । तदुत्तराध्याये वक्ष्यते । तथापि यथा तथा आर्यज्ञानेन सर्वं निरूपितम्, तथा भगवानपि तां तादृशीं मत्वा भाव्यर्थमपि सिद्धवत्कारेण निरूपयति । भूतप्रत्ययस्तु लङ्प्रयोगः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति दश लकारार्थेषु भवन्तीति आवृत्त्या योजनायां द्वितीयवाक्ये भविष्यदर्थे ज्ञातव्यः । ताभ्यां समुत्थं दुःखमसह इत्यपि तथा । अस्मदयोगः अस्मत्सम्बन्धो निवर्तिष्यत इति भयेन उत्पत्तिवलिष्टभ्रातृसम्बन्धापेक्षयापि अस्मत्सम्बन्धाभावशङ्कापि महतीति सर्वोत्तमा त्वमेव । चकारान्मध्ये प्रद्युम्नविवाहादौ तदवगणनादि संगृह्यते । समुत्थं दुःखं सोढुमशक्यम् । चलमद्रोपदेशात् समुत्थमिति ज्ञायते । एकक्रियोपात्तत्वात् द्वितीयमपि तादृशमेव । तेन दुःखसहनेन ते त्वया वयं जिताः । तव वयमित्यपि । जयोऽप्यङ्गीकृतः । त्वदीयत्वं च ॥ ५६ ॥

अन्यदेकं तव चरित्रं अनन्यदपि अनुपमेयमपि जयाघङ्गीकारेऽप्यप्रतीकार्यमपीत्याह दूत इति ।

दूतस्त्वयात्मलभने सुविविक्तमन्नः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहास इदमङ्गमनन्ययोग्यं तिष्ठेत् तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ५७

आत्मलभने कृष्णप्राप्त्यर्थम् । सुष्ठु विविक्तो मन्त्रो यस्य तादृशो द्विजः प्रस्थापितः । अनेन मयि सिद्धवद्विश्वासः प्रथमत एव कृत इति निरूपितम् । ततो मयि चिरायति विलम्बमाने एतज्जगच्छून्यमेव मत्वा, इदमङ्गं शरीरमनन्ययोग्यं केवलं भगवदेकभोग्यं जिहास इति मत्वा द्विजः प्रस्थापित इति पूर्वैणैव सम्बन्धः । प्रस्थापनसमय एवैते प्रक्षा विचारिताः । इति एतत्त्वप्येव तिष्ठेत् । विध्यर्थोऽयम् । नास्य प्रतीकारः सम्भवतीति । अप्रयोजकत्वेन तथात्वमाशङ्क्य निराकरोति तत्त्वप्येव तिष्ठेत्, वयं तु प्रतिनन्दयाम इति । अस्मिन्नर्थे वयं ऋणिन इति भावः ॥ ५७ ॥

एवं सान्त्वनं कृतमुपसंहरन् अन्यास्वप्येवंभावमतिदिशत्येवमिति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—एवं सौरतसंलापैर्भगवान् देवकीसुतः ।

स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥ ५८ ॥

अथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ।

आस्थितो गृहमेधीयान् धर्मान् लोकगुरुर्हरिः ॥ ५९ ॥

सौरताः सुरतयोग्याः संलापाः, येन सुरतं वर्धते । भगवानिति लीलायां योग्यता । देवकीसुत इति स्त्रीणां प्रियार्थे भक्तहितैकसाधकत्वात् तथा करोतीति सूचितम् । स्वरतोऽपि रमया लक्ष्म्या रुक्मिण्या सह रेमे । न तु वाक्यैरेव निवृत्तव्यापारः । परब्रह्मणस्तदयुक्तमाशङ्क्य लीलानुकरणमाह नरलोकं विडम्बयन्निति । अन्यथा 'नरोऽयमिति लोकानां प्रतीतिर्न स्यात् ।' अतिदिशति अथान्यासामपीति । अयमेव न तास्वपि प्रकारः, किन्त्वतिरिक्तस्तत्तद्योग्यः । तदाह अथशब्दः । अन्यासामपि रुक्मिणीव्यतिरिक्तानां गृहेषु गृहवानिव प्राकृत इव तदनुकरणं कुर्वन् गृहमेधीयान् धर्मानास्थितः, लौकिकान् वैदिकांश्च । विडम्बनार्थं लौकिकाश्रयणम्, तत्पूर्वमुक्तम् । वैदिकाश्रयणे विशेषमाह लोकगुरुरिति । तथागत्य सर्वकरणे बहुकालस्थितौ च हेतुः हरिरिति ॥ ५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभट्टीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीब्रह्मभट्टतलेख ।

एवं सौरतेत्यत्र । लीलायां योग्यतेति । पद्मणैर्लीलाकरणादितिभावः । न तु वाक्यैरेवेति । वीजनलीलायामेतावजातम् । ततो गन्धमाल्यकेशप्रसारशयनस्नपनोपहारान् स्वीकृतवानित्यर्थः । इत्येकादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वादशे रमणं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ।

प्रसङ्गान्मारणं चोक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥ १ ॥

भगवान् केवलं लोके क्रीडार्थं न समागतः ।

किन्तु सर्वोद्धारणाय तदुद्वाहेऽपि मारणम् ॥ २ ॥

कलौ शुद्धक्षत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चयात् ।

पापं विवाहमकरोत् फलं तस्याप्यसूचयत् ॥ ३ ॥

देवकीप्रीतये वंशः स्थाप्य एवेति तत्तथा ।

तदानीं सर्वधर्माणां सम्यक् स्थितिनिरूपणे ॥ ४ ॥

‘दशास्या’मिति वाक्येन दशपुत्रनिरूपणम् ।

यथोक्तं श्रुतिसिद्धं हि कर्तुं नान्यः क्षमो भवेत् ॥ ५ ॥

लोकवेदौ पुरस्कृत्य रमणं तत्तथोच्यते ।

पूर्वं लौकिकं रमणमुक्तम्, इदानीं वैदिकं रमणमाह एकैकश इति ।

श्रीशुक उवाच—एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दश दशावलाः ।

अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसम्पदा ॥ १ ॥

‘कथं रुक्म्यरिपुत्राये’त्यन्तेन । धर्मो हि द्विविधः, विहितकरणं निषेधपरिपालनं च । ‘त्रयीद्विपो हन्तव्या’इति, नोपेक्षितव्या इति, दैत्यानां रुक्मिप्रभृतीनां वधोऽप्यतोऽग्रे निरूप्यते । तत्र प्रथमं ‘दशास्यां पुत्रानाधेही’ति वेदवाक्यात् सर्वास्वेव दश पुत्रान् नाधिकान् न न्यूनांश्चोत्वादितवानिति निरूप्यते । भगवत एकैकशः स्त्रियः ताः सर्वा एव कृष्णस्य स्वप्रियस्य अवलाः स्त्रियः दश दश पुत्रान् अजीजनन् । तासु पुत्रजनने भगवतः सर्वोऽपि भावोऽस्तीति ज्ञापयति । पितुः अनवमान् अन्यूनान् । केनचिदंशेन तथात्वं वारयति सर्वात्मसम्पदेति । सर्वा याः आत्मसम्पदः शरीरेन्द्रियादिसम्पत्तयः, ताः समुदिताः प्रत्येकं भवन्तीति ज्ञापयितुमेकवचनं तासामेवोत्कर्ष इति कदाचित् स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलायामजभीषलभक्तलेल ।

द्वादशे । कारिकायाम् । प्रतिबन्धनुदिति । भगवद्भजने प्रतिबन्धको रुक्मी स्वरूपाज्ञानपर्वरूपः, तन्मारणेन भजनप्रतिबन्धनिवृत्तिर्जातेत्यर्थः । फलमिति । रुक्मिणो वधः पापविवाहफलमित्यर्थः । तादृशविवाहेनाशुद्धत्वमपि सम्पाद्य वंशस्थापने हेतुमाहुः देवकीप्रीतये इति । भगवत्सदृशसुतवरणं वंशस्थापनाभिप्रायेणैवेतिभावः । स्थितिनिरूपणे इति । निमित्तसप्तमीयम् । धर्मस्थितिनिरूपणार्थमित्यर्थः ।

प्राकृतत्वमाह पञ्चभिः ।

गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ।

प्रेष्ठं न्यमंसत खं स्वमतत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥ २ ॥

गृहादनपगमिति । आदौ साभिमाना जाताः । तत्र हेतुः गृहादनपगं भगवन्तं वीक्ष्येति । सर्वदा गृह एव भगवांस्तिष्ठति । भगवत्सम्बन्धेऽपि तथा दोषोत्पत्तौ औत्पत्तिकराजकन्यात्वं हेतुः । अच्युतत्वात् न स्वतः सुरतविच्छेदः । अतः स्वेच्छा-पूरकत्वं च ताभिर्ज्ञातम् । व्यापकत्वेनागमनमाशङ्क्य, लौकिकन्यायेन तथात्वमित्याह स्थितमिति । गृहेष्वेव लौकिकवत् स्थितम् । एवं भगवतो गुणत्रयेण कृत्वा आत्मानं प्रेष्ठं भगवतः प्रियममंसत । ननु सत्यमेव आत्मा प्रेष्ठः, भगवतोऽप्यात्मैवेति, तत्राह अतत्तत्त्वविद इति । तस्य तत्त्वं तत्तत्त्वं च न जानन्ति । भगवदभिप्रायं वस्तुतत्त्वं च न जानन्तीत्यर्थः । यतः स्त्रियः ॥ २ ॥

तत्सम्बन्धाद्भगवतोऽपि कदाचित्तद्धर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति चार्चञ्जकोशेति ।

चार्चञ्जकोशवदनायतवाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ।

ममोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभूनाः ॥ ३ ॥

भगवद्धर्मैः संमोहिताः भगवन्तं व्यामोहयितुं न समशकन् । स्वयं वनिताः वनं प्राप्ताः, यत्र संसाराटवी सम्पद्यत इति । स तु विभूमा । विगतो भूमा यस्मादिति । स्वयमुज्जटप्रायाः, स तु सर्वाधिवास इति यावत् । तासु भगवतः पङ्कधर्मान् मोहकानाह । चार्चञ्जकोशवत् वदनम् । आयता बाहवः । नेत्रे च । सप्रेमहासः । रसपूर्वकं वीक्षितम् । वल्गुजल्पाः मनोहरकथाः । पूर्णरसाख्यापनार्थं चार्चञ्जकोशत्वम् । परिष्वङ्गक्रिया पूर्णेति ख्यापयितुं आयतपदम् । नेत्रं सौन्दर्यार्थं भिन्नम् । तद्धि स्वरूपतोऽपि रसोद्बोधकम् । एतन्नयं कायिकं रसार्थम् । मानसिकमाह सप्रेमहासरसवीक्षितमिति । प्रेम द्वास्थ्यं रसवीक्षितानीति त्रयम् । स्नेहाभावे तन्न रसालं भवतीति सहभावो निरूपितः । हासो रसोद्बोधकः, रसवीक्षितानि प्रलोभकानि । वाचनिकान्याह वल्गुजल्पैरिति । मनोहरार्थानि वाक्यानि स्वपक्षस्थापकानि परपक्षदूपाणीति, तान्यपि त्रिविधानि । एवं कायवाचनोभिः सम्मोहिताः, अत एव दुर्बलाः भगवतो मनो विजेतुं वशीकर्तुं नाशकन् । अनेन भगवच्चित्तं तासु नासक्तमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलरायारमजश्रीवह्मभक्ततलेपः ।

गृहादनपगमित्यस्याभासे । प्राकृतत्वमिति लौकिकभाववत्त्वमित्यर्थः ।

नापि क्षोभं जनयितुं शक्ता इत्याह स्मायावलोकेति ।

स्मायावलोकलवदर्शनभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्नशौण्डैः ।
पद्मस्तु षोडशसहस्रमनङ्गवाणैर्घस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शुकुः ॥४॥

आसक्तिरन्या, मनःक्षोभोऽन्यः । कदाचिद्वशीकरणार्थं भावानुत्पाद्य कथञ्चि-
त्स्वमोहमपि प्रतिबध्य विलम्बमाना भवेयुः, तथाकरणेऽपि न क्षोभका जाता इति सम्ब-
न्धासम्बन्धाभ्यां भगवति दोषमुत्पादयितुं न शक्ता इति निरूप्यते । स्मायावलोकः
गर्वपूर्वकं दर्शनम्, तेन सम्बन्धे विलम्बं सूचयन्ति, मानापनोदनार्थमुपेक्षां वाधितुं लव-
दर्शनानि च कुर्वन्ति, कटाक्षैः अलसवलितादिभिः स्वासक्तिं कुर्वन्ति, ततो भावहारि
भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति, तेन यथैव भगवतो भावः मनोधर्मः, स्वस्मिन्नासक्तं भवति, तादृशं काम-
शास्त्रसिद्धं भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति, तैस्त्रिभिः प्रहिता याः चेष्टाः सौरतमन्नैश्च शौण्डाः बलिष्ठाः ।
सुरतोद्बोधकानि यानि गुह्यभाषणानि । अनेन दृष्टादृष्टसाधनानि निरूपितानि । सर्वाश्च
पद्मयः यथासुखं प्रवृत्तौ सङ्कोचरहिताः प्रतिबन्धरहिताश्च । तत्रापि षोडशसहस्रं षोड-
शकलस्य मनसः सहस्रप्रकारेण व्यामोहनसमर्थाः । अनङ्गवाणाः चेष्टासहितावयववि-
शेषाः यैर्जयो भवत्येव । मन्त्रसहिता वाणाः कार्यसाधका इति प्रसाद्यादिषु प्रसिद्धिः ।
मण्डलीकृतकार्मुका दृष्टद्वारा, तथा दृष्टिमुष्टबोरेकत्वाय लवदर्शितानि । वीररसाधिष्का-
राय स्मायावलोक इति । एवं सर्वसाधनसम्पत्तियुक्तैरपि वाणैः यसेन्द्रियं मनश्च विम-
थितुं ग्लानियुक्तं अस्तम्भयुक्तं वा कर्तुं न शुकुः । सहजानामेतादृशेभ्यं जयो न भवतीति
कठिनदुर्गस्येषु राजधर्मेषु कापट्यं निरूपितमिति कुहकैः कपटधर्मैरपि न शक्ताः ॥ ४ ॥

एवं तासां दोषं तत्सम्बन्धेन भगवति दोषाभावं च प्रतिपाद्य, भगवत्सामर्थ्येनैव
तासु धर्मः स्थापित इति पुत्रोत्पादनमुक्त्वा, 'पतिमेकादशं कृधी'ति वेदवाक्यानुसारेण
भगवत्सेवां कृतवत्य इत्याह द्वाभ्याम् ।

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं चदीयाम् ।

श्रीविद्वलरायामञ्जरीवृत्तमहत्तलेपः ।

स्मायावलोकेत्यत्र । स्मायास्मायं स्मायस्तादृशोऽवलोक इत्यर्थः । लवमीपन्नात्रं
दर्शनं लवदर्शनमित्यर्थः । मण्डलीकृतेति । भुवस्तादृशाकारत्वादिति भावः । दृष्टि-
मुष्टबोरिति । मुष्टया यथा धनुर्धत्वा वाणः प्रक्षिप्यते, तथा दृष्टिं भ्रूपर्यन्तां विधाय कटाक्ष-
वाणाः प्रक्षिप्यन्ते इत्यर्थः । कठिनेति । कठिनदुर्गस्येषु जनेषु सत्सु राजधर्मेषु मध्ये
कापट्यमपि राजधर्मो निरूपित इत्यर्थः ।

भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुराग-

हासावलोकनवसङ्गमलालसाढ्यम् ॥ ५ ॥

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।

केशप्रसारशयनस्तपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स दास्यम् ॥ ६ ॥

इत्थमिति । पूर्वमेतच्छ्लोकद्वयं व्याख्यातम् । विवाहप्रसङ्गे उक्तमपि पुनः स्वस्थाने तदेवोक्तवान् । तस्मात्सर्वोऽप्यर्थः स एव । भ्रमन्यावृत्त्यर्थं पाठविशेषमाह लालसाढ्यमिति । पूर्वमनुरागादयः स्त्रीनिष्ठाः, इदानीं भगवन्निष्ठाः । अनुरागपूर्वको हासो मानसः, अवलोक ऐन्द्रियः, नवसङ्गमः कायिकः । त्रिभिरपि या लालसा तदिच्छा-विशेषः तथा आढ्यो भगवान् । स्त्रीनिष्ठानेतान् धर्मान् स्वस्मिन् भावयतीति भगवन्निष्ठा धर्माः । प्रत्युद्गमादिभिः दास्यं च विदधुः । सेवा तदपेक्षिता कामकृता, दास्यं साधारण-मिति विशेषः । स्त्रीत्वं भक्तत्वं च देहमन्तःकरणं च कृतार्थीकृतवत्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधिप्राधान्यात् विधिसिद्धानामष्टमहिषीणां पुत्रान् गणयितुमारभते । येन भगवान् धर्मरक्षार्थमेतावद्भूषो जात इति तन्नामग्रहणे राज्ञः पापक्षयो भवतीति, तदर्थं प्रसिद्धान्यपि नामानि निरूपयति ।

तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ।

अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ॥ ७ ॥

तासां कृष्णस्त्रीणां दशपुत्राणाम् । सर्वा एव दशपुत्रयुक्ताः । तासां मध्ये याः पूर्वमुक्ता अष्टौ महिष्यः रुक्मिणीप्रभृतयः तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन्, ते त्वद्वितार्थं गृणामि । अन्याः कामकृता इति न तेषां नामग्रहणम् ॥ ७ ॥

चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ।

सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥ ८ ॥

चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ।

प्रशुम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यानयमाः पितुः ॥ ९ ॥

चारुदेष्णादयो नव प्रद्युम्नान्तरगामिनः । यथा नामावयवास्तद्वृणाः । वीर्यवानिनि विशेषणं सुन्दरदेहस्य वीर्यशङ्काभावेनोक्तम् । चकाराः सर्वत्र पूर्वधर्मसमुच्चयार्थाः । अन्तिमः कन्यासमुच्चयार्थः । अन्येऽपि कन्यासमुच्चयार्था इति केचित् । यदनन्तरं कन्या, तत्र चकार इति । तथेति वीर्यवान् । तेन सह वीर्यवत्तमाशङ्का पृथगुपदिशति अपर इति । परः सर्वेभ्यः श्रेष्ठो वा । दशम इति क्रमोऽत्र विनक्षित इत्युक्तम् । हरेः सकाशान् प्रमुम्न एव प्रमुखो येषाम् । रुक्मिण्या जाताः । करणमात्रं रुक्मिणी, नत्येते मातृपुत्रा इति । तत्र हेतुः यतः पितुरनयमाः । अयमो न्यूनभावः ॥ ९ ॥

भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुर्मांस्तथा ।

चन्द्रभानुर्वृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ १० ॥

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ।

भानुप्रभृतयो दश सत्यभामायाः । तथेति यस्य कर्माणि न त्रसिद्धानि, सोऽपि प्रसिद्धवदेव ज्ञातव्य इति तथेत्युच्यते क्वचित् । अष्टम इति तस्य स्वतन्त्रता महत्त्वं च । सङ्ख्यायां पृथगुपदेशात् । सत्यभामात्मजा इति परिज्ञानार्थमेव मातृनिरूपणम् । सर्वेषां पुत्राणां सर्वासु मातृव्यवहारस्तुल्य इति ॥ १०३ ॥

साम्यः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥

विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः ।

जाम्बवत्याः सुता ह्येते साम्बाद्याः पितृसंमताः ॥ १२ ॥

साम्बादयो दश जाम्बवत्याः सुताः । एते इति तेषां देवतात्वात् निरूपणसमये उपस्थितिमाह । पुनः साम्बाद्या इति वचनं दशानां द्वि-स्वभावत्वं द्योतयति । ततो भगवतोऽसम्मतिमाशङ्क्य पितृसम्मतिमाह पितृसम्भता इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वीरश्चन्द्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्शुभः ।

आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान्कुन्तिर्नाग्नजितेः सुताः ॥ १३ ॥

श्रुतः कविर्धृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।

शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्याः सोमकोऽवरः ॥ १४ ॥

सुघोषो गात्रवान्सहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ।

मात्राः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः ॥ १५ ॥

श्रीमानिति विशेषणं । नाग्नजितेः सत्यायाः पुत्राः । श्रुतादयो दश कालिन्याः । एकल इति विशेषणं एक एव सन् सर्वान् शत्रून् लातीति । सोमकस्त्ववरो दशमः । सङ्ख्यापूरणार्थं पश्चादुत्पन्नः । सुघोषादयः मायाः लक्ष्मणायाः पुत्राः । ऊर्ध्वग इति नाम । महाशक्तिरेकः । सहो मित्रः । ओजश्च । अपराजित इति नाम ॥ १४ ॥ १५ ॥

वृको हंपोऽनिलो गृध्रो वर्धनोऽन्नाद एव च ।

महाशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥

वृकादयो दश मित्रविन्दायाः । महाश इति नाम । क्षुधिर्दशमः सङ्ख्यापूरकः ॥ १६ ॥

संग्रामजिह्वहृत्सेनः शरः प्रहरणोऽरिजित् ।

जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ १७ ॥

दीप्तिमांस्ताम्रपत्राद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ।

सङ्ग्रामजिदादयो दश भद्रायाः । सत्यको दशमः । रोहिणी षोडशसङ्ख्याया

शताधिकानां गुल्या । कचिदेपैवाष्टमहिपीमध्य इति भद्रायाः स्थाने मद्यशास्त्रे प्रसिद्धा । तस्या दीप्तिमान् पुत्रः अष्टमहिपीपुत्रतुल्यः । तेनैकाशीति पुत्राः एकाशीति भक्तिप्रकारा इव भगवता प्रकटीकृता इति धोतितम् । ताम्रपत्राद्या रोहिण्यास्तनयाः साधारणाः । अस्या दशपुत्रागणनमन्यासां दशपुत्रत्वख्यापकम् ॥ १७३ ॥

पौत्रान् निरूपयन् एकं निरूप्य तत्सदृशा अन्य इत्यतिदिशति प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूदिति ।

प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्वृक्मवत्यां महावलः ॥ १८ ॥

पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन्नान्ना भोजकटे पुरे ।

एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ।

मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥ १९ ॥

रुक्मवती रुक्मिणः पुत्री मातुलकन्या । प्रद्युम्नस्तत्रैव कियत्कालं स्थितः । तत्रैव विवाहं कृत्वा पुत्रमुत्पादितवान् । शत्रुगृहे कथमेकाकी स्थित इति शङ्कां वारयति महावल इति । चस्त्वर्थे । भगवदाविष्टात् प्रद्युम्नादनिरुद्धो जात इति ज्ञापयितुं चकारः । अन्यथा कामाजातोऽप्रयोजकः स्यात् । मायावत्यामुत्पादनं वारयति पुत्र्यां तु रुक्मिण इति । मायावत्या नामान्तरमावेशो वा स्यादिति तुशब्दः असम्भावनां व्यावर्तयति । राजन्निति सम्बोधनं प्रद्युम्नस्य द्वारकाप्रेषणामावं धोतयति । सोऽपि राजा तत्रैव जामातरं दुहितरं च स्थापितवानिति । पुरे खनगरे । नान्ना भोजकटे । एकं पौत्रमुक्त्वा अन्यानतिदिशति । एतेषां पुत्रपौत्राश्च पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो जाताः । न तेषु दशसहस्रानियमः । सर्वेषामैकमत्यार्थमाह मातरः कृष्णजातानामिति । सर्वेषामेव भगवत्पुत्राणां सर्वा एव भगवत्स्त्रियो मातरः । यथा जननी, तथैव सर्वा इति सापक्ष्यभावो निरूपितः । चकारादष्टोत्तरशतम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रुक्मिकन्याविवाहः असम्बद्ध इति तत्र हेतुं पृच्छति कथमिति ।

राजोवाच—कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाहुहितरं युधि ।

कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ।

एतदाख्याहि मे विद्वन्निधोर्वैवाहिकं मिथः ॥ २० ॥

विवाहः स्नेहकृतः, पुत्रः पितुरिति अर्थपेक्षया अरिपुत्रो द्वेष्यो भवति, दुहिता चात्यन्तं प्रिया । द्वेषकारणमाह युधि कृष्णेन परिभूत इति । विस्मृतो द्वेष इति चेत् । तत्राह हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षत इति । अद्यापि द्वेषव्यापारान्न निवृत्तः । रन्ध्रमिति साक्षाद्विरोधे असामर्थ्यं सूचितम् । प्रसिद्धसम्बन्धहेतोरभावात् हेत्वन्तरं पृच्छति एतदाख्याहीति । विद्वन्निति कथने ज्ञानं हेतुभूतं निर्दिशति । द्वियोः परस्परं द्वेषविषययोः मिथो वैवाहिकं विवाहसम्बन्धि व्यवहरणं कारणं वा ॥ २० ॥

नन्वेतत्पूर्वं न श्रुतम्, समाध्यभावादधुना न चिन्त्यत इति तज्ज्ञानं कथमिति चेत्, तत्राह अनागतमतीतं चेति ।

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ २१ ॥

योगिनां देशकालव्यवधायकानि ज्ञाने न प्रतिबन्धकानि । यथा चक्षुःसन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षे, तथा सर्वत्र योगिनां योगजधर्मः प्रत्यासत्तिः । कालो हि वस्तुनि नयति, यथा नदी जलम् । यद्यपि जलमभिज्ञानद्रव्यसहितं कचिदेशे स्थितं तस्मिन् समये तद्देशस्थितः पश्यति, तथापि प्रदेशान्तरे गतं न पश्यति तद्देशस्थितः । सहगतो वा तदपि पश्यति । यथा वा मनुष्यैर्द्रष्टुमयोग्यमपि देवाः पश्यन्ति, यथा सर्वैराच्छन्नं कालज्ञाः पश्यन्ति, एवं सर्वसामर्थ्ययुक्तो योग एव सर्वसमर्थः । वर्तमानस्य विशेषण-मतीन्द्रियमिति । अतीतं यज्ञानुभूतम् । अनागतं यत् ज्ञापकरहितम् । चकाराद्धर्मा-न्तरमापन्नम् । विप्रकृष्टं देशव्यवहितम् । निकटस्थमपि व्यवहितं भित्त्यादिना । सर्व-मेव योगिनः सम्यक् पश्यन्ति । ध्यानेन ज्ञानं ज्ञानिनाम् । योगिनां तु भगवत इव योगजधर्मे प्रकटे सर्वज्ञत्वमिति ॥ २१ ॥

तत्र प्रद्युम्नविवाहे हेतुद्वयमाह यद्यप्यनुस्मरन्निति द्वाभ्याम् ।

यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।

व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥ २२ ॥

‘स्वसुः प्रियं कुर्वन्’ इत्येकम्, ‘स्वयंवरे कन्ययैव वृत’ इत्यपरम् । तत्र प्रथम-मुपपादयति । कृष्णावमानितः वैरमनुस्मरन् यद्यपि वर्तते, तथापि स्वसुः प्रियं कुर्वन् भागिनेयाय भगिनीपुत्राय मातृपक्षपातिने सुतामदात् । अनुरोप्या स्वसा, सा पूर्व-मपकृता तदभिप्रायमज्ञात्वा पश्चात् ज्ञात्वा कथं प्रसन्ना भवतीति विचार्य, प्राणश्च तथा रक्षित इति, स्वकन्यां तत्पुत्राय प्रायच्छत् । प्रियं प्रियाय चेदीयते, तदा प्रसन्नः सर्वोऽपि भवतीति ॥ २२ ॥

द्वितीयमाह वृतः स्वयंवरे साक्षादिनि ।

श्रीशुक उवाच—वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽद्भ्युनस्रया ।

राजः समेनाश्रितित्य जहारैकरथो युधि ॥ २३ ॥

र्षामिदृश्यापारमजधीवत्तमदृक्कलेभः ।

अनागतमित्यस्यागामे । समाध्यभावादिनि । एतन्निरूपणस्य माहात्म्याप्रति-पादकत्वेन समाधिभाषात्वाभावादित्यर्थः । ज्याख्याने । फालो हीनि । इदं हीनिकं कालाधीनमेव । भगवतीत्याया एव कालानधीनत्वमिति भासः ।

यद्वशादन्येऽपि त्रियन्ते, स एव साक्षात् पूर्वमनङ्गः । अतः कयाप्यवृतः इदानी-
मङ्गयुतो जात इति तथाभिज्ञया वृतः । स्वयंवरे वृतो न प्रत्याख्यायत इति स महाभिमानो
कन्यायाः स्वयंवरं कृतवान्, पश्चाद्विधानपूर्वकमपि सन्तोषेण दत्तवानिति व्यतरदित्यु-
क्तम् । तस्य रूपमेव महत्, न पौरुषं भविष्यतीत्याशङ्क्याह राज्ञः 'समेतान्निर्जित्य
जहारेति । युधि सावधानान्, तत्रापि मिलिान् सर्वान् नितरां जित्वा । एकरथ
इत्यसहायः, हत्वा मातुलगृहमेव गत इति पूर्वश्लोकानुरोधादवसीयते । एकरथत्वादिधर्मैः
प्रतीत्या पितुरधिकत्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

एवं धर्मप्रस्तावे पुत्रस्योत्पत्तिं विवाहं चोक्त्वा कन्यादानमपि भगवत्कृतमाह रुक्मि-
ण्यास्तनयामिति ।

रुक्मिण्यास्तनयां राजन्कृतवर्मसुतो वली ।

उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल ॥ २४ ॥

कृतवर्मा यादवः, वलीति नाम । विशालाक्षीमिति सौन्दर्यम् । चारुमतीमिति
नाम । कन्यामाहूय दत्ताम् । रुक्मिण्यास्तनयामित्यनेन अन्यासामपि कन्या उक्ताः
सन्तीति तथा तासां विवाहोऽपि ज्ञातव्यः । विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं तस्या विवाहे
प्रयोजकमुक्तम्, नतु महतः कन्यात्वम् । चारुमतीमिति नाम्ना अन्या अपि कन्याः
सन्तीति सूचितम् । तेन रुक्मिण्याः पञ्च कन्याः पञ्चचकारैरुक्ताः अध्यवसेयाः, अन्या-
सामपि यथाचकारं कन्यका ज्ञेयाः । किलेति प्रसिद्धे । न तु व्यासादिभिरेतदुपदि-
ष्टमिति । महत्त्वाख्यापकत्वात् केवलं लौकिकत्वात् ॥ २४ ॥

ततोऽनिरुद्धस्तत्रैव भोजकटे जातः । तस्यापि विवाहं तत्रैवाह दौहित्रायानि-
रुद्धायेति ।

दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यद्दादरेः ।

रोचनां वद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।

जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः ॥ २५ ॥

स्वकुलस्थां कन्यामन्यो विवाहं मा करोत्विति । तस्या नाम रोचनेति । साप्य-
निरुद्धस्य मातुलकन्या । तावता द्वेषः शान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह वद्धवैरोऽपीति ।
स्वसुः प्रियचिकीर्षयेति पूर्ववद्धेतुः । यावज्जीवं यदेव किञ्चिदुत्कृष्टम्, तदेव भगिनी-
प्रीत्यर्थं दत्तवानित्यध्यवसीयते । अन्यथा पुनः पुनः तद्धेतुत्वेन नोच्येत । ननु तस्मै
देयं दत्तवान्, कथमेतावता स्वसा प्रीता भवतीति चेत् । तत्राह स्वसुः प्रियचिकीर्षया
जानन्नधर्मं तद्यौनमिति । स्त्रीसम्बन्धः अधर्मो भवति । 'माता पितामही यस्य तथैव
प्रपितामही । तिस्र एककुले जाताः सोऽभिशस्तो निगद्यत' इति तस्यामुत्पन्नस्याभिशस्ति-

दोषात् तद्यौनमधर्मरूपं भवति । अधर्ममप्यङ्गीकृत्य स्वसुः प्रियार्थं दत्तान् । ननु निपि-
द्धाचरणे कथं प्रियम्, न वा तत्प्रियं प्रियं भवतीत्याशङ्क्याह स्नेहपाशवशं गत इति । स्नेहे
सर्वमेव समीचीन भासते । उभयोः परमस्नेहात् तद्गतो दोषो न भासते । अतो जानन्नपि
एवं कृते प्रियं भवतीत्युभयोलौकिकबुद्ध्या तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥
अयं विवाहः लौकिकवदिति दत्तायां कन्यायां वरयात्रिकाः भगवदादयः सर्वं
एव समागता इत्याह तस्मिन्नभ्युदय इति ।

तस्मिन्नभ्युदये राजन्रुक्मिणी रामकेशवौ ।

पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्नादयः ॥ २६ ॥

विवाहोत्सवे रुक्मिणी मुख्या । निमित्तत्वात् । ततो लौकिकमिति ज्येष्ठानुरुमेण
रामकृष्णौ पुरत्वमापन्न भोजकटस्थानं प्रतिज्ञास्थानं जग्मुः । रामकेशवाविति ययोर्गमन-
मसम्भावित तौ निरूप्य, साम्बप्रद्युम्नादयः वरयात्रिका निरूप्यन्ते । सुन्दरः साम्ब इति
प्रद्युम्नादपि प्रथमं निर्दिष्टः, कप्रत्ययोऽनादरे, निपिद्धत्वात् ॥ २६ ॥
निपिद्धाचरणस्य फलमाह तस्मिन्निवृत्त उद्वाह इति ।

तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ।

दृसास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥

कन्यादानानन्तर वरयात्रायामपि सिद्धायां कलिङ्गदेशाधिपतिः देशनामैव
प्रसिद्धः । स्वतः स्नेहेन तूष्णींभूतमपि रुक्मिणं प्रोचुः । यतो दृसाः । नापि तस्य तथा
करणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ २७ ॥

नन्वक्षजयः कथमेकान्ततो भमैव भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह अनक्षज्ञ इति ।

अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्वसनं महत् ।

इत्युक्तो बलमाह्वय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥

शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्रादधे पणम् ।

तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्वलम् ।

दन्तान्संदर्शयन्नृचैर्नामृष्यत्तद्वलायुधः ॥ २९ ॥

ये हि वैदिककर्मपरा धर्मपरा वा ते क्षत्रजा भवन्ति । बलस्यानुभयरूपत्वात्
युक्तमेवाक्षाज्ञानमिति हिशब्दः । राजन्निति सम्प्रोधनात्त्वमक्षज्ञ इति । अपि तद्व-
सनं महदिति अज्ञो न क्रीडिष्यतीति शङ्का वारयति । अत आदौ प्रवृत्तः पश्चान्न
निवर्तिष्यत इति पराजितो भविष्यति । एवमुपपत्त्या प्रमोहितः तथा कृन्वानित्याह
इत्युक्त इति । बलः पूर्वं ज्ञानोपदेशात् सान्त्वनात् हित इति बलमेवाह्वयः, भगवतः
सकाशात् पृथग्भूय, रुक्मी दुर्बुद्धिरदीव्यत, तत्राक्षान्गृहीत्वा रुक्मी प्राह 'पणः
क्रियता'मिति । भिन्ना सत्या चतुर्दिक्ष्वक्षेपु लिख्यते । तत्र कसचित् समसङ्गा, कस-

चिद्विषमसङ्घेति पूर्वमेव प्रतिज्ञाय, क्रीडार्थं प्रवृत्तौ । ततोऽक्षहस्तेन रुन्मिणा आज्ञप्तः शतं सहस्रमयुतं उत्तरोत्तरं दशगुणं रामस्तत्र पणमादधे । तं तु पणं स्वानुकूलतया अक्षान् पातयित्वा रुक्मी अजयत् । तत्रानक्षज्ञता कालिङ्गेन प्रथमतो निरूपितेति वलं प्राहसत् । तदपि हसनं प्रकटमित्याह दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैरिति । तन्मनसि कापट्येन हसतीति हलायुधो नामृष्यत् । ननु नीतिज्ञेनावश्यं हास्यं सोढव्यम्, तत्राह हलायुध इति ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं तत्राजयद्बलः ।

जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥

ततो वारत्रयानन्तरं जये वा पराजये वा विपर्ययस्य अन्यः पातयेदित्यक्षशास्त्रात् कपटादिशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलः स्वयमक्षान् गृहीत्वा अपातयत् । ततः अयुतादशगुणं रुक्मी लक्षं ग्लहं पणात्मकं द्रव्यं प्रतिज्ञातवान् । तत्र तस्यां क्रीडायां बलः अजयत् । एकान्ते क्रीडतीति न स्वकीयाः साम्बादयः साक्षिणः, परं तदीया एव सर्वे । अत एकवारमेव भूयान् पराजयो जात इति, द्यूते मृपा भापणं न विगीतमिति, जितवानहमित्याह रुक्मी । तानक्षान् विपरीततया धृत्वा प्रदर्श्य कैतवमाश्रितः कपटेनैव जेष्यामीति निश्चित्य मृपोक्तवान् ॥ ३० ॥

मन्युना क्षुभितः श्रीमान्समुद्र इव पर्वणि ।

जाल्यारुणाक्षोऽतिरूपा न्यर्बुदं ग्लहमादधे ॥ ३१ ॥

तदा मन्युना क्षुभितस्तदसहमानः । देयाभावादसहनं भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति श्रीमानिति । पूर्णधनः । निवार्यमाणोऽपि सहज एव तादृश इति । तस्मिन् काले तथैव युक्तमिति दृष्टान्तमाह । समुद्रः पौर्णमास्यामिवेति । स हि पूर्णं चन्द्रमभिमुखो गच्छति, तथायमपि मच्छिष्य एव सत्तोऽप्युत्कर्षं वाञ्छति, अनृतं च वदतीति चन्द्रमिव जिघृक्षुर्जातः । जाल्या स्वभावेन च अरुणाक्षः, अक्रुद्धोऽपि क्रुद्ध इव प्रतीयते, क्रोधे तु का वाचैर्लथः । अतिरूपा सुतरामरुणाक्षो जातः । अतो मनसि मारणीयोऽयमिति भावो निरूपितः । ततो वारत्रयं क्रीडितव्यमिति पुनरक्षान् बलो गृहीतवान् । तदा रुक्मी न्यर्बुदं ग्लहमादधे, प्रतिज्ञातवान् दशकोटिमितम् । वारत्रयेण यावदशगुणं तावत्सकृदेवादधे, यथैकानृतेनैव सर्वमनृतं भवति ॥ ३१ ॥

पूर्ववत् तं चापि रामो जितवान्, अभिज्ञतया न, किन्तु दैवगलेत्याह धर्मेणेति ।

तं चापि जितवात्रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः ।

रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राशिका इति ॥ ३२ ॥

तदा महंतीं विनष्टिं दृष्ट्वा, छलमाश्रितः कापट्यमेव कर्तव्यमिति निश्चित्य, रुक्मी
आह-। चकारेण आहेति पूर्वक्रिया आकृष्यते । मया जितमत्रेमे प्राशिका ब्रुवन्त्वित्याह ।
प्राशिकानामपि स्वानुगुण्यवचने बलस्य स्वज्ञानमेव भ्रान्तमिति प्रतीतिः स्यात्, तदर्थं-
प्राशिकानां सभासदाम् । येषामत्रे प्रश्नः सम्भवति सन्दिग्धे, ते प्राशिकाः । तत्र
देशादिदेवाः साक्षिण इति, कालिङ्गादिषु ते अनिविष्टाः, दुष्टत्वात्तेषाम् ॥ ३२ ॥

तत्रत्यानां वचनात् पूर्वमेव आकाशवाणी सर्वदेवतामयी सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह
बलेनैव जितो ग्लह इति ।

तदात्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ।

धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३३ ॥

यद्यप्यक्षक्रीडां न जानाति, तथापि धर्मतः जितवान् । वचनेनैव केवलेन धर्मर-
हितेन रुक्मी वदति । वै निश्चयेन । नात्र सन्देहः कर्तव्यः । लौकिकत्वमपि तद्वाक्यस्य
निवारयति मृषेति । लौकिकाः अप्येतादृशे न मृषा वदन्ति ॥ ३३ ॥

तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः ।

संकर्षणं परिहसन्वभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥

ततः को वायं कृत्रिमः शब्दः प्रमाणम्, साक्षात् प्राशिकेषु विद्यमानेष्विति ताम-
नादृत्य दुष्टराजन्यैः तथैव वक्तव्यम्, इदं नाङ्गीकर्तव्यमिति प्रेरितः संकर्षणं परिहसन्
वभाषे । यतो वैदर्भः, न धर्मप्रधानदेशस्थः दुःसङ्गश्च । स हि जगदेवाकर्षति लयार्थम् ।
तादृशसामर्थ्यवन्तं परिहसन् कटाक्षहास्यादिभिः अयुक्तमुक्तवान् । ननु वचनस्य किं
प्रयोजनम्, तूष्णीं स्यात्वयम्, उत्थाय वा गन्तव्यमिति तत्राह कालचोदित
इति ॥ ३४ ॥

भगवता गोपालत्वं समर्थितमिति तदन्तर्याम्यपि तथैव प्रेरितवान् । बाल्ये हि
विद्याभ्यासः, क्षत्रियाणां च शस्त्राभ्यासः, तस्मिन् समये वने गोचारणमेव कृतमिति
लोकविश्वासार्थं मर्मभेदमाह ।

नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ।

अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो घाणैश्च न भवाद्दृशाः ॥ ३५ ॥

यूयं नाक्षकोविदाः, यतो गोपालाः । न हि सर्वविद्यासु सर्वे अभिज्ञाः, तस्माद्द्वं
गोचरा एव । उभयमपि ज्ञायत इति चेत् । तत्राह अक्षैर्दीव्यन्ति राजान इति ।
अभ्यासव्यतिरेकेण न विद्या समायातीति अक्षानामप्रयोजकत्वमाशङ्क्य गृहक्रीडापरा
वधमा इति शङ्काव्युदासार्थं जयसाधकत्वात् घाणे तुल्यतां वक्तुमाह घाणैश्चेति । ननु

क्षत्रिया वयमित्युभयं जानीम इति चेत् । तत्राह न भवादृशा इति । परगृहे पुष्टा
आवात्यं नीचकर्मणि नियुक्ताः नाक्षवाणकोविदा भवन्तीति निषेधति न भवादृशा
इति ॥ ३५ ॥

रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ।

क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जग्मे तं नृप संसदि ॥ ३६ ॥

ततः सर्वैरेव 'सत्यं वदती'त्युक्ते, उपहासे च कृते, कालप्रेरितो घलः तत्रैव
दैवगत्या कालमुद्गररूपं परिघमुद्यम्य, संसदि सभायामुपविष्टं एव तं जग्मे । पक्षपातिभिः
तस्य पक्षः पोषणीय इति ज्ञापयन्निव सभायामेव जग्मे । नृपेति राज्ञां तथाकरणं
युक्तमिति ज्ञापयति । क्रुद्ध इत्यविचारः । परिघमुद्यम्येत्यन्या क्रिया निवर्तिता ।
चकारात्तदीयैः सेवकैरप्युपहसितः ॥ ३६ ॥

वाक्यापराधे वधं कृत्वा, मानसिकापराधे ताडनमाह कलिङ्गराजमिति ।

कलिङ्गराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ।

दन्तानपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७ ॥

येनोपहसितः, पलायमानं तं दशमे पदे धृत्वा, क्रियाशक्तिः प्राणस्येति, 'नव
वै पुरुषे प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानुरोधेन नव प्रयत्नानुपेक्ष्य, दशमे पदे तं गृहीत-
वान् । ततो लोकेभ्यः दन्ताः प्रदर्शिता इति पुनः प्रदर्शननिवृत्तये दन्तानपातयत् ।
अत्रापि क्रुद्ध इत्यविचारः । तस्य दोषमाह योऽहसदिति । विवृतैर्द्विजैरिति दन्ता-
नामेव पातने हेतुः ॥ ३७ ॥

अन्ये निर्भिन्नवाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ।

राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥

अन्येऽप्यनुमोदनकर्तारः निर्भिन्नाः चाहवः ऊरवः शिरांसि च येषां तादृशा
जाताः । तत्राभिज्ञानं रुधिरोक्षिताः रुधिरेणोक्षिता इति । ततो भीताः सन्तः
दुद्रुवुः । सतोऽपि भयेन पलायने घलोत्कर्षो न भवतीति पलायने तत्क्रियायां साधन-
माह परिघार्दिता इति ॥ ३८ ॥

नन्वेवमनर्थे पौत्रविवाहे जाते भगवता किं कृतमित्यत आह निहत इति ।

निहते रुक्मिणि श्याले नात्रधीत्साध्वसायु वा ।

रुक्मिणीबलयो राजन्स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥

एक एव श्यालो हतः । विवाहे श्यालः पाविभ्यहेतुर्भवति । अतः किञ्चिद्वक्त-
व्यम् । धर्मस्थापनायां दुष्टो मारणीय एव । अतो न वक्तव्यमेव । तदुभयं निषेधति ।

श्याले निहते साधु असाधु वा नाप्रवीदिति । ननु 'अप्रतिपिद्धमनुमतं भवती'ति तूष्णीभावेऽपि चलभद्रपक्षः स्यात्, तर्हि साध्ववचनेनेति चेत्, तत्राह निहत इति । कृते कार्ये वचनं व्यर्थमेव स्यात् । अनेन वक्तव्यो भवति, असाधु कृतमिति, तथापि नोक्तमिति सूच्यते । तत्र हेतुः । रुक्मिण्याः स्नेहभङ्गभयादिति । भक्तत्वेऽपि मायायाः कार्यरूपा अविद्येति उत्पत्तिविचारेण स्नेहभङ्गः सम्भाव्यते । ततः प्रपन्नायाः तथात्वे ममापि तथात्वमुचितमिति सर्वथा स्नेहे भग्ने भक्तिमार्गो नश्यतीति भयम् । नन्वीश्वरस्य नष्टेऽपि मार्गो किं भयमिवेति चेत् । तत्राह हरिरिति । स हि सर्वदुःखहर्ता । अन्यथा सर्वेषां दुःखं न गच्छेदिति । तथैवासाध्ववचने चलस्य स्नेहभङ्गभयं हेतुः । तस्य स्नेहभङ्गे अवतारप्रयोजनं न भवेदिति । भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तत इति स्नेहभङ्गसम्भवः, शक्तिविभक्तेति ॥ ३९ ॥

उभयोर्विनियोगमुक्त्वा, त्रिपूत्साहरहितेषु सत्सु शिष्टानां कृत्यमाह ततोऽनिरुद्धमिति ।

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।

रामादयो भोजकटादशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥

तदीयानां प्रतिबन्धनिवृत्तये रामः पुनरादित्वेन गृहीतो वरयात्रिकाणाम् । सूर्यया नवोढया सह । रथं समारोप्येति दुःखितत्वात् बलात् समारोपणमुक्तम् । मातामहः पितामहो मारित इति । कुशस्थलीमिति प्रदेशस्य विपमत्वं सूचितम् । दशार्हा यादवविशेषाः । तां दशमर्हन्तीति । शिष्टानामुभयमपीष्टमित्याह सिद्धाखिलार्था इति । शत्रुमरणमिष्टप्राप्तिश्च अखिलार्थाः । तथात्वे हेतुः मधुसूदनाश्रया इति । एवं धर्मप्रस्तावे अनिरुद्धो धर्मरक्षक इति तत्कथायां दुष्टनिवारणमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविर-
चितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीनिहलरायामजश्रीबहभकृतलेखः ।

निहते रुक्मिणीत्यत्र । तत्र हेतुरिति । असाधुत्वेन वक्तव्यत्वे साधुत्वा-
त्थने इत्यर्थः । इति द्वादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

निरोधे राजसफले देवानां विजयः स्फुटः ।

निरूप्यते यतो रुद्धाः नान्यं सम्भावयन्ति हि ॥ १ ॥

त्रयोदशे ततोऽध्याये हेतुस्तस्य निरूप्यते ।

अनिरुद्धप्रसङ्गेन धर्मः सिध्यति तेन हि ॥ २ ॥

सर्वथाप्युपकारित्वात्सर्वतो भयशङ्कया ।

परमानन्दरूपत्वात्सफलो राजसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अनिरुद्धो निरोद्धव्यो निरुद्धो येन केनचित् ।

तन्मूलाः सर्व एवैते विनिरुद्धा भवन्ति हि ॥ ४ ॥

सर्वदेवजयार्थं प्रथममनिरुद्धस्य बन्धनं निरूप्यते । निरुद्धं मनः सर्वहेतुर्भवतीति । तत्रानिरुद्धबन्धनं कालेनैवेति उपोपाख्यानमुच्यते । कालेऽपि विषयवैचित्री हेतुरिति चित्रलेखा नेत्री ।

स्वप्नेऽपि चेत्प्रसङ्गः स्याद्बद्धो भवति मानवः ।

अन्येन वा तथा ज्ञातः किमु साक्षात्तथाविधः ॥ १ ॥

प्रथममनिरुद्धबन्धनहेतुसम्बन्धनिरूपकनयनार्थं प्रस्तावनामाह वाणः पुत्रशतज्येष्ठ इति सप्तदशभिः ।

श्रीशुक उवाच—वाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।

सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोपयन्मृडम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

त्रयोदशोऽध्याये । अनिरुद्ध इति । येन केनचिन्निरुद्धः अनिरुद्धः भगवता स्वस्मिन्निरुद्धव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः तन्मूला इति । एते भक्तानामिन्द्रियादयः सर्वे अनिरुद्धमूलाः । तस्य मनोधिदेवत्वादिति भावः । कालेनैवेतीति । दैत्यानां कालसेवकत्वेन कालरूपत्वात्तत्पुण्या उपाया अपि कालरूपत्वमिति भावः । कालेऽपीति । कालस्य हेतुत्वेपि विषयवैचित्री मुख्यो हेतुः । तस्यां सत्यां मनोबन्धनं सम्यग्भवतीति भावः । प्रसङ्ग इति । कालोपासकैर्दैत्यैरसङ्गः प्रसङ्ग इत्यर्थः । अत एवानिरुद्धबन्धने कालस्य हेतुत्वमुक्तमिति भावः । साक्षादिति । जाग्रदशायामपि दुःसङ्गवानित्यर्थः ।

वाणः पुत्रशतैत्यस्याभासे । प्रथममिति । अनिरुद्धस्य बन्धने हेतुः उपा, तस्याः सम्बन्धनिरूपिका चित्रलेखा, सामान्यनिर्देशात्पुल्लिङ्गकथनम् । तत्कृतं नयनमनिरुद्धस्य । तदर्थमित्यर्थः । इति सप्तदशभिरिति । इतिश्लोकमारग्याग्रिमैः सप्तदशभिरित्यर्थः । पूर्वार्धाष्टमाध्याये 'ततस्तु भगवान् कृष्ण' इतिश्लोकप्रतीके टिप्पण्यामेवं व्याख्यातम्, तद्रीत्यात्राप्युच्यते ।

पुत्राणां शतमध्ये ज्येष्ठ आसीत् । भगवता स वद्ध इति तन्निष्कृतिसूचनार्थं भगवदंशोऽनिरुद्धः तत्पुत्रेण वद्ध इति सूचयितुं वलेः पुत्रत्वं निरूप्यते । ननु तेनैव कथं न घट्यते, तत्राह महात्मन इति । स हि महात्मा नापकरोति । पुत्रशतज्येष्ठ इति तत्कृतं पितृकृतमेवेति ज्ञापयति । वलेरिवास्यापि वन्धशङ्कापि व्यावर्त्यते, पाष्णिग्राहा चहवः सन्तीति । तथापि भगवता सह विरोधे न सामर्थ्यं भवतीति तस्य महादेवोपासनमाह सहस्रवाहुरिति । सहस्रवाहुत्वं च तत्कृतमयैव । तेन बहुधा लब्धप्रसादः महादेवात् स इति सूचिताम् । ताण्डवे उत्साहवृद्ध्यर्थं वाद्यभूयस्त्वमपेक्ष्यते । तत्र बहुभिर्वादाने व्यधिकरणप्रयत्नानां समतान् भवतीति, एकेन बहुवाद्यकरणं तोपहेतुर्भवतीति, सहस्रवाहुभिर्वाद्यैः ताण्डवे मृडमतोपयत् ॥ १ ॥

तुष्टस्य कृत्यमाह भगवानिति ।

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।

वरेण छन्दयामास स तं वद्रे पुराधिपम् ॥ २ ॥

वरदानसामर्थ्यं भगवच्छब्देनोक्तम् । तद्वत्तं कोऽप्यन्यथा न करिष्यतीति सूचयितुमाह सर्वभूतेश इति । सर्वनियामकः । स एव भूतश्चेत् शरीरसम्बन्धेन जातः साहङ्कारः, तदावश्यमहङ्कारनियामकवश्यो भवति । अहङ्कारे सात्त्विकादिव्युदासं मत्वा आहर्षं सर्वेति । सामर्थ्याप्रतिघातौ निरूप्य दातृस्वभाव निरूपयति शरण्य इति । शरणार्हाः स एव भवति, यः प्रपन्नदुःखनिवारकः । तथाप्युचितदाता चेत् परिमितमेव यच्छेदिति, विशेषदानार्थमाह भक्तवत्सल इति । यथा वत्सला गौरन्तःस्थितमपि दुग्धं तल्लोभेनान्येभ्योऽपि यच्छति, तथा भगवान् भक्तेभ्यः अदेयमपि यच्छतीति 'वर वृही'ति छन्दयामास । छन्दनं कामचारनियोगः । ततः स गुह्यं चिकीर्षुर्वाणः सर्वत्र स्वर्गं गच्छन् शत्रुवाहुल्यादहरक्षार्थं चिन्ताकुलितः तं महादेवं पुराधिपं पुररक्षकं वद्रे । अनेन तस्य पुरस्य सर्वाभेद्यता निरूपिता । तेन देवादीनामपि तत्र प्रतीकारो निवर्तितः ॥ २ ॥

तर्हि तादृशस्य कथं नाश इत्याशङ्क्य, तस्यैव क्रोधेनेति वक्तुं प्रसङ्गान्तरमाह स एकदेति पङ्क्तिः ।

स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।

किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥ ३ ॥

नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् ।

पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्गिणम् ॥ ४ ॥

गिरिशो महादेवः, तत्रैव गिरौ शेते इति निरन्तरस्थित्या धाप्यर्थं सूचितम् । पार्श्वस्थमिति तत्रापि भक्तकृपया तस्यैव पार्श्वं वर्तमानम्, तेन सुतरामेव तस्य स्मयः ।

वीर्यस्य दुष्टो मंदो यस्य । उपजीव्यातिक्रमकर्ता । वीर्यस्मयेन विवेकरहितस्य कृत्यमाह
किरीटेनार्कवर्णेनेति । विनीतो हि मुकुटोष्णीपादिकं स्यापयित्वा साष्टाङ्गं प्रणतः
विज्ञापयेत् । अयं तु किरीटमेव परिधाय, तत्राप्यग्निवर्णं स्पर्शोऽत्यन्तपरुषम्, तेन चरणा-
म्बुजमतिकोमलं स्पृशन् आह नमस्ये इति । स्तौति । वाचा नमस्कारो वा । महादेवेति
न त्वत्सदृशोऽन्योऽस्ति, य उपास्यः स्यादिति । लोकानां गुरुमिति । उपदेष्टा फलदाता
च भवानेवेति । साधनफलरूपत्वं निरूपितम् । तेन त्वमेव प्रार्थनीयः, न त्वन्य इति
प्रार्थनायां हेतुरुक्तः । किञ्च । प्रार्थितं सर्वमयुक्तमपि प्रयच्छति । नापि यत्किञ्चित्प्रार्थ-
नायामपि श्लोभं मन्यत इति दृष्टान्तमिवाह पुंसामपूर्णकामानामिति । देवतान्तरतपःप्रभृ-
तिसाधनैः यदा कामना न सिद्धा भवन्ति, तेषां सर्वोपायपरिभ्रष्टानामाश्रयमात्रेण सर्व-
पूरकममराङ्घ्रिपवत् कल्पवृक्षवत् कामपूरः अमराङ्घ्रिः यैः ॥ ४ ॥

एवं प्रार्थितार्थसिद्ध्यर्थं व्याजेन युद्धं याचते दोःसहस्रं त्वया दत्तमिति ।

दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।

त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदृते समम् ॥ ५ ॥

क्रियाशक्तियाहुल्याय सहस्रं वाहवो दत्ताः । ते निर्विषयाः सार्थका न भवन्ति ।
विषयस्तु समानेनाधिकेन वा सद्भामः, तदभावात् भाराय परमभवत् । यथा शीतामावे
वस्त्राणि भारायन्ते, युद्धाभावे वा शस्त्राणि । वैयर्थ्यं प्रकटयति त्रिलोक्यां प्रतियोद्धार-
मिति । तर्हि शशशङ्काभावे किं चक्षुः निष्फलं तद्वद्विधमानैरेव यथायोग्यं क्रियतामित्याशङ्क्य,
समेनैव युद्धं कर्तव्यमिति समस्य तव विद्यमानत्वात्त्वदृते अन्यं समं न लेभे । अनेन
भगवान् अस्ति, परं स न इन्द्रियविषय इति न लेभे इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तर्हि मास्तु, सुप्यतामित्याशङ्काह कण्डूत्येति ।

कण्डूत्या निभृतेर्दोर्भिर्युत्सुर्दिग्गजानहम् ।

अन्वयां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्बुः ॥ ६ ॥

निभृताः पूर्णाः, अतः स्यातुमशक्ताः । तर्हि युद्धाभावे अन्य एव कश्चित् कण्डूति-
निवृत्त्यर्थमुपायः क्रियतामित्याशङ्क्य, दिग्गजानहं युत्सुः चूर्णयन्नद्रीन् अन्वयाम् । पर्वता
अपि चूर्णीकृताः । दिग्गजा अपि युद्धार्थमन्विष्टाः । बलमुभयथा क्षीणं भवति, शौर्यरूपं
युद्धेन, धलरूपं पराक्रमेण, तत्राचेतनाश्चूर्णीभूताः, चेतनास्तु पलायिता इति वैयर्थ्यमेव
जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गर्वं श्रुत्वा क्रुद्धो भगवानित्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।

त्वद्वर्षं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥ ७ ॥

१. उपजीव्यातिक्रमवतः । २. य इति नास्ति कश्चित् । ३. अशक्याः, अन्तर्भावितव्यर्थः ।

४. चूर्णीकृता इति पाठः ।

भगवान् सर्वज्ञः महादेवः क्रुद्धः आहेति पूर्वोक्तैव क्रिया अनुवर्तनीया । यदा ते केतुः भज्यते, तदेव तवाभिज्ञापकं युद्धप्राप्तौ । केतुर्ध्वजः वंशस्य । कन्या जारोपमुक्ता भद्रकेतुरुच्यते । अकस्माद्रसस्ये तस्मिन् केतुभङ्गश्च । तदा त्वद्वर्षं त्वद्वर्षहननार्थमेव संयुगं मत्समेन भगवता भविष्यति । मया समः भगवान् । सर्वसम इति महादेवेनापि समः ॥७॥

एवं युद्धसम्भवमाकर्ण्य प्रीतो जात इत्याह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः कुमतिर्दृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ।

प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥ ८ ॥

महादेवेनैवमुक्तः दृष्टो जातः, यतः कुमतिः । तस्य महादेववाक्ये विश्वासमाह स्वगृहं प्राविशदिति । स्वयमुद्यममकृत्वा स्वगृहं प्रविष्टः गिरिशादेशं प्रतीक्षन् आस्ते । यद्यपि स आदेशः स्ववीर्यनाशकः, तथापि कुधीः ॥ ८ ॥

तस्य केतुभङ्गप्रकारमाह तस्योपा नाम दुहितेति ।

तस्योपा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।

कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन वै ॥ ९ ॥

अत्र पुराणान्तरे उपा पत्यर्थं पार्वतीं प्रार्थितवती । ततः सा तुष्टा अथ यः स्वप्ने त्वां भजिष्यति स तव पतिरिति पार्वत्योक्ता, आधिदैविकः प्राद्युम्निरूपो भगवान् स्वप्नसृष्टौ भ्रा-
यिक्यां तामालिङ्ग्य, स्वभावं तत्र स्थापितवान् । ततः सा वस्तुत आधिदैविकेन प्राद्युम्निना रतिमलभत । कन्याया रतिव्रतमङ्गहेतुर्भवति । मनोरथमात्रत्वं निवारयति कान्तेनेति । तर्हि भावनयैव मनोरथतुल्यः स्वप्नः तथा जात इत्याशङ्काह प्रागदृष्टश्रुतेनेति । प्राक् ततः स्वभात्पूर्वं न दृष्टः श्रुतो वा कदाचिदपि तैया । वै निश्चयेनेति दैवोपपत्तिरुक्ता ॥९॥

सा तत्र तमपश्यन्ती फासि कान्तेति चादिनी ।

सखीनां मध्य उत्तस्यौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥ १० ॥

ततस्तस्या व्रतसमाप्तिं कृत्वा गते, स्वप्नान्ते उत्थिता, तत्र शय्यायां स्वप्नस्य समान-
देशे तमनिरुद्धमपश्यन्ती, 'फासि कान्ते'ति मापन्ती, सखीनां मध्ये उत्तस्यौ । सा हि परितः सख्यो मध्ये शेते । गुप्तं सखीषु अन्वेपयन्तीव सा उत्थिता । उत्थिताया अप्युप-
भोगलक्षणमाह विह्वलेति । अन्तर्व्रीडिता । भृशमत्यर्थं स्वावस्थां स्पृत्वा ॥ १० ॥

पूर्वमेव पार्वत्या चित्रलेखा नाम योगिनी तस्याः सखी निष्पादिता, यया तस्या मनोरथः सर्वोऽपि सिद्धो भवति । यद्यप्यन्या अपि जिज्ञासां कृतमत्यः, तथापि सा प्रयोजिकेति चित्रलेखाया उपाख्यानमुच्यते चाणस्य मन्त्रीति ।

चाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।

सरूपपृच्छत्सखीमृपां कौतूहलसमन्विता ॥ ११ ॥

१. वंशः, मत्स कन्तेति पाठः । २. मादिनीम् । ३. वरा । ४. पर्याप्तस्य इति पाठः ।

मध्यधीर्न राज्यमिति स महादेवेन दत्त इति ज्ञापितम् । कुम्भाण्ड इति नाम । ननु कुम्भाकारावण्डाविति । तस्य दृहिता । चित्रलेखा । चकारादन्या अपि तस्य कन्या उपासल्यः । सखी उपायाः । उभयोरन्योन्यसखित्वे न गोप्यं किञ्चिदवशिष्यते वक्तव्ये इति सखीमूषामित्युक्तम् । अथैव पार्वत्युक्तम्, अथैवेयं विहलेति कौतुकसमन्विता ॥११॥

तस्या वाक्यमाह कान्तं मृगयस इति ।

कान्तं मृगयसे सुभ्रु कीदृशस्ते मनोरथः ।

हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १२ ॥

सुभ्रु इति भ्रूमङ्गादिभावो दृश्यत इति अकन्यात्वं तस्या आह । ननु कान्तान्वेषणं युक्तमेवेति चेत्, तत्राह कीदृशस्ते मनोरथ इति । मनोरथे कृते स्वप्ने तथा दृश्यत इति दृष्ट एवोपाय इति तं मनोरथमेव पृच्छति । कश्चिन्मनोरथो भविष्यतीति चेत्, तत्राह हस्तग्राहमिति । हस्तो गृह्यते अनेनेति हस्तग्राहः पतिः, अस्मिन्निति विवाहो वा । अद्यापि ते विवाहं न लक्षये । कस्याश्चिद्वात्य एव विवाहो भवति, पश्चात् सखीभिः सम्बन्धः, तदापि विवाहो जात इति लक्ष्यते, विवाहे तु कुलकन्यायाः तत्र मनोरथो युक्तो भवति । राजपुत्रीतिपदात् निरोधेन यथेच्छया सम्बन्धो निवारितः ॥ १२ ॥

उत्तरमाह दृष्ट इति ।

उपोवाच—दृष्टः कश्चिन्नरवरः श्यामः कमललोचनः ।

पीतवासा बृहद्बाहुर्योपितां हृदयङ्गमः ॥ १३ ॥

कश्चिद्विशेषतो निर्वक्तुमशक्यः । नरवरः मनुष्यश्रेष्ठः । सर्वेषामाकृतिभिर्भवेति स नन्देवः, नापि दैत्यः, अन्यो वा, किन्तु नरश्रेष्ठ एव । स्वप्ने कात्स्न्यानिभिव्यक्तिरिति केवलं भ्रमः स्यात्, तदप्रकृते नास्तीति आकृतिरूपगुणादीन् वर्णयति । सर्वलक्षणसम्पन्ननरत्वं आकृतिः । श्याम इति रूपम् । कमललोचन इति सौन्दर्यम् । पीतवासा इति भूषितत्वम् । बृहद्बाहुरिति भोगयोग्यता । योपितां हृदयङ्गम इति संभोगसामर्थ्यम् ॥ १३ ॥

ननु दर्शनमात्रेण कथं कान्तत्वम्, तत्राह तमहं मृगये कान्तमिति ।

तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ।

क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १४ ॥

स मम कान्तो जातः, अतो मृगये । कथं जात इत्याकाङ्क्षायामाह पाययित्वाधरं मधु इति । अनेन सर्वेऽपि सम्बन्धा निरूपिताः । बहुधा सम्बन्धे हि सामार्थ्यक्षये स्त्रियाः पुरुषाधरपानम् । अनेन बहुकालावस्थानं सूचितम् । ततः क्वापि यातः, न तु विलीनः, भोगलक्षणानां विद्यमानत्वात् । विशेषसुखमदत्त्वा गत इति युक्तमन्वेषणमिति वक्तुमाह स्पृहयतीं मां वृजिनार्णवे क्षिप्त्वेति । रसेच्छामुत्पाद्य तदपूरणाद्दुःखम् ॥ १४ ॥

ततः सख्याः प्रतिज्ञामाह व्यसनं तेऽपकर्षामीति ।

चित्रलेखोवाच—व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।

तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।

दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथालिखत् ॥ १६ ॥

मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।

व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ १७ ॥

यदि त्रिलोक्यां सः, तदा ते व्यसनमपकर्षामि । कथमित्वाकाङ्क्षायामाह भाव्यत इति । चित्रे मया लिख्यते । तत्र यस्ते मनोहर्ता तमादिश । तमहमानयिष्यामीति व्यसनापकर्षणप्रकारः । यद्यपि नरवर इति विशेषकथनात् देवादीनां लेखनमसङ्गतम्, तथापि देवादयो रूपान्तरेणोपभोगार्थमायान्तीति देवादयो नररूपा एवात्र लिख्यन्ते । ऊर्ध्वाधःपर्यन्तं स्त्रीणां दृष्टिः । अत आदौ देवलेखनम् । एते त्रिगुणास्त्रयो गुणाः देवादयो नव सामान्यतो लिखिताः । चकारान्मनुष्येषु सर्वप्रकाराः, देवादिष्वपि वा । मनुष्येषु श्यामत्वादिधर्मा उक्ता इति तत्साम्यं यादवेष्वेव वर्तत इति मनुजेषु सा वृष्णी- नलिखीत् । ततोऽपि हृदयङ्गमादिधर्मैः उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यरूपत्वात् वृष्णिषु शूरमलिखत् । तस्य च पुत्रमानकदुन्दुभिं वसुदेवम् । तत्र यद्यपि रामो न श्यामः, तथापि रूपान्तरेण तथा कुर्यादिति रामोऽपि लिखितः । रामकृष्णौ चेति । चकाराद्देवादयोऽपि लिखिताः । प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य ईषद्वैलक्षण्यात् तस्युत्रो भवितुमर्हतीति निश्चित्य विलज्जिता । यद्यपि भगवान् तादृशमकृत्रिमं रूपं कर्तुं शक्तः, तथापि मर्यादायामेकैकस्य गुणसाभिव्यक्त्यर्थं एक एव पदार्थो निर्णयिते । ततो यादृशो गुणोऽनिरुद्धनिदानभूतः, तेनानिरुद्धो निष्पा- दित एव । अन्यः क्रियमाणः कृत्रिम एव भवतीति वैलक्षण्यं भवत्येव । आधिदैविको दृष्ट इति, अनिरुद्धो वा स्वयं मायया तथा आगत इति न वैलक्षण्यं लज्जया ज्ञातवती । एतस्युत्रो भविष्यतीति । भर्तृपितामहादिभ्यो न लज्जेति लौकिकाः ॥ १७ ॥

ततोऽनिरुद्धोऽकृत्रिमो लिखित इत्याह अनिरुद्धमिति ।

अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योपावाप्सुखी हिया ।

सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ॥ १८ ॥

विशेषेण लिखितं सहजरूपं स्वप्नदृष्टमानं दृष्ट्वा, उपा तं साक्षादेव मत्वा, पूर्व- सम्बन्धं स्मृत्वा, अपोगुली जाता । तत आदरेण अन्यं मा लिपत्विति, स एवासाव- साविति द्विरुक्तवती । स्मयमानेति तस्याः प्राप्सामीति हर्षः सूचितः । महीपते इति सम्बोधनं भ्रमामावाप ॥ १८ ॥

ततो वरं निश्चित्य तमानेतुं गतेत्याह चित्रलेखेति ।

चित्रलेख्या तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।

ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ १९ ॥

कृष्णस्य पौत्रमिति स्त्रीणां हितकारी भविष्यति । स्वयं च योगिनी तस्मात्प्रे रमणं योगाम्यासेन ज्ञातवती । अत एव विहायसा ययौ । अन्यथा रक्षकैर्गमनागमनाशक्तेः । राजन्निति सावधानार्थम् । कृष्णपालितामिति । तदानीं कृष्ण एव पालकः पुराध्यक्षः स्वयं जातः, इदमेव कार्यमुद्दिश्य । अन्यथा देवैः सानुभावैश्च रक्षिता पुरीति नान्यः प्रवेश-
मर्हति ॥ १९ ॥

तत्र सुप्तं स्वपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता ।

गृहीत्वा शोणितपुरे सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥ २० ॥

तत्रापि भगवदिच्छया अनिरुद्धोऽपि न जागर्ति, अन्यथा स एव न गच्छेत् । स्वपर्यङ्क इति निर्भरनिद्रात्वाय । ननु राजन्याः सावधाना भवन्ति, कथमेवं निर्भरनिद्रात्वम्, तत्राह प्राद्युम्निमिति । स हि प्रद्युम्नस्य पुत्रो निर्भयः । प्रद्युम्नोऽपि हृतः, सोऽपि हृतो, भगवदिच्छयेति वा । पराभवः स्त्रीप्राप्तिश्चोभयत्र तुल्या । शक्तिहासस्तु नैमित्तिक इति बोध्यते । सापि तं नेतुं लौकिकमुपायं परित्यज्य योगमास्थिता । अलौकिक उपायो योगः । आस्थितिः सर्वभावेन तत्रातिभरं दत्त्वा । गृहीत्वा पर्यङ्कात्तमेव बालकमिव । अप्रबोधो योगानुभावः । शोणितपुरे इति नामैव भयानकत्वमुक्तम् । सख्यै उपायै । तस्याः प्रियमनिरुद्धं 'अयं तव प्रिय' इति प्रदर्शितवती ॥ २० ॥

सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।

दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुम्भी रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥ २१ ॥

तत्र गतः प्रद्युम्नः स्त्रीमण्डले । ततः सा मुदितानना तेन सह रेमे । चकारात्सोऽपि तया सह । मुदिताननेति तस्या भयाद्यभाव उक्तः, विषयसौन्दर्यात् । लौकिकोऽपि हेतुरस्तीत्याह दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे इति । स्त्रियः सर्वाः कन्यायां तस्मिंश्चानुरक्ताः ऐकमल्यं प्राप्ताः । मात्रादयोऽपि । प्राद्युम्निनेति सर्वथा कामपूरकत्वम् ॥ २१ ॥

निलीय क्लेशरमणं व्यावर्तयति परार्ध्यति ।

परार्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः ।

पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः ॥ २२ ॥

परार्ध्यान्यमूल्यानि सर्वाण्येव । धूपदीपासनादिभिरिति देववत्पूजनमुक्तम् । स्नातस्य प्रथमं वस्त्रम्, ततः स्रजः, ततो गन्ध इति । केशेषु संस्कारार्थं धूपः । ततो गृहे प्रविष्टस्य आरात्रिकम् । तत उपवेशनार्थमासनम् । ततः पानभोजनभक्ष्याणि । पानं

श्रीविट्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्र सुप्तमित्यत्र । पराभव इति । शत्रोः पराभव इत्यर्थः । शक्तिहास इति । प्रद्युम्नः स्वयमेव शत्रुं हत्वा स्त्रियमानीतवान्, अयं तु स्वयं वधः, पश्चाद्भगवता मोचित इति शक्तिहासो निमित्तवशात् । कालेन तत्रापि विषयवैचित्र्या मनोधन्धो युक्त एवेति पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः ।

मादकरुच्युत्पादकद्रव्यकृतम् । भोजनं प्रकृतम् । भक्ष्यं ताम्बूलादि । अथवा । कदाचित्तानम्, कदाचिद्भक्ष्याणि । चकारात्तत्सम्बन्धीनि । मानसस्तु सिद्ध एवेति वाह्या एते निरूपिताः । वाक्यैरिति वाचनिकी । शुश्रूषा कायिकी । सर्वभावेनार्चितः ॥ २२ ॥

सोऽपि तासां इच्छानुरोधी जात इत्याह गूढः कन्यापुर इति ।

गूढः कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तथा ।

नाहर्गणान्स बुबुधे ऊपयापहृतेन्द्रियः ॥ २३ ॥

शश्वन्निरन्तरमुपचाराणां प्रतायमानत्वादनुरोधः । प्रवृद्धस्नेहयेति निरन्तरं साधनेषु हेतुः । तस्य क्रियान्तरस्मरणाभावायाह नाहर्गणान्स बुबुध इति । ऊपयेति । पूर्वस्त्रीणा-
मप्यस्मरणं सर्वोत्तमैपेति च द्योतितम् । अपहृतं वशीकृतं तदधीनं जातमिन्द्रियं यस्य ॥ २३ ॥

तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।

हेतुभिर्लक्ष्यांचक्रुरापीतां दुरवच्छदैः ॥ २४ ॥

भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ।

विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥ २५ ॥

ततः पुरुषोपभुक्ता गर्भकृतैर्लक्षणैः भोगकृतैरेव वा हतं व्रतं यस्याः । कन्याया ब्रह्मचर्यं व्रतम्, तदा हतव्रतां तां लक्ष्यांचक्रुः । यदुवीरेणेति निर्भरो भोग उक्तः । तेन स्पष्टानि चिह्नानि । आसमन्तात् पीतां पीतवर्णा, श्रमाद्गर्भेण वा स्त्रीणां तथात्वं भवति । दुरवच्छदैरिति । आच्छादयितुमशक्यैः धर्मैः रूपेण च ज्ञात्वा । स्वापराध-
शङ्कया भटा आवेदयांचक्रुः । तेषां रक्षकाणां कन्यान्तःपुराधिकारिणां वाक्यमाह राज-
न्निति । अयुक्तं कथं श्राव्यत इत्याशङ्क्य संबोधनेन पश्चान्महदनिष्टं सूचयन्ति । विचेष्टितं व्यभिचारम् । लक्षयाम इति प्रमाणं तर्कितमात्रम् । नन्वस्तु को दोष इति चेत्, तत्राह कुलदूषणमिति । यद्यपि पापादिना न तेषां भयम्, तथापि दैत्याः न व्यभिचारिणो भवन्तीति । तेषां कुले व्यभिचारो दूषणम्, यथा देवानामनृतम् ॥ २५ ॥

तर्हि कः समायातीति शङ्कायामाहुः अनपायिभिरिति ।

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ।

कन्याया दूषणं पुम्भिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥ २६ ॥

स्वतो विवाहं व्यावर्तयति । कन्याया इति । अनेन तर्कितस्यार्थस्य सुक्त्या वांधोऽप्युक्तः । अत एव दूषणं लक्षयामः, न विद्महे च । अन्यथानिर्धारं तेऽपि हन्तव्याः स्युः ॥ २६ ॥

ततो निर्धारार्थं स्वयं प्रवृत्त इत्याह तत इति ।

ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।

त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदृष्टहम् ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण व्यथितः शस्त्रादिभ्योऽपि । ततस्त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तः प्रथमं यदू-
द्ग्रहमेव दृष्टवान् । सर्वानेव यदून उद्ग्रहतीति महाशूरत्वं यदुकुलोत्पन्नत्वं च ज्ञातवान् ॥२७॥
तद्दृष्टमनिरुद्धं वर्णयति, निर्भयत्वाय, कामात्मजमिति ।

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ।

वृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विपा स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥ २८ ॥

स्त्रीणामत्यन्तहितार्थाय कामात्मजत्वमुक्तम् । भुवनैकसुन्दरमिति सर्वेषामेव मोह-
कम् । श्यामं पिशङ्गाम्बरम् । पीताम्बरमिति भगवन्सारूप्येण भगवदीयत्वं ज्ञापितम् ।
अम्बुजेक्षणमिति दृष्टवैव सर्वाह्लादकत्वमुक्तम् । वृहद्भुजमिति । भोगयोग्यता वीरत्वं
च । स्वभावतोऽप्ययं महानिति कुण्डलकुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्येत्युक्तम् । स्मितावलो-
केनेति मनोहरस्वभाव उक्तः । अनेन सर्वलक्षणसम्पूर्णोऽयं वर इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

तस्य चौर्येण व्यभिचारसम्बन्धं निवारयति ।

दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाऽभितृष्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।

वाहोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ २९ ॥

यथा कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषावक्षैः क्रीडतः, एवं प्रियया सह तदेकनिष्ठया अक्षैर्दी-
व्यन्तम् । सा च क्रीडा न क्रीडार्था, किन्तु रसपोषिकेत्याह अभितृष्णयेति । अभितः
तृष्णा यस्याः सर्वतः सम्बन्धं वाञ्छतीति । अभितृप्तया वा सम्भोगनितान्ततृप्तया ।
अभितृष्णया वा । नृष्णमिति प्रकाशनाम । वैदिकशब्दो नृष्णं 'नृष्णाय नृष्ण'मित्यत्र
प्रसिद्धम् । प्रकाशमाने प्रकाशमानमित्यर्थः । अभितः प्रकाशमानया, न तु सङ्कोचेन केन-
चिदप्यंशेन स्थितया । तत्सम्बद्ध एव क्रीडतीति सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थमाह तदङ्गसङ्गस्तन-
कुङ्कुमस्रजमिति । तस्या अङ्गसङ्गेन यत् कुचकुङ्कुमं स्रजि संबद्धं तादृशीं स्रजं वाहोर्मध्ये
दधानम् । अत्यन्तरसालसमये दृष्टवानिति । मधुयुक्ता या मल्लिका तयाश्रितां स्रजमिति
तत्र भ्रमरादिसम्बन्धो निरूपितः । गन्धेन रूपेण च मल्लिका रसपोषिका । तस्यैवाग्ने-
ऽप्यासीनं वाणेऽप्यागते तथैवासीनमित्यर्थः । स्वस्याग्र आसीनमिति वक्तव्ये तस्य तथा
विचारो न जात इति शुक एवाह तस्याग्नेऽप्यासीनमिति । अन एव विस्मितः ॥ २९ ॥

ततो युद्धार्थं तदीया असहमानाः प्रवृत्ता इत्याह स तं प्रविष्टमिति ।

स तं प्रविष्टं घृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः ।

उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥३०॥

घ्नन्तःप्रविष्टम् । तं श्वशुरम् । आततायिभिर्वृत्तमिति शस्त्रपाणिभिः सह समाग-
च्छन्तम् । मारयिष्यतीति निश्चित्य मधुवंशोत्पन्नः अन्यस्यापि स्वसम्बन्धेन मदं जनयति,
किं पुनः स्वस साक्षात्, अतो युद्धार्थमेकाकी प्रवृत्त इत्याह उद्यम्य मौर्वं परिघमिति ।
लोहयुद्धं तृणनिशेषयुद्धं वा । मौर्वी काचिन्तृणजातिलोहजातिर्वा । निशेषेणानस्थितः ।

सर्वथा निकटगमने प्राणान् ग्रहीष्यतीति ज्ञापनार्थमाह यथान्तको दण्डधर इति ।
जिघांसया व्यवस्थित इति स्वरूपेण भयानकत्वं निवारितम् ॥ ३० ॥

ततो यजातं तदाह जिघृक्षयेति ।

जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहरत् ।

ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुबुः ॥ ३१ ॥

वर्तव्य एवायम्, न तु हन्तव्य इति परितः समागताः । ततः स्वयमपि तान्
परितः प्रसर्पतः अहरत् हृतवान् । दूरे नीतवान् । अहनद्वा । यथा दन्तैर्निकटे गत्वा
शुनो हन्ति । नतु केनचित्पराभूतः । दूरादेव तेषां शब्दाः, न तु निकटे समागन्तुं
शक्ताः । ततो यजातं तदाह ते हन्यमाना इति । नितरां भिन्ना मूर्धा ऊरुर्बाहवश्च येषा-
मिति हननासहने हेतुः । अतः प्रथमं सङ्कीर्णत्वाद्भवनाद्विनिर्गताः, पुनस्तत्रापि निर्भि-
न्नावयवाः प्रदुद्रुबुः ॥ ३१ ॥

तेषु निवृत्तेषु अलौकिकप्रकारेण तं निगृहीतवानित्याह तं नागपाशैरिति ।

तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली घ्नन्तं स्वसैन्यं कुपितो बन्ध्व ह ।

ऊपा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्चुकलाक्ष्यरौदिपीत् ॥ ३२ ॥

बलिनन्दन इति पितुर्वैराद्बन्धनं कृतवान् । नागपाशा अवतारविशेषे भगवतो-
ऽपि तथात्वं सम्पादयन्ति, किमुत तदंशानाम् । ततोऽनिरुद्धाद्वली । दैवेन घलेन बन्धने
हेत्वन्तरमप्याह घ्नन्तं स्वसैन्यमिति । यदि न मारयेत्, तदा जिज्ञासां कृत्वा पश्चात्तथा
अयुक्तत्वं नास्तीति स्वतो महादेवं वा पृष्ठा विवाहवदनुमोदनं कुर्यात् । अतः स्वसैन्यं
मारयतीति, जामाता भवतीति विनिश्चिन्व, बन्धनमेव कृतवान् । तच्च बन्धनं दूरे गतस्य ।
तदाह ऊपा भृशमिति । आश्चर्यं तस्य बन्धनं निश्चम्य भर्तृत्वे सन्देहाभावादश्चुकलाक्षी
सती स्वाभिप्रायं ज्ञापयन्ती अरोदीत् । अनेन तस्य जारत्वं परिहृतम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचि-
तायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभभट्टतलेख ।

ऊपा भृशमित्यस्याभासे । तदाहेति । निशम्येति श्रवणकथनेन दूरे गतस्य बन्ध-
नमाहेत्यर्थः । इति त्रयोदशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

चतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निरूप्यते ।
 निरोधो राजसः पूर्णो भविष्यति यतः फले ॥ १ ॥ ।
 भक्तवत्सलता दृष्टा न निरोधः क्वचित्था ।
 अतोऽन्यनाशशङ्कापि भजनान्तरवाधिका ॥ २ ॥
 न वाधते हरिः कापि विरुद्धोऽपि कथञ्चन ।
 अक्लिष्टत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निरूप्यते ॥ ३ ॥
 प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि नयनेन्वेपणं नहि ।
 अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तनाधिके ॥ ४ ॥
 सर्वभावेन युद्धाय ज्वरोपाख्यानमुच्यते ।
 तामसस्तु ज्वरोऽत्रैव समुत्पन्नस्तथोत्तमः ॥ ५ ॥
 शीतरोरौ पृथक् पूर्वमुत्पन्नौ मिलितौ नहि ।
 अतो हि भगवानत्र मेलयामास सर्वथा ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते बन्धनमुक्तम् । एवं शोणितपुरकथायां जातायां द्वारकाकथा वक्तव्येति हेतुत्वेन पूर्वोक्तां कथामाह अपश्यतां चानिरुद्धमिति ।

श्रीशुक उवाच—अपश्यतां चानिरुद्धं तद्वन्धूनां च भारत ।

चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभभक्तलेखः ।

चतुर्दशोऽध्याये । कारिकायाम् । भक्तवत्सलतेति । सर्वत्र भगवतो भक्त-
 वत्सलता दृष्टा, परन्तु भक्तार्थं देवान्तरेण सह भगवतो विरोधो न दृष्टः । अतो हेतोर्भ-
 गवद्भजनस्य अन्तरे मध्ये वाधिका अन्यतो देवान्तरात्स्वस्य नाशशङ्कापि भक्तानां भवे-
 दिति शेषः । अतस्तादृशशङ्कानिवृत्त्यर्थं देवान्तरविजयोऽत्र निरूप्यते इति भावः । ननु
 भगवान् नारदवाक्यं विना स्वत एव कुतो न प्रवृत्त इत्यत आहुः न वाधत इति ।
 कथञ्चन केनचिदंशेन विरोधविषयीकृतोऽपि भगवान् स्वतः कापि न वाधते । तर्हि
 भक्तोपेक्षादोषः सादित्याशङ्क्य, तत्तात्पर्यमाहुः अक्लिष्टत्वाय त्विति । अक्लिष्टकर्मत्वबोध-
 नार्थमित्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रद्युम्नवदनिरुद्धस्यापि प्रमाणनको नारद इत्यर्थः ।
 तामसस्त्विति । वक्ष्यमाणविधः शिवकलारूप इत्यर्थः । तुशब्देन प्रसिद्धो ज्वरः पूर्वमे-
 वोत्पन्न इति तद्व्यावृत्तिः कृता । तथोत्तम इति । वैष्णवो ज्वर इत्यर्थः । पूर्वमुत्पन्नाविति ।
 शीतोष्णज्वरौ पूर्वमुत्पन्नौ । ज्वरे शिवकलात्वमधुना जातमिति विभागः ।

चकारेण गमनप्रकारज्ञानादयः सङ्गृहीताः । अनिरुद्धोऽपि चेन्निरुद्धः, तदा सर्वमन्यथा भविष्यतीति शोकः । तद्वन्धूनाम्, चकारादन्वेषाम् । भारतेति विश्वासार्थम् । तूष्णीभावे हेतुः चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरिति । वर्षायां युद्धादिगमनं वाधितमिति । अनुशोचतामित्यन्तः तदेकपरत्वम् । अप्रसिद्धत्वालौकिकप्रकारेण न प्रमाणं सिद्धमित्यन्वेषणेऽपि नोपलब्धिः ॥ १ ॥

अतो नारदवाक्याद्वैष्णवप्रीत्यर्थं कलहार्थमुद्यता इत्याह नारदादिति ।

नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्ता वद्धस्य कर्म च ।

प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥

तद्वृत्तान्तं फलितं बन्धनं वा । वार्ता आदितः कथां वद्धस्य वार्ताम् । कर्म च । तत्कन्यया सह रमणम् । चकाराद्युद्धं च । ततः शोणितपुरं प्रययुः युद्धार्थम् । ननु महादेवाधिष्ठितं तत्, अतस्तद्विरोधसम्भवात् कथं गता यादवा इत्याशङ्क्याह कृष्णदेवता इति । कृष्ण एव देवता येषाम् । अनेन सामर्थ्यमपि द्योतितम् ॥ २ ॥

लौकिकं सामर्थ्यं वक्तुं महतां नामानि गृह्णाति प्रद्युम्न इति ।

प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः साम्बोऽथ सारणः ।

नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥

अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो दिशम् ।

रुधुर्वाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥

युयुधानः सात्यकिः । गदो बलव्रता । साम्बः भगवत्पुत्रः । एते महारथाश्चत्वारः मुख्या गणिताः । अथ भिन्नप्रक्रमेण प्रकीर्णकान् गणयति अथेति । चकारात्तदीयाः सारणादयो भगवद्भ्रातरः । तेऽपि चत्वारो गणिताः । एवमष्टविधा आदिभूता येषां मुख्यानां गौणानां च । सर्व एव रामकृष्णानुवर्तिनः, नतुद्धताः, स्वतन्त्रा वा । उभयोर्ग्रहणं सम्पूर्णशक्त्यर्थम् । तेषां स्वाभाविकं बलं द्वादशाक्षौहिणीयुतम् । समेता मिलिताः अन्योन्यवैमनस्यं परित्यज्य सर्वतो दिशं रुधुः । वाणनगरमिति प्रसिद्धम् । समन्तादिति । न क्वचित्सेनाया विच्छेदः । सात्वतर्षभा इति । न तेषां कचिद्भयमिति सूचितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीबलभद्रकृतलेखः ।

अपश्यतामित्यत्र । अनिरुद्धोपीति । मनोधिदेवस्यासुरनिरोधे सर्वेषां मनोऽसुरसंबन्धि भविष्यतीत्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रमाहेतुरभिज्ञापकं न किञ्चित्सिद्धमित्यर्थः । वैष्णवप्रीत्यर्थमिति । वैष्णवानां शोक उक्तस्तद्विवृत्यर्थम् । अत एव भगवदाज्ञाया अपि प्रतीक्षा न कृतेति भावः ।

गतमात्राः पूर्वमेव तदपराधस्य सिद्धत्वात् परितो नाशयाश्चकुरित्याह भज्यमानेति ।

भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।

प्रेक्षमाणो रूपाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्णयौ ॥ ५ ॥

पुराणि मध्यखण्डाः, यथा महानगरेष्ववान्तरपुराणि भवन्ति । उद्यानमुपवनम् । प्राकारः आवरणम् । अट्टालाः सौधगृहोपरिभागाः । गोपुरं पुरद्वारम् । एतानि भज्यमानानि यस्य नगरस्य । भगवदीयैः कृतं स्वनगरं तथाविधं दृष्ट्वा स्वप्रौढित्यापनार्थं तुल्यमेव बलं गृहीत्वा अभिनिर्णयौ नगरात् । हीनबलत्वे अप्रतिष्ठा स्यात् । अधिकबलत्वे पलायनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थं तुल्यबल एव निर्गतः ॥ ५ ॥

ततो भ्रान्तः स इति मत्वा कृष्णस्तत्र रक्षकः । ततः कोऽपि न हतो भविष्यतीति स्वयमप्यत्र पार्ष्णिग्राहो जातः शिव इत्याह वाणार्थमिति ।

वाणार्थं भगवान् रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः ।

आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥

मिथ्यात्वाय भगवत्त्वम् । रुद्र इति रुद्रोगान् द्रावयतीति । ससुतः कार्तिकेयसहितः । तेन सर्वेऽपि देवाः अत्र समागता इति बोद्धव्यम् । स हि चमूपतिः । प्रमथैर्वृत इति स्वभूतगणावृतत्वमुक्तम् । दैत्यत्वाद्वाणस्य दैत्याः सहजाः । अनेनैकत्र भगवान् संवत्सरात्मककालसहितः, अन्यत्र सर्व एवेति बहुत्वमप्रयोजकत्वं चोक्तम् । आरुह्य नन्दिवृषभमिति । स्वस्य वृद्धं बलीर्वदमारुह्य, नार्थमिव कुर्वन्, रामकृष्णयोर्धुयुधे, ताभ्यां सह । वस्तुतस्तयोरेवायम् ॥ ६ ॥

ततो युद्धं वर्णयति द्वाभ्याम् आसीदिति ।

आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।

कृष्णशङ्करयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥

कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।

साम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥

सुतुमुलमत्यधिकं निरन्तरशस्त्रपातसहितम् । रोमहर्षणं श्रुते रोमाश्चो भवतीति । विशेषत आह कृष्णशङ्करयोरिति । राजन्निति कदाचिन्महान्तोऽपि युद्धं कुर्वन्तीति । प्रद्युम्नगुहयोः उभयोः पुत्रयोः । कुम्भाण्डकूपकर्णौ दैत्यसिद्धौ । उभाभ्यां बलेन सह संयुगः । साम्बस्य बाणपुत्रेणेति । बाणपुत्र इत्येव प्रसिद्धिः, न तु नाम्नेति । बाणेन सह सात्यकिर्महारथः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पञ्चद्वन्द्वान्युत्तवा तस्य युद्धस्य सर्वोत्कर्षं वक्तुं ब्रह्मादीनामप्याश्चर्याद्दर्शनमित्याह ब्रह्मादय इति ।

ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।

गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥

देवानामीशा इन्द्रादयः । मुनयः सनकादयः । सिद्धाः कपिलादयः । एते त्रिविधा उत्तमाः । सिद्धचारणाः गन्धर्वाप्सरसो यक्षाश्चेति त्रिविधा निम्नग्राः । एवं षड्विधेषु निरूपितेषु सर्वे एव निरूपिता भवन्ति । विमानैरागमनं युद्धामिनिवेशेन देहविस्मरणेऽपि अपातार्थम् ॥ ९ ॥

ततः प्रतिपक्षाणां स्पण्डनमाह शङ्करानुचरानिति ।

शङ्करानुचरान् शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।

डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥ १० ॥

देवास्तु तदीया एवेति शङ्करानुचरा एव ताडिताः । यैः पूर्वं प्रतिज्ञा कृता । शौरिरिति पितृनाम्ना निर्देशः । भूताः प्रमथाः गुह्यका इति त्रयः । डाकिनीरित्यादि त्रयः ॥ १० ॥

भूतमातृपिशाचांश्च कूष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ।

द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैर्भृशम् ॥ ११ ॥

पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाकयस्त्राणि शार्ङ्गिणे ।

प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२ ॥

भूतमातृपिशाचाश्च कूष्माण्डा ब्रह्मराक्षसाः विनायकाश्चेति द्वादशधा भवन्ति । तान् सर्वानेव कालप्रस्थान् तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतरिति समर्थैर्हेतुभिः कृत्वा भृशं द्रावयामास । तत्प्रहारैर्व्यथिताः पलायनपरा जाताः । ततो भृत्येषु निवृत्तेषु पिनाकी पिनाकेन पृथग्विधान्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे भगवते प्रायुङ्क्त । आदौ तुल्यतानिरूपणार्थं धनुर्द्वयग्रहणम् । भगवान् पुनस्तस्य निराकरणमेव कृतवान्, न तु त दूरीकृतवानित्याह प्रत्यस्त्रैरिति । लौकिकत्वाय शार्ङ्गपाणिरिति । अविस्मित इति जयेऽपि गर्वाभाव उक्तः । लौकिका-मिनिवेशद्योतकः ॥ ११ ॥ १२ ॥

विशेषत आह ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रमिति ।

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ।

आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १३ ॥

चकारात्सर्व एव ब्रह्मास्त्रभेदा गृहीताः । नात्र पूर्वात्परचलीयस्त्वम्, किन्त्वस्त्रा-भिज्ञानं बलं च प्रयोजकमिति लौकिकेऽपि भगवदुत्कर्ष एव । वायव्यस्य चेतस्त्रापि तथा । पार्वतास्त्रमेव तस्य निवारकम् । वायोर्वायन्तरस्य निवारकत्वाभावात् । आग्नेयस्य च पार्जन्यम्, जलेनैवाग्निः शाम्यतीति । षष्ठ्यन्तस्य श्मनार्थं प्रथमान्तं प्रायुङ्क्तेति योजना । पृथग्विधानि प्रायुङ्क्तेत्यत एवानुवृत्तिः । नैजं नारायणास्त्रं पाशुपतस्य निरा-करणार्थं प्रायुङ्क्तेति । दृष्ट एवान्धकारस्य निवारकः सूर्यः, तथैव सत्त्वं तमसः । चकारे-षान्तराण्यस्त्राण्यपि परिगृहीतानि ॥ १३ ॥

मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भणाद्येण जृम्भितम् ।

वाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगेदपुभिः ॥ १४ ॥

पु. क्षीणास्त्रं जृम्भणाद्येण मोहयामास । जृम्भणाख्यो गणस्तृतीये निरूपितः । तदस्त्रं तदैवत्यम् । तुशब्दस्तु मोहाभावपक्षं व्यावर्तयति । तत्र हेतुः गिरिशमिति । महामोहः पर्वतेष्वेव प्रतिष्ठितः । जृम्भितमिति देवताया अनुभावो दर्शितः । अन्यथा अलौकिकप्रकारेण मोहसम्भावना स्यात् । ततो महादेवे मोहात्परावृत्ते तूष्णींभूते शयाने प्रतिकूले वा । ततो वाणस्य पृतनां शौरिर्जघान । लौकिकप्रकारेण असिगेदपुभिः सर्वथा छेदकमारकात्पच्छेदकैः ॥ १४ ॥

तत एवं भगवद्युद्धमुक्त्वा, तथान्येषामाह स्कन्द इति ।

स्कन्दः प्रच्युन्नवाणौघैरर्चमानः समन्ततः ।

असृग्निमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनापाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥

वाणसमूहैरर्चमानः असृग्निमुञ्चन् मूर्च्छित इव शिखिना हेतुना कृत्वा रणादपा-
क्रमत् । मयूरस्त गृहीत्वा पलायित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ः ः षलमद्रस्तु विचाराभावात् मारितवानेवेत्याह कुम्भाण्ड इति ।

कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुशलादितौ ।

दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥

मुशलेन पीडितौ द्विधा विदीर्णौ मङ्गलहारेणैव अग्रमध्यभागभेदेन पेततुः भूमौ
मृतावेव । तत्स्पष्टं ज्ञापयति दुद्रुवुस्तदनीकानीति । तयोरनीकानि । तौ हि सेनापती,
हतौ नाथौ येषाम् । सर्वत इति केचिद्भ्रमाद्भगवत्कटकेऽपि गता इति वैकृत्यं प्रदर्शित-
तम् ॥ १६ ॥

एवं तयोर्वधे वाणः स्वयमागत इत्याह विशीर्यमाणमिति ।

विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा वाणोऽत्यमर्षणः ।

कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥ १७ ॥

सामान्ययुद्धं परित्यज्य विशेषतः कथं युद्धं करोतीति क्रोधः । ततः सात्यकिं
हित्वैव कृष्णमभ्यद्रवत् । अत्र त्यागोऽहं त्वया सह युद्धं न करिष्यामीति । अन्यथा
तेन प्रतिरुद्धः स्यात् । अलौकिकं प्रकारं प्रदर्शयिष्यामीति लौकिकपरित्यागः ॥ १७ ॥

तस्य तं प्रकारमाह धनूंष्याकृष्येति ।

धनूंष्याकृष्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।

एकैकस्मिन्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥

साधनानां बहुत्वेऽपि प्रयत्न एक एवेति तस्य शीघ्रता श्लाघ्यते । युगपद्धनूप्याकृष्य,
वाणासुरः पञ्चशतानि योजयित्वा । आकृष्य धनुःपरीक्षां कृत्वा । एकैकस्मिन् धनुषि
एकेन हस्तेन द्वौ द्वौ शरौ संदधे । तदैकदा सहस्रं वाणा भवन्ति । ननु किमित्येवमेकदैव
बहुसाधनप्रक्षेपं करोतीत्याशङ्क्याह रणदुर्मद इति । रणे दुष्टो मदो यस्येति । न हि मत्तः
संबद्धं करोति । सुतरां दुष्टो मत्तः ॥ १८ ॥

अल्पेनैव निराकरणमाह तानि चिच्छेदेति ।

तानि चिच्छेद् भगवान्धनूपि युगपद्धरिः ।

सारथिं रथमश्वान् हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १९ ॥

युगपदेकवाणेन कमलिनीशतपत्रवेधवत् सर्वाण्येव धनूपि छिन्नानि । ततः सारथिं
रथमश्वान् । तेनैव न क्षतमात्रं वाणकार्थम्, किन्तु हत्वा । ततोऽपि युद्धादनिवृत्तं वीक्ष्य
तदन्तःकरणे भयजननार्थं शङ्खमपूरयत् । 'यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति । ततो भीतः
पलायनेऽप्यशक्तः लज्जया रिपोः स्वपश्चाद्भागमदर्शयन् तथैव स्थितः ॥ १९ ॥

तन्माता कोटरा नाम नम्रा मुक्तशिरोरुहा ।

पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥

ततस्तस्य महादेवगणत्वे पार्वत्या अंशरूपा तस्य धर्मतो माता अमूत् । गणमातृ-
समाना, धात्री मातृतः, धर्ममातृतश्च विशिष्टा सा । ततः सा क्वचित्पार्वतीत्युक्ता पर्व-
तोद्भवा तदंशभूता वा, नाम्ना कोटरा, मातृगणे पठिता, 'कोटरा रेवती ज्येष्ठे'त्यत्रापि
प्रसिद्धा, नम्रा मूत्वा मुक्तशिरोरुहा पुत्रप्राणरिरक्षया कृष्णस्य पुरोऽवतस्थे । अनेन तस्य
देवसाहाय्यं द्योतितम् । धर्मनिष्ठा चोक्ता । अनेन गणमातेयमिति निरूपणात् साक्षा-
जननी या अशना, या वा तत्पत्नी विन्ध्यावलिः, ते उभे निरस्ते ॥ २० ॥

तस्यास्तथाकरणेन यजातं तदाह ततस्तिर्यञ्चुस इति ।

ततस्तिर्यञ्चुखो नम्रामनिरीक्षन्गदाग्रजः ।

वाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम् ॥ २१ ॥

'नम्रां स्त्रीं प्रकटस्तनी'मिति निषेधात् अनिरीक्षन् तिर्यञ्चुखो जातः । किञ्च ।
गदाग्रजः । ततो भगवति परावृत्ते वाणश्च पराञ्चुखो मूत्वा पुरमविशत् । पदातिः
पलायितः । विरथश्छिन्नधन्वेति । चकारात्तदीयाः सर्व एव गताः ॥ २१ ॥

भीषिद्धरायामत्रभीवल्लभमृतलेतः ।

धनूप्याकृष्येत्यत्र । साधनानामिति । बाहूनामित्यर्थः ।

ततस्तिर्यञ्चुख इत्यत्र । किञ्चेति । निषेधातिर्यञ्चुखः । गदाग्रजत्वाच्च तिर्यञ्चुख
इति समुच्चयः । गदाग्रजत्वेनोद्भवहेतुत्वमुक्तम् । नम्रदर्शनं तमद्गलत्वादनुद्भवकारमिति

एवं प्रथमयुद्धमुक्त्वा, द्वितीयराजसयुद्धार्थं भगवच्छंकरयोः प्रस्तावनामाह विद्राघिते भूतगण इति ।

विद्राघिते भूतगणे ज्वरस्तु, त्रिशिरास्त्रिपात् ।

अभ्यपद्यत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥ २२ ॥

यदैव भगवान् तिर्यञ्चुखः, तदैव स भावस्यक्त इति महादेवोऽपि मोहादुद्धतः । तत आत्मविस्मरणात् साधनसेवकभूतानां भूतानां पलायनं दृष्ट्वा स्वस्य वैदिकभावेन आध्यात्मिकरूपं रुद्रं ज्वरं उत्पादयामसेत्याह । 'रुद्रः पशून्शुभमायेते'त्यत्र रुद्रो ज्वर उक्तः । 'न तस्य रुद्रः पशून्भिमन्यत' इत्यत्रापि । वैदिकमार्गेणापि भगवता सह युद्धं कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यर्थं विद्राघिते भूतगण इति । अत एव ज्वरोत्पत्तिरत्र नोक्ता । रूपान्तरेण रुद्र एव ज्वर इति । तुशब्दोऽन्यं ज्वरं व्यावर्तयति, स त्रिशिराः त्रिपाच्च । दाशार्हं शरणागतरक्षामणिं कोटराहितार्थं परावृत्तमभ्यपद्यत । स्वसामर्थ्यं प्रकटयन्निवाह दहन्निव दिशो दशेति ॥ २२ ॥

तदा भगवान् सर्वरूपोऽपि तन्निवारककर्मरूपं परित्यज्य, प्रकारान्तरेण पूर्वोत्पन्नं शीतं ज्वरं च योजयित्वा असृजदित्याह अथ नारायणो देव इति ।

अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्वरम् ।

माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरानुभौ ॥ २३ ॥

अलब्ध्वाभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।

शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २४ ॥

तं ज्वररूपं महादेवं दृष्ट्वा । स ज्वरो रुद्रोऽष्टमूर्तेः शिवस्य कलारूपः 'यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्तु कानाहुतिश्च । अशनाया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुव' इति श्रुतेः । 'ताभिरसुं गच्छ, योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्म' इति श्रुत्यर्थवशात् रुद्रेण प्रेरितास्तास्तनुव एकीभूताः ज्वरत्वमापन्ना भगवत्समीपं गताः । ततो नारायणो देवः पुरुषो यज्ञरूपः 'पुरुषो ह वै नारायण' इति, तस्मादेव-तारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवाशीपोमौ ज्वरं व्यसृजत् । श्रुतावपि 'इन्द्र आत्मनः शीतैरोरावजनय'दित्यत्र आत्मा भगवानेव यज्ञः तत्प्रार्थनैवैवासृजदिति । ततो ज्वरयोः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भावः । प्रसवयुद्धमिति । यस्माद्युद्धान्तरं भविष्यति तादृशं प्रसवरूपं युद्धमित्यर्थः । द्वितीयेति । रूपान्तरेण युद्धमित्यर्थः ।

विद्राघिते भूतगण इत्यत्र । प्रवृत्त्यर्थमिति । भूतगणावृते देशे वैदिकप्रकारो न प्रवर्ततेत्यर्थः । तन्निवारककर्मरूपमिति । 'न तस्य रुद्र' इत्यत्र ज्वरनिवारकं कर्मोक्तम् । तद्रूपं प्रकारं परित्यज्येत्यर्थः । शीतं ज्वरं चेति । पूर्वं रूपं शीतम् । उत्तरं रूपं वेदे रुरशब्दवाच्यो ज्वरस्तदुभौ मेलयित्वेत्यर्थः ।

परस्परं युद्धमासीदित्याह माहेश्वरो वैष्णवश्चेति । उभौ प्रसिद्धौ । यथा विष्णुशिवौ पूर्वं युयुधाते, तथा तदीयावपीति । उभयोर्यर्वरत्वात् युद्धं समानम्, तथापि देवताया एव प्राचल्यात् माहेश्वरः वैष्णवेन चलेनार्दितः सम्यगाक्रन्दत्, रोदनं कृतवान् । रुद्र-प्रकृतित्वात् तामस एव पीडितो रोदिति, नेतरौ । कृतेऽपि रोदने तत्पीडायामनिवृत्तायां वैष्णवाद्गीतः स्वमूलभूतं पूर्वमेव पराजितं मत्वा शरणार्थी सन् हृषीकेशमेव शरणं गतः । अङ्गीकारार्थं तुष्टाव । हृषीकेशमिति भगवता तथैव प्रेरितः । किञ्च । अन्यत्राभयमलब्ध्वा पूर्ववाधां स्मृत्वा, भीतश्च । अङ्गीकारार्थं शरणार्थित्वम् । अन्तःकरणस्य तत्परत्वमनेन निरूपितम् । प्रयताञ्जलिरिति कायिको व्यापारो नम्रत्वरूपः ॥ २४ ॥

तस्य स्तोत्रमाह चतुर्भिः ।

स्वरूपबलकार्याणि जानतो मम सर्वथा ।

रक्षा त्वयैव कर्तव्येत्येवंरूपा स्तुतिः कृता ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा नमसति ।

अवर उवाच—नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।

विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥

शास्त्रसिद्धं स्वरूपं परिदृश्यमानादन्यदिति शङ्कां व्यावर्तयितुं त्वामित्याह, इदमेव तदिति वक्तुम् । नन्वष्टमूर्तेर्ज्वरोऽयं सर्वसंहारकशक्तिरूपः, कथमन्यं स्तौतीत्याशङ्क्य, तस्य माहात्म्यमाह अनन्तशक्तिमिति । अनन्ताः शक्तयो यस्येति । ननु कालादेर्ग्रहादेर्वासाहाय्ये रक्षा भविष्यतीति किं शत्रोर्महतः शरणगमनेनेत्याशङ्क्याह परेशमिति । ब्रह्मादीनामपि नियन्ता । ननु तथापि मरणं वरम्, न तु शत्रोः शरणगमनमित्याशङ्क्याह सर्वात्मानमिति । स हि सर्वेषामात्मा, न तु शत्रुः । अनेन वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहृतयोरपि प्रकृतिसम्बन्धात् सर्वात्मनोऽप्यन्यथाभावमाशङ्क्य, तन्निराकरोति केवलमिति । न प्रकृत्यादिभिः सम्बद्धं जीववत् । ननु प्रादुर्भूतस्य काममयत्वात् कथं केवलत्वम्, तत्राह ज्ञप्तिमात्रमिति । चिद्रूप एवायं प्रकट इति स मन्यते । औदुलोमिवदात्मानं चैतन्यमात्रं मन्यते । साहचर्यवद्वा । उभयोर्वैलक्षण्यं जीवत्वब्रह्मत्वकृतम् । सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्षमन्यते । साहचर्यवद्वा । उभयोर्वैलक्षण्यं जीवत्वब्रह्मत्वकृतम् । सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्षपातिनां च चिन्मात्रपक्ष एव सम्मतः । तत्र केपाधिज्ञात्कर्तृत्वं न भगवतः, किन्तु प्रकृत्यादेरिति । तत्पक्षपातो भविष्यतीत्याशङ्क्य, निराकरोति विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुमिति । विश्वस्य सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुस्त्वमेव । केवलादेवाभिकृतात् सर्वं जायत इति

श्रीविह्वलापारमजधीवहभकृतलेखः ।

नमामि त्वेत्यत्र । प्रकृतिसम्बन्धादिति । स्वरूपतो वैषम्यनैर्घृण्यामात्रेपि प्रकृतिसम्बन्धात्तथा स्यादित्यर्थः । उभयोरिति । जीवभगवतोधिद्रूपत्वे समानेपि जीवत्वब्रह्मत्वकृतं वैलक्षण्यम् । जीवत्वमंशत्वम् । ब्रह्मत्वं व्यापकत्वमित्यर्थः । तत्पक्षपात

चिन्तामण्यादौ दृष्टमिति चिन्मात्रस्यापि हेतुत्वं मन्यते । श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एवा-
स्मिन्नर्थे अलौकिककर्तृत्वे प्रमाणमाह यत्तदिति । लोकेवेदप्रसिद्धम् । यलोके प्रसिद्धम्,
तदेव वेदे प्रसिद्धमिति । ननु कृष्णं पुरस्कृत्य न लोकेवेदयोः प्रसिद्धिः कचिद्दृष्टा, तथाभूत-
शब्दस्याश्रुतत्वात्, तत्राह ब्रह्मेति । ब्रह्म त्वमेव व्यवहार्यत्वात्कथमित्याशङ्क्याह ब्रह्मलिङ्ग-
मिति । जगत्कर्तृत्वतन्निर्वाहकत्वसेतुत्वविधरणत्वादीनि तल्लिङ्गानि तान्येवात्र सन्तीति ।
अत्रापि प्रमाणमाह प्रशान्तमिति । प्रकर्षेण शान्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, अन्यथा स्वतन्त्रः समर्थः
किमस्मदादेः अपेक्षां कुर्यात् । प्रशान्तत्वेन च ब्रह्मधर्मा लक्ष्यन्ते, धर्मश्च ब्रह्मत्वम् ।
ततो लोकेवेदसमन्वयः, तेन जगत्कर्तृत्वमिति, गुणा उत्तरार्धे निरूपिताः, दोषाभावश्च
पूर्वार्धे । एवं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वं निरूपितम् ॥ २५ ॥

अनेन सर्वसामर्थ्यं भगवत एव सर्वत्र, नान्यस्येति सिद्धमपि प्रतीत्या कालादीनां
फलं सिद्धमनूय, तन्निराकरणेनैव निराकरोति कालो दैवमिति ।

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।

तत्संघातो वीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

कार्यकारणरूपाणि वस्तुतस्त्वमेव, तेषु भिन्नतया प्रतीत्या यत्सामर्थ्यपरिकल्पनम्,
तदपि त्वन्मायैषा । अन्यथा सर्वप्रमाणसिद्धे कथमन्यथाकल्पनं सम्भवति । तत्र कालः
सर्वकारणमिति ज्योतिःशास्त्रादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च निश्चीयते । तदवान्तरभेदा ग्रहाः
कालावयवास्तदिन्द्रियरूपाः दैवमित्युच्यन्ते । ततो धर्मशास्त्रे तत्सर्वं कर्मवशादिति
सामान्यविशेषकर्मभ्यां सर्वकार्योत्पत्तिमाहुः । साहचर्याः सर्वत्र वीजस्वभावमेव कारणमाहुः ।
अन्येऽपि स्वभाववादिनः । जडकार्यकारणवादिनामेवं सिद्धान्तः । जीवकार्यवादिनां मते
जीवस्वभाव इति पाठः । सर्वमेव जीवात्मकमिति । यद्यप्ययं ब्रह्मवादे निराकृतः, तथापि
पूर्वपक्ष एव निराकृत इति सर्वजीवपक्षोऽपि युक्त एव । कालादयः पञ्च वा सामान्य-
कारणभूताः । कालो गुणक्षोभकः । दैवं प्राण्यदृष्टम् । कर्म जन्मनिमित्तं भगवद्रूपं
सामान्यम् । जीवो भोक्ता । स्वभावः परिणामहेतुरिति । जीवः स्वभाव इति पाठे
कार्यमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं तत्त्वानि । तेषां कार्यं देहः क्षेत्रम् । तत्र प्राणः सर्वहेतुः ।
तस्यापि प्रसुरात्मा । अहंकारः पुराध्यक्षो विकारः । तत्सङ्घातश्च देवतिर्यञ्चनपुष्यादिरूपः
आद्यः । ततो वीजरोहप्रवाहः वीजभावापन्नानां तेषामेव रोहः । अङ्कुरोत्पत्तिः कार्यमिति
यावत् । तस्य प्रवाहोऽनादिसिद्धः वीजाङ्कुरन्यायः । एतत्सर्वं भिन्नतया अखण्डात्वतः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

इति । तत्पक्षे पातस्तत्पक्षाश्रयणं भविष्यतीत्यर्थः । अत एवेति । युक्तयगम्यत्वादेवेत्यर्थः ।
ब्रह्मलिङ्गमिति । ब्रह्मणो लिङ्गानि यस्येत्यर्थः ।

कालो दैवमित्यत्र । यद्यप्ययमिति । चित्कारणतापक्ष इत्यर्थः । पूर्वपक्षे इति ।
'न विलक्षणत्वादिति सूत्रस्य पूर्वपक्षत्वादिति भावः । एते पञ्चापि प्रमाणसिद्धाः । अतो

परिज्ञातम् । त्वन्मायैव एषा एवं बुद्धिरूपा भवति । तस्या व्याप्तिः कामवजीवेष्वेव । अतो मायावशात्त्वमेव तथा भवतीति निराकरणार्थमाह तन्निपेधमिति । तस्या निपेधो यत्रेति । अतः सर्वसमर्थं त्वामेव प्रपद्ये ॥ २६ ॥

एवं स्वरूपसामर्थ्ये निरूप्य विशिष्टं कार्यमवतारकृतं निरूपयति नानाभावैरिति । नानाभावैर्लिख्यैवोपपन्नैर्देवान्साधून्लोकसेतुन्विभर्षि ।

हंस्युन्मार्गान्हिसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥

नटवत् मत्सादिभावान् विभर्षि । आनन्दरूपः भावमात्रेण तथा जायत इति भावपदम् । तत्रापि नटवत् क्लेशेन न पदार्थसम्पादनम्, किन्त्विच्छयैव तथात्वमित्यर्थः । तेषां प्रयोजनमाह देवान् साधून् लोकसेतून्विभर्षीति । त्रिविधा एते । साधवो भूमिष्ठाः । धर्ममर्यादाः सेतवः । ते भूमेरधः एव निरूपिताः, 'खाता हि वेदि'रिति । अनेन त्रिलोकस्थितभक्तरक्षार्थं अवतारा इत्युक्तं भवति । एवं गुणार्थतामुक्त्वा दोषाभावार्थतामाह हंस्युन्मार्गानिति । उन्मार्गा धर्ममार्गविरोधिनः । किञ्च । हिसया वर्तमानान् मारुणैक-स्वभावान् । अत एतत्ते जन्म तादृशमुभयं कुर्वदपि विशेषकार्यमपि करोतीत्याह भारहाराय भूमेरिति । भारहारो भारहरणम् । अवतारान्तराणि भूम्युपजीवकानामेव दोषाभावं गुणं च सम्पादयन्ति । अयं त्ववतारः भूमेरेव मारं दूरीकरोति । उपलक्षणमेतत् । परमानन्दं च सम्पादयति ॥ २७ ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयितुं स्वदुःखं (वि)ज्ञापयति तप्तोऽहमिति ।

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ।

तावत्तापो देहिनां तेऽद्भिर्मूलं नासेवेरन्यावदाशानुवद्धाः ॥ २८ ॥

ते दुःसहेन तेजसा क्रूरेण ज्वररूपेण 'नाग्नेहिं ताप' इति न्यायमपि चाधित्वा संतप्तोऽहम् । 'न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम ।' ननु वैष्णवं तेजः न तापं जनयति, तत्राह शान्तोग्रेणेति । वहिः शान्तः, अन्तरुग्ः, अन्यथा वैष्णवतेजसो न दैत्यनिवारकत्वं स्यात् । यथा भगवान् 'चक्षुषश्चक्षुः, श्रोत्रस्य श्रोत्रम्', तथायं धर्मो ज्वरस्यापि ज्वरः, निवर्तकः प्रवर्तकश्चेति आनुगुण्यसिद्धार्थं तापमेव निवारयितुं तथानिरूपणम् । अत्यु-त्पणमसद्व्यं क्रूरादपि क्रूरत्वात् । ननु ज्वरे निवृत्ते तापो निवर्तिष्यते, अतो ज्वर एव प्रार्थनीयः । न हि शस्त्रे प्रयुक्ते शस्त्रपीडितः शत्रुं प्रार्थयते इत्याशङ्क्य निराकरोति ताव-

धीविद्वहरायाः मज्जीवत्तमृत्तत्तः ।

ज्योतिःशास्त्रादिमतभेदेन विकल्पो न युक्त इत्यरुच्या । पदान्तरमाहुः कालादय इति । अतो मायावशादिति । अत इतिपदं निराकरणार्थमित्यनेनान्वेनि । तप्तोऽहमित्यत्र । तथायं धर्म इति । शीतरूपं भगवतेज इत्यर्थः । शत्रुं

त्ताप इति । देहाभिमानिनां तावदेव तापः, यावत्तेऽङ्घ्रिमूलं नासेवेरन् । अनेनान्यथा तापनिवृत्तिर्न भवतीत्यप्युक्तम् । ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ अङ्घ्रिमूलाश्रयणमेव हेतुरिति किमन्तर्गह्णना ज्ञानेनेति भक्तेरुत्कर्षोऽप्युक्तः । तर्ह्यसेवने को हेतुः, तत्राह आशानुबद्धा इति । भगवच्चरणारविन्दासेवायां न कामः प्रतिबन्धकः । किन्तु तच्छक्तिराश । अतो नैराश्याभावात् सर्वत्र तत्तदाशापि न पूर्यत इति तयानुबद्धाः । यावदित्ययमनुबन्धः सान्त इति निरूपितम् । आशायोगेनाशा सत्या भवति, तदा पूर्णा सती निवर्तते, कामनिवृत्तौ तु निवर्तत एव, विषयदोषदर्शनादपि निवर्तते । तन्निवृत्तौ बहवः प्रकारा इति सम्भावनाया विद्यमानत्वात् यावदित्यवधिरुक्तः । अग्निरूपः काम इति । तेन तापस्तावदेवेत्यपि युक्तम् ॥ २८ ॥

एवं विज्ञापितो भगवान् गुह्यकर्ता मृत्योरयं ज्येष्ठः प्रातेति तं स्थापयितुं नियमचन्दनेन निरूपयति त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहमिति ।

श्रीभगवानुवाच—त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मे ज्वराद्भयम् ।

यो नौ स्मरेत संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ २९ ॥

त्रीणि शिरांसि यस्येति । वातपित्तश्लेष्माणः धातुवैपम्यात् । न कर्माणि । कालकर्म-स्वभावा वा शिरांसि भवन्ति । अतः सम्बोधनेन तस्याक्षयत्वं निरूपितम् । अहं प्रसन्न इति । तव सर्वमेव कार्यं सेत्स्यतीत्युक्तम् । यदर्थं प्रार्थितः, तदाह व्येतु ते मे ज्वराद्भयमिति । परं यथा मदीयात्तव न भयम्, तथा त्वत्तोऽपि न मदीयानां भयमित्याशयेनाह यो नौ स्मरेत संवादमिति । नौ आवयोः स्तोत्रप्रसादरूपः संवादः । तस्य त्वत् त्वत्तः भयं न भवेदिति भगवदाज्ञा ॥ २९ ॥

एवं कृतार्थः सन् भगवदाज्ञां प्राप्य व्याजेनात्र कस्यापि भयं न कर्तव्यमिति ज्ञापितः स्वस्थानमेव जगाम, मृत्योः समीपम् ।

इत्युक्तोऽच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।

बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यज्ञानार्दनम् ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रार्थयत इति । किन्तु शस्त्रस्यैव निष्कासनाद्युपायं करोति, तथा ज्वरस्यैव प्रार्थनाद्युपायः कर्तव्य इत्यर्थः । न कामः प्रतिबन्धक इति । भगवद्विषयकस्य कामस्य भजनसाधकत्वात्काममात्रं न प्रतिबन्धकम्, किन्तु तद्विशेषः अप्राप्तवस्त्वभिलाषरूपा आशा प्रतिबन्धिका । भगवत आत्मत्वेन सर्वदा प्राप्तत्वात्तद्विन्नाभिलाषस्यैवाशात्वमिति भावः । आशाल्यागेनेति । 'ततो वै ते सत्याशा भविष्यती'त्यत्राशायाः सत्यत्वेन निवृत्तौ स्वर्गप्राप्तिरुक्ता ।

त्रिशिरस्त इत्यत्र । धातुवैपम्यादिति । धातुवैपम्यजनितत्वाज्वरस्य वातादय एव शिरांसि, नतु सात्विकादित्रिविधकर्माणि, कालादयो वेतिपक्ष इत्यर्थः । अत इति । अतः परमित्यर्थः ।

इत्युक्त इति । अच्युतत्वाद्वाक्यमपि तथा । ततो माहेश्वरो ज्वरो गतः । तस्मिन् गते महादेवाल्लम्बवरः दैवं बलमाश्रित्य युद्धार्थमागत इत्याह वाणस्त्विति । तुशब्दः पूर्वागमनाद्विशेषमाह । वाणोऽपि वाणवज्रनार्दन इति जनार्दनं योद्धुं बोधयितुम् ॥ ३० ॥ ततः प्रत्येकं बाहुषु नानाशस्त्रा(स्त्रा)णि स्थापयित्वा युयुध इत्याह ततो बाहुसहस्रेणेति ।

ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ।

मुमोच परमक्रुद्धो वाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ ३१ ॥

नानायुधानि विभर्तीति । ततश्चक्रायुधं प्रति नानायुधानि मुमोच । ननु भगवता पूर्वमस्य प्राणरक्षा कृतेति कथं शस्त्राणि मुमोच, तत्राह परमक्रुद्ध इति । मुमोच, परं वस्तुतस्त्वक्रुद्धः । अन्यथा परमत्वं क्रोधविशेषणं न सम्भवति । समासे वा असामर्थ्यं स्यात् । चक्रायुधमित्यनेन चक्रेण सर्वनिराकरणं द्योतितम् । एकतः सहस्रमायुधानि, एकतः सुदर्शनमिति ॥ ३१ ॥

समतां प्राप्तां परिहरति तस्यास्यत इति ।

तस्यास्यतोऽस्त्राप्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।

चिच्छेद भगवान्बाहून् शाखा इव वनस्पतेः ॥ ३२ ॥

अस्त्राप्यस्यतः क्षिपतः । लौकिकप्रकारार्थं क्षुरनेमिना चक्रेण चिच्छेद दशशतानि बाहून् । मध्ये शिरश्छेदनं प्राप्तं निराकरोति शाखा इवेति । वनस्पतेः । तेन महानिति न शिरश्छिन्नम्, किन्तु तस्य प्रसरणनिराकरणार्थं शाखा इव बाहूनेव चिच्छेद । बाहव एव वरप्राप्ता इति ॥ ३२ ॥

ततः स्ववरदत्तबाहुच्छेदने महादेवः सर्वोपायपरिमृष्टः भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्त इत्याह बाहुष्विति ।

बाहुषु छिद्यमानेषु वाणस्य भगवान्भवः ।

भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभापत ॥ ३३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजधीबलभट्टतलेखः ।

वाणस्त्वित्यत्र । वाणोपीति । वाणासुरोपि वाणेन शरेण यथादृष्टद्वारैव कार्यं क्रियते, तथा जनार्दनोपि भगवान् दृष्टद्वारेणैव कार्यं करोतीति ज्ञात्वा अहं तु दैवबलवान् जात इति मत्वा तादृशं योद्धुं प्रायादित्यर्थः ।

तत इत्यत्र । न संभवतीति । पदार्थः पदार्थनान्वेतीति नियमः । क्रोधस्तु पदा-र्थैकदेश इति भावः । अस्य नियमस्य प्रायिकत्वेन समाधाने दूषणान्तरमाहुः समासे वेति । कर्मधारये कर्तव्ये परमपदस्य क्रुद्धविशेषणत्वाभावेन विशेषणविशेष्ययोः परस्परानन्वयरूपमसामर्थ्यं स्यात्, तथा च समास एव न भवेत्, 'समर्थः पदविधि'तिस्यनुशासनादिति भावः ।

केवलं जये रुद्रादीनामर्भजनं नायाति । जयस्यानियतत्वात् । तद्वत्त्वरच्छेदेऽपि
 तथा । स चेत् स्वतः स्वसामर्थ्याभावं निश्चित्य, भगवन्तमेव प्रार्थयेत्, तदा सर्वथा
 अन्ये सेवकाः भगवानेव स्वामीति निरोधः फलति, नान्यथेति विज्ञापयितुं रुद्रस्तुतिः ।
 भगवानित्युपायपरिज्ञानार्थमुक्तम् । अन्यार्थं स्वस्य लब्धप्रतिष्ठस्य हीनत्वावलम्बने
 हेतुमाह भक्तानुकम्पीति । उपब्रज्य निकटे समागत्य । असम्मतिश्चेत्, अन्ततो मां
 मारयतु, न तु भक्तमिति ज्ञापयितुम् । अनेन भक्तहितार्थमेव पूर्वं लौकिकवैदिकप्रकारेण
 साहाय्यं कृतमिति ज्ञापितम् । तदभावे स्तोत्रेणापि तथा करोतीति । चक्रायुधमिति ।
 छिन्नेष्वपि बाहुषु चक्रं गृहीत्वैव तिष्ठतीति शिरश्छेदमपि कुर्यात् । अतः अभापत ॥३३॥
 तस्य स्तोत्रमाह द्वादशभिः । संवत्सरात्मककालातिक्रमार्थम् । त्वं हि ब्रह्मेति ।
 रुद्र उवाच—त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गुहं ब्रह्मणि वाङ्मये ।

यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥

यादृशो भगवान् कृष्णः स योगेनैव गम्यते ।

दृश्यमानस्तु शास्त्रेण विसंवादी हि दृश्यते ॥ १ ॥

इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता भूम्यादीनां तथाङ्गता ।

अङ्गान्यपि हरेर्लोके भिन्नानीति विदुर्यतः ॥ २ ॥

अस्मदर्थं च भगवान् समागत इति स्तुतिः ।

निर्दोषपूर्णगुणकोऽप्यस्मदादिभिरीयते ॥ ३ ॥

यथाधिकारं तत्रापि हेतुर्हि भगवान्परः ।

अन्तरायस्त्वदज्ञाने यदासीत्तस्य च स्वयम् ॥ ४ ॥

प्रकाशको महान् साक्षादतोऽस्माकं हितो भवेत् ।

कृष्णोच्छयैव सर्वेषामेव बुद्धिविपर्ययः ॥ ५ ॥

अन्यथा धनपुत्रादौ कथं मुग्धा विवेकिनः ।

तस्मात्पूर्वापराधानां क्षमा नित्या हरौ परे ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वं हि ब्रह्मेत्यत्र । दृश्यमान इति । मानुषत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः । भूम्या-
 दीनामिति । मूले नमस आदित्वेपि भूमेश्वरणरूपत्वात्तदारभ्यैव व्याख्यानं युक्तमिति
 भावः । तृतीयश्लोकार्थमाहुः अङ्गान्यपीति । लोके रोमकेशादीनां मृतत्वग्रूपत्वेनाङ्गत्वा-
 भावेपि भगवति रोमादीनामङ्गत्वमेव, अतो लोकप्रकारप्रतीतावपि हरैरङ्गानि लोकप्रकारा-
 द्भिन्नानीति यतो विदुस्ततो रोमादीनामप्यङ्गनिरूपणे एव निरूपणमाहेति शेषः ।
 अस्मदर्थं चेति । शिवस्य वेदरूपत्वाद्द्वैदिकधर्मपालनार्थं चकारात् सलनिग्रहार्थमित्यर्थः ।
 पञ्चमश्लोकार्थमाहुर्निर्दोषेति । एतादृशोऽप्यस्मदादिभिर्यथाधिकारमेवेयते इत्यर्थः ।

तथापि चेन्न सेवन्ते व्यर्थजीवास्तु ते मताः ।
 अनेन भजनं प्रोक्तं वाणोऽपि भजते यतः ॥ ७ ॥
 प्राकृताभजने हेतुर्दुरदृष्टं निरूप्यते ।
 वयं तु लोकरीत्यैव भवदुत्कर्षहेतवे ॥ ८ ॥
 युद्धार्थमागताः किन्तु भक्ता एव न संशयः ।
 प्रकटेन प्रकारेण शरणागतिरुच्यते ॥ ९ ॥
 तादृशस्य हितं यस्मात् कर्तव्यमिति सार्थना ॥ १० ॥

आदौ लोकदृष्ट्या दृष्टो भगवान् न ज्ञातो भवतीति भगवत्स्वरूपमुक्त्वा, स योगे-
 नैव ज्ञातव्य इत्याह । त्वं निश्चयेन ब्रह्म । युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा लौकिकवैदिकप्रकारा
 व्यर्था न भवेयुः । प्रमेयमेव हि प्रमाणादलिष्टम् । एतदाह हिशब्दः । ननु तथापि प्रमा-
 णात्कथं बलिष्ठमिति चेत्, तत्राह परं ज्योतिरिति । 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इति ब्राह्मणे
 सूर्यादिनिराकरणप्रस्तावे वागपि निराकृता । सुप्तायां वाचि 'किंज्योतिरयं पुरुष' इति
 वाक्यादतः परं ज्योतिर्भगवानेव । तर्ह्येवं सति साक्षात्पुराणपुरुषः परमात्मा देवक्यामवत-
 रिष्यति, स एव वेदार्थ इति कथं वेदे न श्रूयते, तत्राह गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति ।
 वेदैस्तथैव प्रतिपाद्यते, परं गुप्तप्रकारेण । अत एव गुप्तत्वाद्भगवानाह 'वेदैश्च सर्वैरहमेव
 वेद्य' इति । तर्हि कथं निश्चयेन प्रवृत्तिरित्यत आह यं पश्यन्तीति । ते हि प्रथमतो गूढं
 ज्ञात्वा सूक्ष्मदर्शनार्थं अमलात्मानो भवन्ति । ततः पाञ्चभौतिकेषु घटपटादिषु आकाश-
 मिव अप्रकटमपि शून्यवत्प्रतिभासमानं सर्वत्र पश्यन्ति । तर्हि सद्वातप्रविष्टं तं जीवरूपं
 जानीयुः, तत्राह केवलमिति । ननु सद्वाताविष्टम् ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा विश्वरूपं वदन् प्रमाणप्रतिपादितप्रकारात् अन्यथाज्ञानं
 प्रत्यक्षतो न प्रमाणविरोधीति ज्ञापयति नाभिर्नभोऽग्निरिति द्वाभ्याम् ।
 नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बुरेतो द्यौः शिर्षमाशाश्रुतिरद्विर्ध्वी ।
 चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं मुजेन्द्रः ॥ ३५ ॥
 रोमाणि वृक्षौपघयोऽम्बुवाहाः केशा विरश्च्यो धिपणा विसर्गः ।
 प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान्पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥
 आदौ मध्ये दृष्टिर्भवतीति तन्नमः भगवतो नामिस्थानैमित्याह । ततो रूपवती दृष्टि-
 र्भवतीति 'रूपमग्नौ प्रतिष्ठित'मिति अग्निर्मुखमित्युक्तम् । ततो रूपप्रसङ्गे स्त्रियो मुख्य-

श्रीविट्ठलायामजध्रीबह्मकृतलेखः ।

नाभिर्नभ इत्यत्र । रूपमग्नाविति । रूपस्य तेजस्तन्मात्रारूपत्वादिति भावः ।

१. सार्धतेति पाठः । २. बलिष्ठमपीति पाठः । ३. शान्तायाम् । ४. संपातप्रतिष्ठितम् ।
 ५. नामिस्थलम् । सद्वातप्रतिष्ठितमिति पाठः ।

तेति विषयं निरूपयितुं अम्बुनिरूपणम्, एकाश्रयं वा वाचो रसनमिति तदाधारत्वेन जलनिरूपणम् । सृष्टिक्रमेण वा त्रिवृत्करणे अग्र्यन्तरं जलमिति रेतो भगवतः । 'विश्वस्य भगवान् पिते'ति जलमेव वीजमिति तथोच्यते । तत उपरि सर्वतोऽधश्चेति भूमिं त्रिधा निरूपयति । द्यौः शीर्षम्, आशाः परितः ताः श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् । उर्वी पृथ्वी अङ्घ्रिः । सर्वत्र जात्यपेक्षायामेकवचनम् । माहात्म्यज्ञापनार्थं वा इन्द्रियप्रकरणत्वात् चन्द्रादीनां निरूपणम् । अयं चन्द्रो यस्य मनः । अर्को दृक् । अहङ्कार आत्मा हृदयम् । समुद्रो जठरम् । इन्द्रो भुजाः । वृक्षौषधयो रोमाणि । रोमसु सूक्ष्मस्थूलभेदोऽस्तीति द्वयोर्निरूपणम् । अम्बुवाहा मेघा भगवतः केशाः । य एव कश्चित्सर्वात्मकत्वेन वक्तव्यः, स एवं निरूप्यते । तद्धर्मं वेदमूलको धर्म इति वेदात्मके शिवे निरूपितम् । ततः सन्देहे प्रमेये भगवतैव प्रदर्शितं सर्वात्मकत्वमकूराय । ततोऽत्र प्रमाणेन वेदेनान्यथाबुद्धिनिराकरणार्थं निरूप्यत इति वक्तव्यप्रयोजनयोर्भेदात् न पौनरुक्त्यम् । विरञ्चयो ब्रह्मा भगवतो धिपणा बुद्धिः । विशेषेण सर्गो यस्मादिति गुह्येन्द्रियम् । चतुर्मुखः प्रजापतिः । धर्मो यस्य हृदयम् । एवं सर्वोत्कर्षमुक्त्वा अन्ते सम्बन्धिनं निरूपयति सर्वत्रानुपपन्नार्थम्, तथादिमध्ययोः उपासनाव्यावृत्त्यर्थं आधिदैविकत्वादिभेदाभावार्थं च । एतादृशः पुरुषो यो नारायणः स एव भगवान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवं विश्वरूपत्वमुक्त्वा तादृशस्यावतारे प्रयोजनमाह तवावतारोऽयमिति ।

तवावतारोऽयमकुण्ठधामन्धर्मस्य गुह्यै खलनिग्रहाय ।

वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥

अकुण्ठो वैकुण्ठः स्वरूपप्रच्युतस्य समागमनं निवारयति सम्बोधनेन । अयं तवावतारः धर्मस्य गुह्यै खलनिग्रहाय च उभयार्थमवतारः । यत्र विरोधः, तत्रोभयसमर्थनं विचारणीयमिति निरूप्यते । मदुक्ता भुजा धर्मः, स च खलः, उभयमत्र समाधेयम् । ननु प्रमाणभूतोऽपि भवान् पक्षपातेन करणादप्रमाणं जात इति शङ्कां वारयति वयं चेति । जगतो भवावेति पाठेऽपि उद्भवार्थमयं मारणीय इति सिध्यति । येन वा धर्मेणोद्भवो भवति, दैत्यांशनिराकरणपूर्वकेण हि तथा । वयं च भवतैव सर्वार्थं अनुभाविताः, तथा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अम्बुनिरूपणमिति । रेतोरूपमम्बु विषयं निरूपयितुं निरूपितमित्यर्थः । तद्धर्मं इति । सद्धर्मनिरूपणकोऽष्टमे स्कन्धे तन्निरूपितमित्यर्थः । प्रमेये इति । स्वरूपे इत्यर्थः । तत इति । द्वयेपि तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वत्रानुपपन्नप्रयोजनमाहुः तथादिमध्ययोरिति । आदौ मध्ये चैतद्व्यावृत्त्यर्थमेतदभावार्थं च तथा सर्वत्रानुपपन्न इत्यर्थः ।

तवावतारोऽयमित्यत्र । मदुक्ता भुजा इति । मया वरत्वेन दत्ता भुजा वेदरूपेण

भावनया प्रेरिताः, संस्कृता वा, सप्तभुवनानि विभावयामः । वयं तत्त्वाधिष्ठातृदेवाः
ब्रह्माण्डदेवा वा । सर्वत्रैव यदि वयं त्वद्भावभाविताः, तदा अस्मिन्नेव कः सन्देहो भवेत् ।
अनेन केवलतामसभावकत्वमिति पक्षो निवारितः । अधस्तात्सप्तभुवनेषु तदनुभावः
सिद्ध इति उपरितनान्येव सप्तभुवनानि गृहीतानि ॥ ३७ ॥

ननु तथापि ममाग्रे अयमपकारं करिष्यति, ततो मया मारणीय इति, अस्मिन्ननु-
भावो न युक्त इति चेत्, तत्राह त्वमेक आद्य इति ।

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीश्वरः ।

प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥ ३८ ॥

यद्यपि भवान् सर्वत्र एक एव, पूर्णगुणश्च, तथापि यावन्ति रूपाणि जगति प्रसि-
द्धानि, घटपटादीन्यपि, तत्र कारणे विचार्यमाणे भगवानेव स्वसैकमेकं धर्मं मुख्यतया
परिगृह्य, तथाविधो जात इति मन्तव्यम् । तथा सति सहस्रभुजरूपो घाणो येन (गुणेन)
भवति, स एव गुणः कारणभूतोऽङ्गीकर्तव्य इति तथैव कारणमुचितम् । अस्माकं सर्वत्र
भेदप्रतीतावपि त्वमेक एव । न हि निम्बबुद्ध्या भक्षिता शर्करा तिक्ता भवति । तस्यैकत्वं
साधयति आद्य इति । यथैक एव व्रीहिः अङ्कुरादिभावेन सहस्रं व्रीहयो भवन्ति, तथैक
एव भगवानाद्यः कारणभूतः । सद्वातोत्पत्त्यर्थं व्रीहिवत् । निराकारतामाशङ्क्य कारणस्य बीजा-
त्मकस्य स्वरूपमाह पुरुष इति । तस्य कारणतायां रूपेक्षामाशङ्क्याह अद्वितीय इति ।
कार्यकारणवैलक्षण्यं कार्यवैचित्र्यं च चिन्तामणाविवात्राप्यध्यवसेयम् । तस्योपादानत्व-
मविकृतत्वं निमित्तत्वं च पूर्वमेव साधितम् । अत एव जगतः अनुपास्यतापि सिद्धा ।
ब्रह्मत्वे च जगतस्तज्जलान्तत्वमेव । दृष्टान्तैः स्थितिप्रलयावन्यत्रेति निदर्शनमात्रत्वम् ।
बहवो दृष्टान्ता एकीभूताः भगवति सर्वलक्षणां बुद्धिं सम्पादयन्ति । तर्कमात्रमूलत्वे
अप्रामाण्यं स्यादिति दृष्टान्ताभावाच्च श्रुत्यैकसमधिगम्यमेव ब्रह्मेति स्थापितम् । कादाचित्क-
त्वेऽपि भगवानेव हेतुः । अन्यस्मिन् कारणत्वेन परिकल्प्यमाने या उपपत्तिः, सा भगव-
त्वेव सम्पादनीया । सर्वसमर्थत्वात् ब्रह्मणः । भिन्नाधिकरणत्वे यथा विरोधपरिहारः,

श्रीविद्वल्लतायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

मया दत्तत्वात् धर्मरूपा इति भावः । उपरितनान्येवेति । अधःस्तनाभिप्रायेण सप्तल-
व्याख्याने भगवतानुभाविता इति कथनं व्यर्थं स्यात्, तामसत्त्वेन तेषां स्वत एव भावन-
सम्भवादिति भावः ।

त्वमेक इत्यत्र । भगवतः सर्वत्रैकरूपत्वादत्रानुभावो युक्तोत्र नेति विभेदो
नास्तीत्यर्थः । कार्यकारणेति । कार्यमचेतनमुपादानं चेतनमिति वैलक्षण्यमित्यर्थः ।
अत एवेति । नहि चिन्तामणिनिर्मिताः पदार्थाः फलदत्त्वेनोपास्यन्ते, किन्तु चिन्तानि-
रेव फलदत्त्वेनोपास्यन्ते इति दृष्टान्तादित्यर्थः । ब्रह्मत्वे चेति । जगतो ब्रह्मत्वे तदङ्ग-
न्तत्वमेव हेतुरिति शेषः । भिन्नाधिकरणत्वे इति । भिन्नोपादानकत्वे इत्यर्थः ।

तथैकाधिकरणत्वेऽपि । युक्त्यपेक्षायामपि पत्रदारुनिर्यासपुष्पफलेषु वीजमेकमेव कारणं सर्वविलक्षणं दृष्टमिति तस्यैव परम्परया साक्षाद्वा कारणत्वमध्यवसीयते, तथा श्रुतत्वाद्ब्रह्मणोऽप्यध्यवसेयम्, अवधृतप्रामाण्यवेदात् । तथा सति श्रुतिर्यथार्था समर्थिता भवति । वैयर्थ्यं च स्यात्, प्रत्यक्षानुमानादिभिरेव वैदिकार्थस्यापि सिद्धेः । सङ्केतस्तु निरूपकग्रहणादेव । अन्यथा तत्तन्मते आत्मादिपदानां सङ्केतः अलौकिकार्थानामसङ्गतः स्यात् । अतोऽद्वितीय-पुरुष एव आद्यो जगत्कारणम् । एवं भगवतः जगत्कारणत्वमुपपाद्य तत्रोत्पत्तिस्थितिप्रलया एव कार्यत्वेन सिद्धा इति मोक्षासाधकत्वं भगवतो वदन् पुनर्विशेषणान्तरमाह तुर्यं इति । समाधिगम्यः । यथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः स्थित्युत्पत्तिप्रलयाभिज्ञापिकाः, एवं तुर्यावस्थापि मोक्षाभिज्ञापिका । तस्यां प्रादुर्भूतो भगवान् मोक्षद इति । तस्य मोक्षदाने प्रकारमाह स्वदृगिति । यथाद्वितीयः पुरुषो जगत्कारणम्, तथा स्वदृक् स्वस्मिन्नेव दृष्टियुक्तः आत्मानुभवतुष्टः मोक्षहेतुरिति । ननु स्वमोक्षमेव साधयेत्, नतूपासकानामन्येषाम्, तत्राह हेतुरिति । अन्येषामपि मोक्षे स्वदृक्त्वे तुर्यत्वे च स एव हेतुः । तर्ह्यन्यस्यास्मदादेः स्वयं स्वस्य ततोऽपि मूलभूतः कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्काह अहेतुरिति । न तस्य कश्चिद्धेतुरस्ति । ननु यथा भगवान् स्वेच्छया सर्वं भवतीत्युच्यते, एवं सर्वोऽपि सर्वं भवतु, अभेदश्च श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति, तत्राह ईश्वर इति । स हि सर्वसमर्थोऽपि स्वयं तथैव मूलभूतः । कार्यरूपस्तु स्वस्मादेव जायते, सर्वसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्, ईश्वरेच्छया नियन्तुमशक्यत्वाच्च । एवं सर्वसामर्थ्यमलौकिकत्वं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहकत्वमुपपाद्य सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि यथाविकारं इक्षुक्षीराम्ललवणादिविकारमनतिक्रम्य प्रतीयसे, सर्वात्मना अप्रतीतौ भगवन्मायैव नियामिका । ननु तस्याः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां पुनः स दोषस्तदवस्थ इति चेत्, तत्राह सर्वगुणप्रसिद्ध्या इति । अन्यथा भगवदीयाः सर्वे गुणाः प्रत्येकं न प्रसिद्धा भवेयुः । यथा पङ्कसापि हरीतकी नीरसैव, निसर्गतः कोऽपि रसः सर्वविलक्षणो न प्रतीयत इति, तथैव भगवान् सर्वत्र सर्वगुणप्राकट्ये कूसरवत्प्रतीयेत । अतो भगवदिच्छारूपया मायया सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि यथाविकारं प्रतीयते । तथैव लीलायां यादवत्वमात्रं प्रकटयितुमाविर्भूतः नान्यान् धर्मान् प्रकटितवानित्यस्मदादीनामप्यज्ञानमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु सर्वत्र कारणेषु कार्योत्पत्तौ कारणप्रत्यक्षता दृश्यते, नत्वप्रत्यक्षान्मृदादेः घटादिकमुत्पद्यते, तथा पदार्थोत्पत्तौ कारणत्वेन ब्रह्मप्रतीतिः स्यात्, तदभावात् प्रत्यक्षविरोधात् कथं कारणतेत्याशङ्काह यथैव सूर्य इति ।

यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च सञ्चकास्ति ।

एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥

‘भेषाः सूर्योद्धता’ इति श्रुतिः, ‘यानदादित्यस्तपति रश्मिभिस्तामिः पर्जन्यो वर्षतीति’ श्रुतेः सूर्य एव पर्जन्यः, अन्यथा सवितृत्वं न स्यात् । ततः सूर्यादुत्पन्ना अपि

मेघाः यथा सूर्याच्छादकाः, एवं जगदपि भगवदुत्पन्नमपि भगवदाच्छादकम् । यथा तान् मेघान् मेघान्तर्जायमानां वृष्टिं तस्याप्यधोभूमिं भूमिष्ठांश्च पदार्थान् स्वयमदृष्टोऽपि प्रकाशयति, एवं सर्वकारणभूतः भगवानेव सर्वत्र सर्वप्रकाशक इति न काप्यनुपपत्तिः । छायाया मेघैः । चकारात्तत्कार्या वृष्टिम् । मेघानां पृथक्त्वं निवारयति स्वयेति । रूपाणि घटादीनि । चकारात्तैर्जायमानां क्रियामपि लौकिकीं वैदिकीं च प्रकाशयति । एवं गुणेन स्वयमेव तथाभूतेनापिहितोपि सर्वथा गुप्तोऽपि गुणान् कारणभूतान् गुणिनः कार्याणि च प्रकाशयति, आत्मप्रदीपश्च भवति । सर्व(था)सामर्थ्याथै सम्बोधनं भूमन्निति ॥ ३९ ॥ -

भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरमप्युपपादयति यन्मायामोहितधिय इति ।

यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिपु ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥ ४० ॥

विवेकिनोऽपि विषयान् दृष्ट्वापि दुःखदान् तत्रैवासक्ता भवन्ति । तत्रैष्टसाधनतायाः लौकिके कारणत्वात् तदभावेऽपि प्रवृत्तेरवश्यं कारणान्तरमाक्षिपति । प्रत्यक्षभ्रमस्य प्रत्यक्षमेव विशेषज्ञानं बाधकमिति दिङ्मोहादौ दृष्टमिति चेत्, तत्राह प्रसक्ता वृजिनार्णव इति । दृष्ट्वापि तद्गतदोषान्, अनुभूयापि दुःखम्, पुत्रदारगृहादिपु उन्मज्जन्त्युत्पद्यन्ते, 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति तत्रैवासक्ताः निमज्जन्ति, आसक्त्यैव तत्र स्थिता यावज्जीवं तत्रैव म्रियन्ते । 'प्रजामनु प्रजायन्त' इति पुत्रादुत्पद्यन्ते, पुत्रार्थमेव च क्वचित् म्रियन्ते च । तथैव भार्यायां पुत्ररूपेणोत्पद्यन्ते, भार्यार्थं म्रियन्ते च । गृहे तूत्पत्तिमरणे प्रसिद्धे । आदिशब्देनाश्वगर्दभादिष्वपि । 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति भरत-

श्रीविट्ठलाचार्यभक्तश्रीवह्मभक्तलेखः ।

यन्मायेत्यस्याभासे । हेत्वन्तरमिति । पुत्रादिपु प्रवृत्तिर्भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरं भगवानेव स्वशक्त्या मायया पुत्रादिपु प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु क्लृप्तस्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव हेतुता, नतु भगवत इत्याशङ्क्य व्युत्पादयन्ति विवेकिनोपीति । इदमेव विवृण्वन्ति तत्रैत्यादिना । तत्र पुत्रादिष्वित्यर्थः । एतस्य प्रवृत्तेरित्यनेनान्वयः । तदभावेपि इष्टसाधनत्वाभावेपीत्यर्थः । तथा चेष्टसाधनत्वाभावेपि पुत्रादिपु प्रवृत्तेर्हेतोः सा प्रवृत्तिः कारणान्तरं भगवन्तमेव कारणत्वेनाक्षिपतीत्यर्थः । प्रत्यक्षेति । एतस्मात्पूर्वं नन्निति शेषः । ननु वस्तुत इष्टसाधनत्वाभावेपि तथाज्ञानं भ्रमात्मकं तिष्ठत्येवातः प्रवृत्तिः । विशेषज्ञानं भ्रमनिवर्तकमिति हेतोर्विशेषज्ञाने चाप्रवृत्तिरत इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणता, नतु भगवत इत्याशङ्क्य वृजिनार्णवे प्रसक्ता एव भवन्तीत्याहेत्यर्थः । प्रत्यक्षमेवेति । न तु तदर्थमलौकिकमपेक्षितमित्येवकारः । अतो निवृत्तावपि न भगवान्कारणमित्यर्थः । भ्रमात्मकमपीष्टसाधनताज्ञानं नास्ति, तथापि प्रवर्तन्ते इत्याहुः दृष्ट्वापीति ।

वत्तत्राप्युत्पद्यन्ते म्रियन्ते च । तस्मादेवं महामोहहेतुः भगवच्छक्तिरेव काचिदङ्गीकर्तव्या,
या प्रत्यक्षशास्त्रैरप्यनुलुह्या ॥ ४० ॥

इदानीं अर्धभगवत्कृपायुक्तानां शोचन्नाह देवदत्तमिति ।

देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोके अजितेन्द्रियः ।

यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ॥ ४१ ॥

भगवता विवेकेन्द्रियादियुक्तं शरीरं दत्तं यस्मै, सोऽपि चेत् अर्धकृपायुक्तः पूर्णार्थं
न यतेत्, स मोहितैरपि शोच्यो भवति, देवेन भगवता दत्तम्, भगवदिच्छयैव नृलोके
मनुष्यदेहे समागत इति । तर्ह्यनादरे को हेतुः, तत्राह अजितेन्द्रिय इति । इन्द्रि-
यजयाभावादिन्द्रियैरपकृष्टोऽन्यत्र गच्छति । अतो न सेवते । ननु तर्हि तस्य को दोष
इति चेत्, तत्राह नाद्रियेतेति । आदरमपि न करोति । तत्रासक्तिर्नियामिकेति । अतो
विद्यमानमपि साधनं अन्यथा नाशयतीति स शोच्यो भवति । आत्मवञ्चकश्च । हिशब्द-
सूचिता युक्तिरुक्ता । परार्थं तथा करोतीत्याशङ्क्य तदभावार्थं निराकरोति आत्मानमेव
वञ्चयतीति । उपकारस्तु पर्यवसानवृत्त्या आत्मगाम्येव भविष्यतीति यत्रात्मवञ्चनं न भवति,
तत्रैव परार्थकरणं युक्तम्, अन्यथा स्वयमेवात्मघाती स्यात्, किं तस्योपकारेण ॥ ४१ ॥

अप्राप्तभगवन्तं निन्दित्वा, प्राप्यापि यस्त्यजति तं, निन्दति, भगवदिच्छां मायां
स्तोनुम्, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गः, यस्त्वां विसृजत इति ।

यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।

विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विपमच्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥

प्रयोजनाभावमाशङ्काह मर्त्य इति । मरणधर्मा । आवश्यकत्वायात्मेति । प्रियं
प्रीतिविषयम् । अनावश्यकतेऽपि प्रीतिवशादादरः क्रियते । तत्रापि ईश्वरमन्यथा मार-
कम् । एवं प्रकारत्रयेण वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरव्यवहारेण च आवश्यकं विसृजते त्यजति,
तत्रापि विपर्ययेन्द्रियार्थार्थम्, विपर्यया अनात्माप्रियानीश्वराः, ते च ते इन्द्रियार्थाश्च रूपा-
दयः । न हि कश्चिन्नदीं तितीर्षुनौकां दत्त्वा शिलां गृह्णाति, नौकां त्यक्त्वा वा । शिला-
र्थमेव वा नौकां त्यजति । तस्य गतिमाह विपमच्यमृतं त्यजन्निति । प्रियमाणोऽमृतं प्राप्य
तदत्त्वा यथा विषं गृहीत्वा भक्षयति, तस्य या अवस्था, सा एतस्यापीति भावः ॥ ४२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देवदत्तमित्यत्र । परार्थमिति । इन्द्रियहितार्थं तथा करोति, तथा च परार्थसाधकत्वं
गुण एव स्यादित्यर्थः । तदभावार्थमिति । एवंकरणाभावार्थमेतादृशपरार्थस्य कर्तव्यतां
निराकरोतीत्यर्थः । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्ग इति । निन्दायां तात्पर्यकथने । त्वं हि
ब्रह्मेत्यसामासे द्वादशश्लोकानामपि स्तुतिरूपोर्थ उक्तो बाधितो भवेदित्यर्थः ।

तथा भवदादीनामपीत्याशङ्क्याह अहं ब्रह्मेति ।

अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।

सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥ ४३ ॥

यथार्थकृपायुक्ताः अन्ये भ्रान्ताः, यथा वा प्राप्यापि विषयप्रवणाः, तथा न वयम्, किन्तु भिन्नप्रकारमाश्रिताः । भगवतः सात्त्विकत्वादितरौ समानौ प्रथमं गणयति । अहं रुद्रो ब्रह्मा चेति । ततो हीनास्तन्नियम्या विबुधाः । अधिकारिणो निरूप्य ज्ञानपरान् निरूपयति मुनयश्चेति । तेषां पृथङ्गिरूपणे हेतुः अमलाशया इति । साधनपराः सिद्धाश्चेति वा । अमलाशया मनुष्याः । मुनयः सनकादयोऽपि तथा । एते त्रिविधा अपि । चकारादेतदनुसारिणः सर्वे परिगृहीताः । ते वय सर्वात्मना त्वां प्रपन्नाः । स्वस्य प्रवृत्तौ हेतुभूतं ज्ञानं निर्दिशति आत्मानं प्रेष्ठमीश्वरमिति । पूर्वस्मात्प्रेमातिशयो विशेषः । तेनैव साधनानि अन्यानि सम्पन्नानि ॥ ४३ ॥

साम्प्रतं विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं शरणं ब्रजामीत्याह तं त्वामिति ।

तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृद्दात्मदैवतम् ।

अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥

एवं सर्वोपास्यं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहं त्वां भजाम । तमिति श्लोकद्वयार्थः परिगृहीतः, लोकवेदप्रसिद्धम् । त्वां परिदृश्यमानम् । जगत्स्थित्युदयान्तहेतुमिति ब्रह्मत्वाय जगत्कारणत्वमुक्तम् । बहिर्दोषामावाय समम् । प्रशान्तमिति अन्तर्दोषाभावाय । सुहृदिति विश्वासार्यम् । आत्मेति भयाभावाय । दैवतमितीष्टसिद्धये । भावकृतवैलक्षण्यभावायाह अनन्यमिति । न विद्यते अन्यो यस्मादिति । यस्य वा । अन्यद्युद्धिर्भगवतो न कस्मिंश्चित् यत एक एव । कार्यमपि न ततः पृथक्, यतोऽयं जयतः आत्मा केतश्च । विशेषतो भजनस्य अपराधनिवर्तकत्वे प्रार्थिते इष्टमग्रे प्रार्थयितुमशक्यमिति सर्वस्यापि दोषस्य निवृत्तिरूपं मोक्षमेव प्रार्थयति भवापवर्गायेति । एवं शरणागमनलक्षणं भजतं निरूपितम् ॥ ४४ ॥

श्रीविठ्ठलायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहं ब्रह्मेत्यत्र । भगवतः सात्त्विकत्वादिति । सात्त्विककल्पे भगवान् विष्णुरूपः सन्कार्यं करोति । तथाचात्र भगवतो विष्णुरूपत्वात्सात्त्विकत्वमित्यर्थः । पूर्वस्मादिति । पूर्वश्लोकोक्तस्य प्रियः अस्मदादीनां प्रेष्ठ इति पूर्वस्मात् स्वस्य प्रेमातिशयो विशेष इष्टप्रत्ययेनोक्त इत्यर्थः ।

तं त्वामित्यत्र । लोकवेदेति । स्वस्य वेदरूपत्वादहं ब्रह्मेत्यनेन वेदप्रसिद्धिरुक्ता । तत्पूर्वं च लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः । भावकृतेति । कस्मिंश्चिदन्यादृश इति वैलक्षण्यमनन्यत्वाच्चास्तीत्यर्थः ।

विज्ञापनामाह अयं ममेष्ट इति ।

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ।

संपद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥

इष्टानुवृत्तिलोकसिद्धा । दयित इति प्रीतिविषयः । इच्छा रुचिश्च निरूपिते । अनुवर्तीति सर्वहेतुः, सर्वदा मामनुवर्तत इति, तेन मयाप्यनुवृत्तिः कर्तव्येति । अमुष्याभयं मया दत्तमिति वाचनिकम् । एवं कायवाङ्मनोभिरयमनुरोधय इति सर्वथा त्वया कृपा कर्तव्येत्याह संपद्यतामिति । तत्तस्मात्कारणाद्भवतः प्रसादः संपद्यताम् । अथवा । मद्गुक्तं त्वद्गुक्तमेव । अतः स पूर्वोक्तः प्रसादः संपद्यताम्, आवयोर्भिन्नमावाभावात् । प्रसादं विशिनष्टि । यथा हि ते दैत्यपतौ प्रहादे प्रसाद इति ॥ ४५ ॥

ततो भगवान् प्रीतः कृतं कृतमेवेति वाचा शिवसान्त्वनं कृतवानित्याह यदात्येति । धीभगवानुवाच—यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ।

भवता यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ ४६ ॥

भगवन्निति सम्बोधनमभेदाभिप्रायेण । स हि भगवन्तमपृथक्त्वेन भजते । त्वं यदात्थ तन्नोऽस्मान् प्रति । तद्युक्तमेवेति । नोऽस्माकं वा त्वम् । अतः प्रियं करवाम । स्वकीयानां प्रियं कर्तव्यमेवेति । तवेति । वस्तुतस्तव वाक्यं च समर्थनीयम् । तदिदानीं बाहुच्छेदनाभावमाशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति भवता यद्यवसितमिति । 'त्वहर्षघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते' इति । तत्साध्वेवानुमोदितम् । कृतं तु त्वयैव तच्छस्त्रद्वारा अनुमोदनमात्रं कृतमिति ॥ ४६ ॥

अभयं यत्प्रार्थ्यते, तत्राह अवध्योऽयं ममाप्येष इति ।

अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।

प्रहादाय वरो दत्तो न ते वध्यो मयान्वयः ॥ ४७ ॥

प्रहादान्वयत्वज्ञापनाय पुरुषत्रयमाह वैरोचनसुत इति । विरोचनात्मजस्य बलेः

श्रीविट्ठलरायासजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

अयं ममेष्ट इत्यत्र । इति वाचनिकमिति । तथा चानुवर्तीति कायिकम् । इष्टो दयित इति मानसमितिभावः । भगवतान्यः प्रसादो न संपादित इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः अथवेति । मद्गुक्त एवास्य प्रसादः संपद्यताम्, तस्यान्यथाभावो मा भवत्वित्यर्थः । कृतं कृतमेवेति । भुजच्छेदस्तु कृत एव, अवशिष्टं तिष्ठत्वित्यर्थः ।

यदात्येत्यत्र । नोऽस्माकं वेतिपक्षे मूले यदस्माद्धेतोरित्यर्थः । बाहुच्छेदनाभावमिति । जातस्य बाहुच्छेदनस्याभावो निवृत्तिः, पुनः बाहुप्ररोह इदानीं स्यादित्याशङ्क्येत्यर्थः । कृतं र्विति । भगवतो व्यवसाय एव कृतिः । क्रिया त्वनुमोदनमात्रम् । यथा व्यवसायेनैव द्रोणादयो हताः । अत एव 'द्रोणं च भीष्मं चे'तिवाक्यम् । तदनन्तरं युद्धादिकं तु लोकप्रतीत्यर्थं तस्यैवानुमोदनम्, तथा सर्वत्रेति ज्ञेयम् ।

सुतोऽयं बाणः । किमतो यद्येवम्, तत्राह प्रहादाय वरो दत्त इति । ते अन्वयो मया न वध्य इति । ननु भक्ते कथमेवं वचनम्, तत्राह असुर इति । असुरा हन्तव्या एवेति । अनेन भक्तकृपालुत्वं भक्तोपेक्षया आधिक्येन सूचितम् । स त्वेकस्यैव प्राणरक्षामाह, अहं तु वंशस्यैव कथयामीति ॥ ४७ ॥

तर्हि कथं छेदनमिति चेत्, तत्राह दर्पोपशमनायेति ।

दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा चाहवो प्रया ।

सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥

प्रकर्षेण छेदनं चाहुमूलकम् । ते वृक्णा एवेति न तस्य प्रतीकारः । सेनावधस्य नाशकं तत्सर्वमेव बलं सूदितं मारितम् ॥ ४८ ॥

तर्हि मत्प्रार्थनायां को विशेष इत्याशङ्क्याह चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तीति ।

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ।

पार्षदमुख्यो भवतो नकुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४९ ॥

महत्तं सहजं भुजद्वयं त्वद्दत्तमागन्तुकं भुजद्वयमिति चत्वारोऽस्य भुजाः छिद्यमानेषु भुजेषु अवशिष्टा भविष्यन्ति । अनेन सुदर्शनं प्रक्षिप्तं साम्प्रतं छिनतीति सूचितम् । अधिकभुजद्वयदाने हेतुः पार्षदमुख्य इति । तयोः कालान्तरेऽपि नाशाभावायाह अजरामरा इति । देवत्वं निरूपितम् । युक्तमेव पार्षदमुख्यो भवत इति । न कुतश्चिद्भय इति असुरत्वेऽपि न मत्तो न मदीयान्न गुणेभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमभये दत्ते भगवत्कृपावलोकितः स्वोचितं कृतवानित्याह इति लब्ध्वेति ।

इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।

प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥

अभयं लब्धा, कृष्णं प्रणम्य, कन्यादाने संतुष्टो भविष्यतीति । शिरसेति । तस्यैतदेव महत्, यतोऽयमसुरः । प्राद्युम्निं भगवत्पौत्रम् । अर्थाद्द्वन्धनादिकं त्याज्यित्वा, वरमिवालङ्कृत्य, वध्वा उपया सह समुपानयत् । सम्यक् भगवत्समीपमुपानयत् । एतदर्थमेव समागत इति तावता सन्तुष्टः ॥ ५० ॥

अक्षौहिण्या परिवृतं सुवाससमलंकृतम् ।

सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥

श्रीविद्वलरायारत्नश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अवध्योयमित्यत्र । कथमेवं वचनमिति । निषेधस्य संभावनाहेतुकत्वाद्वरसंभावनासाधकं निषेधवचनं कथमुक्तवानित्यर्थः ।

अक्षौहिण्या परिवृत्तमिति पारिवर्हमक्षौहिणी सेना । सुवाससमलंकृतमिति वस्त्रामरणानि । ततो भगवत्कृत्यमाह । सपत्नीकं तं पौत्रं पुरस्कृत्य रुद्रेणानुमोदितः; अन्यथा दण्डमिव तद्रहणं रुद्रो मन्येत । कृष्णोऽनुमोदित इति पाठे अर्थाद्दुद्रेण । अनेन तस्मिन् भगवत्प्रसादो निरूपितः । जाम्बवत इव शिक्षार्थं निग्रह इत्यपि सूचितम् ॥५१॥

सिद्धार्थस्य भगवतः पुनरागमने पुरीं वर्णयति, विवाहोत्सवे पुरी न वर्णितेति, स्वराजधानीमिति ।

स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ।

विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्विजातिभिः ॥ ५२ ॥

अनेन विधिवद्विवाहः तेन द्वारकायामेव कृत इति सूचितम् । स्वस्य राजधानीति समागमने विलासा उक्ताः । ध्वजैः सतोरणैरलङ्कृतमित्युपर्यलङ्कारः । उक्षितमार्गचत्वरामित्यधः । गन्धोदैः उक्षिताः सिक्ताः मार्गाः चत्वराण्यङ्गणानि च यस्याः । मध्ये शोभामाह । पौरसुहृद्विजातिभिः शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः सहितैरभ्युद्यतः । पौरास्तामसाः, सुहृदो राजसाः, सर्वैरभ्युपगमनम्, अयं विवाहः सर्वसंमत इति ज्ञापयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणं समाप्तमिति ज्ञापयितुमेतदुपाख्यानश्रवणफलमाह य एतत् कृष्णविजयमिति ।

य एतत्कृष्णविजयं शंकरेण च संयुगम् ।

संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ ५३ ॥

प्रत्यहं य एतत् स्मरेत्, तस्य पराजयो नेन्द्रियान्तःकरणैर्भवति । भगवता निरुद्धानां विस्मृतप्रपञ्चानां भगवदासक्तियुक्तानां कालादिभिरुपद्रवे राजसानामुद्वेगो भवतीति फलनिरूपणे तदवश्यं वक्तव्यम् । उपायश्चानेन निरूपितः । पराजयसम्भावनायामेतत्सर्तव्यमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वराजधानीमित्यस्याभासे । विवाहोत्सवे इति । विवाहार्थं निर्गमने इत्यर्थः । शाख्याने । अनेनेति । पुर्या अलङ्कारकथनेनेत्यर्थः ।

य एतदित्यत्र । निरुद्धानामित्यस्य विवरणमग्रिमपदद्वयेन ।

इति चतुर्दशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणनिबन्धः ।

अतः फलं सप्तभिर्वै राजसानां निरूप्यते ।
 अकूरो यादवानां हि मुख्यस्तस्य फलं पुरा ॥ १ ॥
 ततः पञ्चविंशद्वैश्च विद्यापर्वस्वरूपिकाः ।
 नायिकाः फलरूपा हि कृष्णसम्बन्धतो मताः ॥ २ ॥
 तासां फलं हरिः कृष्णस्तत्सम्बन्धात्तथेतेरे ।
 कृष्णं फलमुपासाद्य दुःखग्रामाद्विनिर्गताः ॥ ३ ॥
 ततोऽग्रे षोडशकलवृत्तिरूपाः सहस्रशः ।
 सम्बन्धेन हरिं प्राप्तास्तत्सम्बन्धात्तथेतेरे ॥ ४ ॥
 फलं चतुर्विधं तत्र कृष्णप्राप्तिः पुरा फलम् ।
 स्वप्राप्तिः कृष्णदेवस्य द्वितीयं फलमुच्यते ॥ ५ ॥
 अन्योन्याध्यासवच्चैतत्फलद्वयमुदाहृतम् ।
 ततो भगवदंशस्य पुत्रभावेन कार्यवत् ॥ ६ ॥

श्रीमत्प्रमुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतः परमष्टपञ्चाशद्भिः फलप्रकरणं विचारयन्ति अत इत्यादि । अत इति । अतः
 परम् । एतेन फलनिरूपकत्वात् फलप्रकरणमिति समाख्याधीजमुक्तम् । तत्र किं फल-
 मित्याकाङ्क्षायामत्र पूर्वप्रकरणवन्नैकविधं फलम्, किन्तु नानाविधमिति बोधयितुं तत्तद-
 ध्यायोक्तं प्रकारमाहुः अकूर इत्यादि । पुरेति । प्रथमाध्याये । तत इति । द्वितीयाध्याये ।
 ननु भगवत्सम्बन्धस्य फलत्वं पूर्वप्रकरणे सिद्धमिति तस्य तथात्वं युक्तम्, कथमेतासां
 तथात्वमित्यत आहुः तासामित्यादि । कृष्णतत्सम्बन्धादिति । कृष्णेन सह तासां सम्बन्धः
 कृष्णतत्सम्बन्धः, तस्मात् । तथेति । सम्बन्धरूपेण । एवमधिकारिभेदेन फलभेदो
 द्वितीयाध्याय उक्तः । तृतीयाध्याय आहुः ततोऽग्र इत्यादि । षोडशकलवृत्तिरूपा
 इति । षोडशकलं मनः छान्दोग्ये सिद्धम्, तद्वृत्तिः, नानाप्रकारकसङ्कल्पविकल्पः, तद्रूपाः ।
 तत्रेति । तेषु चतुःप्रकारेषु फलेषु पूर्वं फलं 'तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्ये'ति श्लोकद्वयेनोक्तम् ।
 द्वितीयं 'अथो मुहूर्त एकस्मिन्निति श्लोकेनोक्तम् । एतदेव यथाधिकारमकूरे प्रथमम् ।
 तथैव महिषीषु द्वयं बोध्यम् । द्वितीये विशेषमाहुः अन्योन्येत्यादि । उदाहृतमिति ।
 तत्तदध्याय उक्तम् । अत्र च इति । सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दत्तुरिति 'गृहेषु-
 तासामनपायी'त्यनेन चोक्तम् । चतुर्थाध्यायः फलशेष इति पञ्चमस्यं तदाहुः ततो भगव-
 दित्यादि । पूर्वोक्तादाय्यरूपात् फलद्वयादस्य वैलक्षण्यमाहुः कार्यवदिति । षष्ठसप्तमा-

लोकवेदप्रकारेण पुत्रपौत्रादिकं फलम् ।
 तेषां च सर्वभावेन देवयुद्धादि नान्यथा ॥ ७ ॥
 कार्यसाधनमत्यर्थं चतुर्थं फलमुच्यते ।
 यथा लोके सर्वभावो लौकिकेषु प्रजायते ॥ ८ ॥
 तथा कृष्णे सर्वभावस्तेषां जात इतीर्यते ।
 कृष्णोऽपि चेत्तथा कर्ता तदा स्वप्नो मनोरथः ॥ ९ ॥
 प्रपञ्चाद्वैतवत्तत्र कृष्णाद्वैतं फलं मतम् ।
 अर्थधर्मौ धर्मकामौ काममोक्षौ निरूपितौ ॥ १० ॥
 केवलाश्चान्यसंयुक्ताः पुरुषार्थाः फलं हरेः ।
 अक्रूरस्य फलं सिद्धमर्थो धर्मेण संयुतः ॥ ११ ॥
 तदर्थं तादृशीं लीलां लोकाद्भिन्नां करोति हि ।
 स्वतस्तेषां कृतिश्चेत् स्वात् कृष्णस्तोषं कथं व्रजेत् ॥ १२ ॥
 दुर्योधनादिहन्तारो यथा वै पाण्डवाः प्रियाः ।
 सत्राजिद्वातकास्तद्वच्छतधन्वादयो मताः ॥ १३ ॥

योजना ।

ध्यायोक्तं फलमाहुः तेषां चेत्यादि । नन्वस्य लौकिकत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावात् कथं फलत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः यथा लोक इत्यादि । नन्वेवं सति फलत्वं दुर्घटम्, सर्वभावस्य साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यत आहुः कृष्ण इत्यादि । यथा लौकिकाः सर्वभावविषयाः सन्तः स्वप्नादिप्रयोजका भवन्ति, तथा कृष्णो भगवानपि सर्वभावविषयः सन् तथा कर्ता स्वप्नादिकं प्रयोजयिता, तदा तेषां भगवद्विषयकः स्वप्नो मनोरथश्च 'पिता ममैवं कर्ता' 'श्वशुरो ममैवं दाता, लालयिते'त्यादिरूपो भवेत्, ततश्च लौकिकसर्वभाववतां यथा प्रपञ्चाद्वैतम्, तथा तेषां कृष्णाद्वैतं भवतीति हि सर्वभावस्वरूपम् । एतदेव साधनाध्याय-नृतीयपादे 'स एवाधस्ता'दिति छान्दोग्यश्रुतिमुपन्यस्य विचारितम् । तद्यद्यपि मुख्य-फलाधिकारिणां साधनरूपम्, तथापि सायुज्याधिकारिणां तत् फलं मतम्, फलत्वेन सम्मतम् । तथा च साधनकोटिनिविष्टत्वेऽपि अधिकारिभेदात् फलनान्तरीयकत्वाच्च फलत्व-मप्यविरुद्धमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण फलचातुर्विध्यमाहुः अर्थेत्यादि । द्वितीयं चातुर्विध्य-विभागप्रकाशमुदाहृत्य विशद्रीकुर्वन्ति अक्रूरस्येति । तादृशीं दुर्योधनेऽप्युपेक्षणरूपाम् । लोकाद्भिन्नां लोकविलक्षणाम् । ननु धीमत्सानुभवः प्रकारान्तरेणापि भवेदिति किमर्थमेवं कथयित्वाकाङ्क्षायामाहुः स्वत इत्यादि । कृतिः सत्राजिद्वधकृतिः । ननु तद्वधेन किं भगवत इत्यत आहुः दुर्योधनादीत्यादि । अयमर्थः । भगवान् हि मुक्त्यर्थमवतीर्णोऽन्य-सम्बन्धस्य राहित्येन स्वमात्रैकतानत्वे तां ददाति, अन्यसम्बन्धं च न सहते । वष्यानां ।

युद्धेन मारणं मुख्यं वने वा गुप्तभावतः ।
 न तु सुप्तस्य सर्वासां समक्षं मारणं मतम् ॥ १४ ॥
 शतधन्वा ततो वध्यो मुक्त्यर्थं मारितः स्वतः ।
 गुप्तलीला फले वाच्या तेनाज्ञानप्रकाशनम् ॥ १५ ॥
 विद्यया बोधनं चापि विलम्बश्च पलायने ।
 अक्रूरवत्सोऽपि तिष्ठेच्छीनो वा तत्र वै भवेत् ॥ १६ ॥
 तदा वध्यो न चैव स्यात्परं पापेन दूषितः ।
 युद्धार्थं कृष्णदेवेन मित्रयोः प्रार्थनां तथा ॥ १७ ॥
 कृत्वा ज्ञात्वापि माहात्म्यं शरणं न स आगतः ।
 अलौकिकं फलं ह्येतन्मर्यादायां न युज्यते ॥ १८ ॥
 अतो हि बलदेवस्य नात्र सम्मतिरुत्तमा ।
 अत्रैव बलदेवस्यं भिन्नमासीन्निवेशितम् ॥ १९ ॥
 भगवद्धर्मजातं हि ततः स भिथिलां गतः ।
 अरुचिश्च हरावासीदन्यधर्मप्रवेशतः ॥ २० ॥
 अतः परं तु रामेण नैकमत्यं क्वचित्क्वचित् ।
 लोकेऽपि फलमेतादृक् सेवकानां न रोचते ॥ २१ ॥
 अतस्तद्गोपनार्थाय मारयित्वान्यथैव हि ।
 मण्यर्थं मारणं वक्तुं वृथा मारणमाह हि ॥ २२ ॥
 सोऽपि ज्ञात्वा व्यवसितं क्षोभशान्त्यै ततो गतः ।
 काश्यादितीर्थे धर्मस्य सिद्धिरर्थेन साधिता ॥ २३ ॥
 पुनः स्वस्थानमायातौ मणिं चावापतुः प्रभोः ।

योजना ।

च हननेन तां ददाति । प्रकृते च दुर्योधनादय इव सत्राजिदादयोप्यन्यसम्बद्धा इति
 तद्धन्तारोपि 'अन्ते त्वधर्म'ति न्यायेन वध्यमुक्तिप्रयोजकतया भगवदभिमतकरणात् प्रिया
 इति तदर्थं तथेत्यर्थः । ननु तर्हि पाण्डववत् सोपि कुतो न रक्षित इति चेत्, तत्राहुः
 युद्धेनेत्यादि । नन्वेवं सति भगवतः सर्वं विदितमेवेति विलापादिकं कुत इत्याकाङ्क्षया-
 माहुः गुप्तेत्यादि । बोधनं अक्रूरादिकर्तृकम् । विलम्बः शतधन्वकर्तृकः । तर्हि तदैव
 कुतो न मारित इत्यत आहुः अक्रूरेत्यादि । ननु तर्हि मुक्तेरेवं देयत्वात् श्रीरामस्य कुतो
 वैमनस्यमित्यत आहुः अलौकिकमित्यादि । नन्वेवं सत्यपि बलदेवो भगवन्तं विहाय
 किमिति मिथिलायां गत इत्यपेक्षायामाहुः अत्रैवेत्यादि । निवेशितमिति । द्वादशाध्याये
 निवेशितम् । भगवद्वाक्यतात्पर्यमाहुः लोकेऽपीत्यादिसार्धेन । एतेनेयमैश्वर्यलीलेति बोधितम् ।
 एवं प्रासादिकं शेषं निरूप्य शेषिणं निरूपयन्ति सोऽपीत्यादिद्वाम्याम् । सोऽपीति

एवं यादववर्षेषु फलमेतेन बोधितम् ॥ २४ ॥
 तथैव पाण्डवानां च फलं दातुं विनिर्गतः ।
 सान्त्वने तेऽपि निर्दिष्टास्ततो गर्वत्रयं ददौ ॥ २५ ॥
 आमुष्मिकं फलं सूर्यात्स हि वेदात्मको यतः ।
 तत्संमतिं ज्ञापयितुं कालिन्दीप्राप्तिरुच्यते ॥ २६ ॥
 तदर्थं गमनज्ञाननिवृत्त्यै प्राप्य तां पुनः ।
 इन्द्रप्रस्थे स्थितः कालं तत्कार्याणां हि साधकः ॥ २७ ॥
 आत्मबोधस्वरूपेयं तेन व्यावर्तितोऽर्जुनः ।
 मित्रविन्दा तपोरूपा तेनानीता बलान्निजात् ॥ २८ ॥
 अन्तस्तापत्रहिस्तापौ भ्रातराविव बोधितौ ।
 स्वभागत्वाद्भृता तस्या वन्धूनां चाखिलार्धदः ॥ २९ ॥
 योगात्मिकां नामजित्तां सूर्यवंशसमुद्भवाम् ।
 व्यसनान्यग्रतो जित्वा तां जग्राहाखिलर्द्धये ॥ ३० ॥

योजना ।

अकूरोपि । आयाताविति । अकूरकृतवर्माणवायातौ । तेनाकूरस्वार्धधर्मयोः प्राप्तिरुक्ता ।
 एवं सार्धत्रयोदशभिः प्रथमाप्यायो विचारितः ।

द्वितीयाध्यायं दशमिर्विचारयन्ति तर्धवेत्यादिभिः । ननु यादवानां फले वक्तव्ये
 पाण्डवानां कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः सान्त्वन इत्यादि । गर्वत्रयमिति । गर्वजनकत्रयम् ।
 विश्वकर्माकारितं नगरम्, अग्निदत्तं गाण्डीवादिकम्, मयकृता सभा चेति । एतेषां
 यथापथं धर्माधेः कामसाधकत्वात् फलप्रकरणत्वाच्च वर्गत्रयमिति पाठः प्रतिभाति । प्रस्तुतं
 फलं वक्तुं तेषां स्वरूपादिकमाहुः आमुष्मिकमित्यादि । ज्ञापयितुमिति । यादवानामा-
 मुष्मिके फले वैदिकी सम्मतिं ज्ञापयितुम् । प्राप्येति मित्रं पदम् । कालमिति । अत्यन्त-
 संयोगे द्वितीया । यावता कालेन पाण्डवकार्यसिद्धिः, तावत्कालमित्यर्थः । एतेन तेषां
 फलम् प्रासन्निकत्वं स्फुटीकृतम् । अन्यथा तर्धेन कालिन्दीमुद्गहेत् । हिर्हेती । द्वितीय-
 स्वरूपमाहुः मित्रविन्देत्यादि । तपोरूपत्वे गमकमाहुः अन्तरित्यादि । स्वभागत्या-
 दिनि । 'गामने पैतृष्वमेधी'नि ध्रुस्युक्तमागत्यान् । तस्या इत्यादि । प्राप्नोरेव
 निषेधरूपेणान्येषामनुद्गृह्यतावधेयर्थः । इदमपि तपोरूपत्वगमकम् । तृतीयस्वरूपमाहुः
 योगेत्यादि । गमकमाहुः सूर्येत्यादि । नगमे रक्त्ये तद्वद्वानां योगित्यस्य दर्शितत्वान्
 तद्वद्वत्त्वेन तर्धेयर्थः । गमकान्तराण्येऽहुः व्यसनानीत्यादि । तत्रपस्य योगाहारादित्य-
 थैकं गमकम् । अखिलर्द्धये इति । यादवानामिति शेषः । भयानि गमकमाहुः

सिद्धिरूपं पारिवर्हमतस्तत्र निरूपितम् ।
व्यसनाविष्टचिचानां तत्रेच्छा न तु लभ्यते ॥ ३१ ॥
इति दर्शयितुं पथाद्युद्धमाह नरेण हि ।
नित्यानित्यविवेकारुष्या भद्रा स्वयमुपागता ॥ ३२ ॥
भक्तिरूपा लक्ष्मणा हि बलाद्बुद्ध्या च सङ्गता ।
तस्या विस्तारकथनं सात्त्विकानां फले जगौ ॥ ३३ ॥
सर्वार्थसाधनैर्युक्तः स्वतोऽपि फलदायकः ।
फलप्रकरणे प्रोक्तः कृष्णः सर्वहितप्रदः ॥ ३४ ॥
विषयाणामिन्द्रियाणामनन्तत्वं यदा भवेत् ।
ज्ञानसाध्ये कर्मसाध्ये फले स्यान्निर्द्वैतिः परा ॥ ३५ ॥
इति ज्ञापयितुं कृष्णः सहस्राणि च षोडश ।
नराणां कं सुखं हत्वा देवांश्च परिभूय हि ॥ ३६ ॥
महिषीवृत्तिरूपास्ताः कालदोपनिवृत्तये ।
उद्धाहयामास मुदा लोकवेदौ समर्थयन् ॥ ३७ ॥
अविद्याकार्यरूपो हि गुरो नरकरक्षकः ।
तत्पुत्राः पीठसहिताः प्राकृताः खादिवन्मताः ॥ ३८ ॥
नरको भगवत्पुत्रश्चतुर्मूर्तैस्तपस्स्थितः ।
तपसोऽन्ते तपस्विभ्यः फलदातुस्तु याचनात् ॥ ३९ ॥
भूम्या जातो वरः प्राप्तो न वध्यः सकलैरपि ।

योजना ।

सिद्धीत्यादि । चतुर्थस्वरूपमाहुः नित्यानित्येति । नित्यानित्यविवेकस्य आख्या प्रसिद्धिर्यतः
वैराग्यात् तद्रूपा । तत्र गमकं स्वयमुपागतेति । ज्ञानयोगतपसां सिद्धौ वैराग्यस्य
स्वयमेव प्राप्तेस्तथेत्यर्थः । पञ्चमस्वरूपमाहुः भक्तीत्यादि । गमकमाहुः हीत्यादि ।
हिर्हेतौ । बलं माहात्म्यज्ञापकम्, बुद्धिः खेहज्ञापिका । प्रमाणमाहुः तस्या इत्यादि ।
तथा च विस्तारेण प्रकरणेन च तदुभयरूपतायाः फलभक्तिरूपतास्फुटीभावादित्यर्थः ।
अथ महिषीणां काममोक्षयोर्धर्मकामयोर्वा सिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति सर्वार्थेत्यादि । अत्र
वीर्यलीला स्फुटैव । एवं दशभिर्द्वितीयो विचारितः ।

सार्धाष्टभिस्तृतीयं विचारयन्ति विषयाणामित्यादि । स्यादिति । तदेति शेषः ।
उद्धाहयामासेति । स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकर'दिति वत् । मुदा कालदोपनिवृत्तये
लोकवेदौ समर्थयन्नुद्वाहेत्यर्थः । एतेन यशोलीलेयमिति योधितम् । खादिवदिति ।
इन्द्रियादिवत् । वरः प्राप्त इति । तेनेति शेषः । वराकारमाहुः नेत्यादि, चेदित्यन्तम् ।

नारायणास्त्रयुक्तश्चेत्परं पुत्राय तद्दौ ॥ ४० ॥

तेन वध्यो हरेर्जातस्तथैव सुखमैहिकम् ।

दैवाधीनं तथा पुत्रफलं तत्र निवारितम् ॥ ४१ ॥

दैवाधीनत्वमेतेन विरक्तो भक्तिसंयुतः ।

ऐहिकामुष्मिकफलं कृष्णात्प्राप्तोत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

यादवानां समस्तानामेवं दातुं हरिस्तथा ।

परिहासविलासस्तु रुक्मिण्या यदिहोदितम् ॥ ४३ ॥

तद्वाचिकतिरोधानं गोपीनामिव कायिकम् ।

अभिमानादिदोषाणां निवृत्त्यै मध्यमत्वतः ॥ ४४ ॥

अन्तिमे च तथाध्याये मानसं च प्रवक्ष्यति ।

एवं त्रिधा तिरोभावो दोषाभावाय बोध्यते ॥ ४५ ॥

अत्यन्तं कोमला भक्ता न कृष्णरसभोजने ।

समर्था इति दाढ्याय तिरोधानं करोति हि ॥ ४६ ॥

अनेन सर्वभक्तानां सामर्थ्यं चापि यच्छति ।

फलभोगे फलं चापि तथा दोषं निवारयन् ॥ ४७ ॥

• योजना ।

वध्यत्वे प्रकारमाहुः परमित्यादि । पुत्राय भगदत्ताय । तथैवेति । अविद्याकार्येणाहन्ता-
दिना रक्षितमिन्द्रियादिपोषितं भूम्यां जातं भगवदाज्ञाविरुद्धकृतिसहितम् । यदैहिकं
सुखं नराणां तद्भगवन्नाश्यमिति ततुन्यता । एतास्वन्यमपि विशेषमाहुः तथेत्यादि ।
तासु आमुषिकं फलं दैवाधीनम् । तत्र हेतुः निवारितमिति । अष्टावक्रेण शसत्त्वान्नि-
वारितमित्यपि विशेष इत्यर्थः । स च 'न वयं साध्वि साम्राज्य'मिति सात्त्विकफलप्रकरणे
स्फुटीभविष्यति । एतेनैतासां धर्मकामौ केवलः कामो वा सिद्धः । एतद्विलासप्रयोजनमाहुः
दैवत्यादि । एतेनैतद्व्यतिरिक्तानां दैवाधीनत्वं निवारितमिति संशयः । सिद्धमाहुः विरक्त
इत्यादि । तथेति । कृतवानिति शेषः । एवं सार्धाष्टमिस्तुनीयो विचारितः ।

चतुर्थं विचारयन्ति सार्धचतुर्भिः । परिहारतत्यादि । मध्यमत्वत इति ।
मध्यमापिहारित्वात् । भगवद्विप्रयोगस्येपदमहिष्पुल्यं प्रथमाधिकारित्वम् । अधिका-
महिष्पुल्यं मध्यमापिहारित्वं मध्यमत्वम् । अत्यन्तामहिष्पुल्यं चोत्तमत्वम् । अन्तिम
इति । सूत्रप्रमाणस्येव । प्रवक्ष्यतीति । 'गिष ऊचु'रित्यादिना कथयिष्यति ।
निवारयन्ति । यच्छतीत्यनुपहः । एतेनात्र फलानुक्तापि तच्छेषनिरूपकत्वेनासाप्या-
प्यस्य फलप्रकरणात्तःपानित्यमित्यर्थः । अत्र धीर्दला स्फुटं ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिः फलपूर्वमुदाहृतम् ।
 तत्र दोषसमुद्भावे दैत्येष्वेव नियोजयेत् ॥ ४८ ॥
 इति दर्शयितुं रुक्मी हतो रामेण मङ्गले ।
 अधर्मोद्वाहजं पापं तत्रैव निहतं यतः ॥ ४९ ॥
 अतः पापे प्रतिहते सुखिनस्ते समागताः ।
 अतः परं सर्वभावैः कृष्णो भक्तार्थसाधकः ॥ ५० ॥
 इति दर्शयितुं प्रोक्तमूपाख्यानं महाद्भुतम् ।
 अध्यायद्वितयेनैव वैराग्येणापि धर्मिणा ॥ ५१ ॥
 तूष्णीं स्वधर्मान् संहत्य ज्ञात्वाप्यास्ते सदा हरिः ।
 यदोत्कृष्टं भक्तकार्यं कुतश्चित्सिद्धिमेति हि ॥ ५२ ॥
 इत्युपाहरणं ज्ञात्वा रक्षकांश्च निवारयन् ।
 अनभिप्रेतकर्ता च नारदो न निवारितः ॥ ५३ ॥
 एतदर्थं यतो लोके मुग्धभावः स्थिरोऽभवत् ।
 महादेवादिभिर्गुह्यं नाट्यमत्र न संशयः ॥ ५४ ॥
 महादेवोक्त एवार्थो यतोयं हरिणा कृतः ।
 भक्तेषु पक्षपातो हि सर्वदेवेषु बोधितः ॥ ५५ ॥
 तथाप्यशक्ता निखिला इति बाहूंश्चर्कत ह ।
 भक्तप्रियेषु सर्वेषु ये केचिद्धिमताः क्वचित् ॥ ५६ ॥
 यावता ते भविष्यन्ति सम्मतास्तत्करोति हि ।
 अनिरुद्धकथा प्रोक्ता यादवानां च सूचिका ॥ ५७ ॥
 राजसानां फलं ह्येतत्फलं कृष्णात्तु निर्गुणम् ।

योजना ।

पञ्चमाध्यायं विचारयन्ति सार्वभ्याम् । पुत्रेत्यादि । तत्रेत्यादि । पुत्रपौत्रादिषु
 सम्बन्धादिवशेन दोषोत्पत्तौ तद्दोषफलमेव भगवान् 'द्विपन्तः पापकृत्या'मिति श्रुत्युक्तन्यायेन
 दोषप्रयोजकेषु दैत्येष्वेवं योजयेदित्यर्थः । इयं च ज्ञानलीलेति ज्ञापनायाहुः अधर्मेत्यादि ।
 सप्तमाष्टमौ विचारयन्ति अतःपरमित्यादि । वैराग्यलीलात्वं स्फुटीकुर्वन्ति तूष्णी-
 मित्यादि । सदेत्यत्र यदेति । यदेत्यत्र तदेति पाठः प्रतिभाति । धर्मिलीला शिवस्तु-
 त्यादिभिः स्पष्टैव । इतीति । ज्ञापयितुमिति शेषः । निवारयन्निति तूष्णीमासेत्यनुपह्नेण
 योजना । अशक्ता इति । स्ववरदत्तार्थरक्षणेऽशक्ताः । एतेन कर्तनेन यज्ज्ञापितं
 तदाहुः भक्तप्रियेष्वित्यादि । अनिरुद्धकथोपबन्धप्रयोजनमाहुः अनिरुद्धेत्यादि ।
 सूचिकेति । उद्देलत्वसूचिका । सिद्धमर्थमाहुः राजसानामित्यादि । राजसानां निचोरे

योजना ।

फलं हि निश्चयेन एतत्परिदृश्यमानं सर्वभावैः सर्वार्थसाधनरूपम् । ते एतावदेव फल-
त्वेनाविदन्नित्यर्थः । तर्हि तत्त्वविचारे किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः फलमित्यादि ।
निर्गुणमिति । विश्वमायानिवृत्तिरूपमित्यर्थः । उपसंहरन्ति एवमित्यादि । एवं सार्धद्वि-
नवत्यधिकशतेन राजसप्रकरणं विचारितम् ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणयोजना ।

श्रीगोकुलरायकृतदशमराजसफलप्रकरणाध्यायार्थः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे मणिकथाप्रस्तावे अभक्तसत्राजिद्वातकत्वेन प्रियाय
शतधन्वने कृष्णभयदशायां कृतवर्माकूराभ्यां लौकिकालौकिकप्रबोधवतः मर्यादारू-
पफलदेवविसम्मतावपि मुक्तिरूपालौकिकफलप्रदानस्य केवलैश्वर्यमूलत्वात् मणिहर्तुरकूरस्य
काशीतः प्रत्याकारितस्य धर्मसंयुतार्थफलसिद्ध्यर्थं तस्मै सर्वलोकदृष्टमणिप्रत्यर्पणस्याप्यै-
श्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं चतुःपञ्चाशत्तमेऽध्याये । एवं मणिप्रत्यर्पणेन भगवति
लोभाभावः ॥ ५४ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे पाण्डवेषु स्ववीर्यं दत्त्वा सभागाण्डीवनगरनिर्मा-
णैर्धर्मार्थकामफलदानात्, यादवेषु विद्यापर्वजफलदानार्थं विद्यापर्वस्वरूपाणां पञ्चना-
यिकानां कामफलसिद्ध्यर्थं वीर्यशुल्केन परिणयात्, पर्वात्मकनायिकानां भगवच्छक्ति-
रूपत्वेन नायिकासम्बन्धिष्वपि भगवच्छक्तिरूपधर्मद्वारा कृष्णसम्बन्धफलदानाद्वीर्यनिरूपणं
पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५५ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे विरक्तेषु भक्तिसंयुतेषु भक्तेषु भगवत्सम्बन्धिसुखस्य
ऐहिकामुष्मिऋविलक्षणत्वज्ञापनार्थं अनन्तत्वज्ञापनार्थं चाविद्याकार्यरूपाहंममात्मकं मुरं
निहत्य ऐहिकसुखरूपं नरकं च निहत्य इन्द्रादिदेवांश्च परिभूय कामसुखहेतुमनो-
महिष्योरेकादशेन्द्रियपञ्चविपयात्मकपोडशकलयोः सहस्रवृत्तिरूपाणां षोडशसहस्रनायि-
कानां परिणयेन यादवेषु तादृशसुखरूपफलप्रदानस्य यशोरूपत्वात् दैत्यवधेन
देवकार्यसाधनस्य देवपराभवेन भक्तमनोरथपूरणस्य च यशोरूपत्वात् भूमिप्रार्थनया
तत्पौत्राभयदानस्य च यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं पट्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५६ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वभक्तानां दोषं निवारयन् फलभोगे सामर्थ्यं फलं
च यच्छतीति ज्ञापनार्थं श्रीरूपाया रुन्मिण्यास्तदतिदेशेन च सर्वासां श्रीरूपाणां मध्यमा-
धिकारित्वात् परि(द्दास)त्वात् परिद्दासोक्तिरूपवाचिकतिरोधानेनाभिमानादिदोषान् निवार्य
दाढ्यं सम्पाद्य दृढभगवत्सम्बन्धसम्पादनात् श्रीनिरूपणं सप्तपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५७ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे भगवत्सम्बन्धो रमणकर्तुर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणस्य ज्ञानबोधकत्वात् भगवत्सम्बन्धैर्भक्तैर्भगवत्कार्यवत् भगवदंशविस्तारोपि कर्तव्य इति बोधनार्थं लोकेन्द्रप्रकारेण श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशपुत्रपौत्राद्युत्तरिपि ज्ञानकार्यरूपत्वात् श्रुतौ ज्ञानिनां पापं तद्द्वेषिषु सञ्चरतीति निरूपणात्, अत्रापि प्रद्युम्ना-निरुद्धयोरधमोद्वाहजपापस्य बलभद्रकृतवधेन ज्ञापितस्य कृष्णादिसर्वयादवद्वेषिणि रुक्मिणि सञ्चारेण ज्ञानलीलाया निरूपणात् ज्ञाननिरूपणमष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे लोकानां लौकिकेषु सर्वभावेन प्रपञ्चस्यैव स्वप्न-नोरथादिप्रयोजकत्वात् प्रपञ्चाद्वैतवत् भक्तानां यादवानां कृष्णकृतोपकारजनितेन कृष्णे सर्वभावेन कृष्णस्यैव स्वप्ननोरथादिप्रयोजकत्वात् कृष्णाद्वैतफलदानज्ञापनार्थमूपाख्या-ननिरूपणप्रस्तावे अनिरुद्धकार्यसिद्धयर्थमूपाया द्वारकातोऽनिरुद्धहरणे जानतोऽपि भग-वतः साधर्मोपसंहारेण तूर्णीभावस्य वैराग्यबोधकत्वात् वैराग्यनिरूपणमेकोनपष्टितमे-ऽध्याये ॥ ५९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे महादेवादिदेवाः स्वमत्तेभ्यो वरं दत्त्वा युद्धज्व-राद्युपायसहस्रैरपि वरपालनेऽशक्ता इति ज्ञापनार्थं घाणभुजकृन्तनस्य धर्मिकार्यत्वात्, भगवांस्तु स्वमत्तेभ्यो वरं दत्त्वा तत्पालने शक्त इति ज्ञापनार्थं शिवस्तुत्या शिवात् श्रेष्ठत्वं ज्ञापयित्वा युद्धेषु घाणरक्षणस्य च धर्मिकार्यत्वात् महादेवस्तुतौ च धर्मस्वरूप-निरूपणात् भक्तकार्यसाधनेन भक्तपक्षपातस्यापि धर्मबोधकत्वात् धर्मिनिरूपणं पष्टितमेऽध्याये ॥ ६० ॥

श्रीघनद्वयामभष्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अतः परं फलप्रकरणं तत्तदधिकारिभेदेन तत्तत्फलनिरूपकत्वात्कलत्वमस्य प्रकरणस्य । अत्रापि पूर्ववदेव सप्ताध्यायाः । तत्र प्रथमे ऐश्वर्यं शतधन्ववपादिकार्यम् । द्वितीये निश्चकर्मणा नगरनिर्माणं मित्रविन्द्राहरणादिकं वीर्यम् । तृतीये भीमरथानन्तरं गुप्तिस्तुत्या अमयदानं यथा एव । चतुर्थे भगवतो रश्मिणीं प्रति परिहासोक्त्यानन्तरं सान्त्वनं प्रियत्यागभयरूपापत्तिवारकत्वात् श्रीकार्यम् । पञ्चमे भगवत्सम्बन्धः रमणकर्तुर्भ-गवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणेन ज्ञानम् । षष्ठे अनिरुद्धपन्थनं प्रतीकात्-करणं वैराग्यम् । सप्तमे धर्मिनिरूपणं घाणभुजकृन्तनवरदानादिना राष्ट्रम् । एतमष्टाविं-शतिभिरध्यायैः राजसप्रकरणं निरूपितम् ॥

श्रीमद्भागवतदशमोच्चाराधिराजसफलप्रकरणस्य भगवत्सामानि ।
(९३२-९५५) मत्स्यमामाप्रानपतिः कात्स्निर्दारनिर्धनः ।
निद्रासिन्दापतिः मत्स्यपतिरुपनिर्धनः ॥ १ ॥

भद्रावाञ्छितभर्ता च लक्षणावरणक्षमः ।
 इन्द्रादिग्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ॥ २ ॥
 मुरारिः पीठहन्ता च ताम्रादिप्राणहारकः ।
 षोडशस्त्रीसहस्रेशश्छत्रकुण्डलदानकृत् ॥ ३ ॥
 पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ।
 रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥ ४ ॥
 रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारकः ।
 पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रदर्शकः ॥ ५ ॥
 शम्भरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः ।
 उपापहृतपौत्रश्रीर्वाणघातुनिवारकः ॥ ६ ॥
 शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतपङ्कणः ।
 शङ्करप्रतियोद्धा च द्वन्द्वयुद्धविशारदः ॥ ७ ॥

त्रिविधनामावल्यामेतत्प्रकरणस्य भगवन्नामानि ।

जन्तुस्वर्गहेतवे नमः ॥ १ ॥ स्यन्तकमणिहर्त्रे नमः ॥ २ ॥ शुद्धकीर्तिस्थाप-
 काय नमः ॥ ३ ॥ अक्रूरादिभक्तदोषनिवारकाय नमः ॥ ४ ॥ कालिन्दीपतये नमः ॥ ५ ॥
 पाण्डवराज्यस्थापकाय नमः ॥ ६ ॥ मित्रविन्दापतये नमः ॥ ७ ॥ सत्यापतये नमः ॥ ८ ॥
 भद्रापतये नमः ॥ ९ ॥ लक्षणापतये नमः ॥ १० ॥ रोहिणीपतये नमः ॥ ११ ॥
 षोडशसहस्रनायिकापतये नमः ॥ १२ ॥ मुरारये नमः ॥ १३ ॥ नरकान्तकाय नमः
 ॥ १४ ॥ वसुधापूजितचरणाय नमः ॥ १५ ॥ सर्वजनीनसुखहेतवे नमः ॥ १६ ॥
 पारिजातापहरणाय नमः ॥ १७ ॥ महेन्द्रादिदुष्टशुद्धिनिवारकाय नमः ॥ १८ ॥ सर्वरत्न-
 कोशादिपूरितगृहाय नमः ॥ १९ ॥ रुक्मिण्यादिस्त्रीमनःपरीक्षकाय नमः ॥ २० ॥ लौकिक-
 कलीलावाक्यविशारदाय नमः ॥ २१ ॥ श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशदशपुत्राय नमः ॥ २२ ॥
 कलिधर्मप्रतिपादकवशादिककर्त्रे नमः ॥ २३ ॥ घाणासुरवलान्तकर्त्रे नमः ॥ २४ ॥
 महादेवादिसन्मानहेतवे नमः ॥ २५ ॥ ज्वरादिदोषनाशकाय नमः ॥ २६ ॥ प्रल्हादा-
 दिभक्तवंशरक्षकाय नमः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणानुक्रमणिका ।

विवाहः सत्यभामाया दत्तायाः प्रीतये हरेः ।
 रामेण सह कृष्णस्य गमनं गजसाहये ॥ १ ॥
 अक्रूरकृतवर्मभ्यां प्रेरिताच्छतधन्वनः ।
 सत्रालितवधो मध्ये कृष्णाच्छतधनोर्बधः ॥ २ ॥

निबन्धः ।

रामस्य मिथिलावांसो गदाशिक्षा सुयोधने ।
 अक्रूरमणिदानं च शक्रप्रस्थे हरेर्गतिः ॥ ३ ॥
 कालिन्ध्याः सद्गतिः शौरेर्विवाहः स्वपुरे ततः ।
 मित्रविन्दाहतिर्नामिजित्युद्वाहोऽत एव च ॥ ४ ॥
 भद्राया लक्ष्मणायाश्च विवाहो मुरघातिना ।
 पीठैतत्तनयानां च नरकस्य च घातनम् ॥ ५ ॥
 भूमिस्तुती राजकन्याप्रेषणं स्वपुरे ततः ।
 गत्वा महेन्द्रभवनं पारिजाताहतिर्वलात् ॥ ६ ॥
 उद्वाहो राजकन्यानां रुक्मिणीकृष्णकौतुकम् ।
 कृष्णभार्याकथा पुत्रनामान्युद्वाहपर्वणि ॥ ७ ॥
 रामाद्रुक्मिवधो द्यूते वाणस्य हरसङ्कथा ।
 उपाख्यमकथा चित्रलेखया हरणं हरेः ॥ ८ ॥
 पौत्रस्य बन्धनं चापि वाणयादवसंयुगे ।
 कृष्णशङ्करयोर्युद्धं ज्वरसंस्तवनं ततः ॥ ९ ॥
 वाणवाहुच्छिदा रुद्रस्तुतिर्वाणाभयं वरः ।
 उपाप्राप्तिः.....॥ १० ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

अष्टमाध्याये. श्लो. ४२. श्रवणकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते, समुच्चयेन
 चेत्यादि । नवमाध्याये. श्लो. ६. यथा भगवान् पूजितः, तथा भक्ता अपीत्यादि ।
 श्लो. ५. कृष्णापदेन कालिन्दीयोग्यता, 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' । श्लो. १०. भावनाका-
 र्थमेव क्लेशहननम्, स्मरणं भावेनेति सिद्धम् । दशमाध्याये. परमतभाषा. श्लो. ४४
 यन्द्या गृहीताः, वन्दिग्रहणं, अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या, अभिप्रायस्तु दुर्गम. इति
 छन्दः । श्लो. ४५. प्रत्युद्गमासनवराहणमिति दास्यं ससाधनं ताभिः सुसंस्कृता दास्यं
 विदधुः । एकादशाध्याये । अत्र विशेषो निबन्ध एवास्ति । स लिख्यते । भगवान्
 फलभोगे सामर्थ्यं यच्छतीति । द्वादशाध्याये । श्लो. २. भगवान् सर्वदा गृह एव
 तिष्ठतीति, छन्दः पञ्चमं, आभासे 'पतिमेकादशं कृधी'ति श्रुत्युक्तप्रकारेण सेवां कृत-
 वती । चतुर्दशाध्याये । श्लो. २३. अग्रे वोरान्नुवः । धुच नृष्णा च । अत्युक्
 चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । तस्मात् देवतारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवा-
 सीपोमौ । श्लो. २६. कालो दैवं कर्मजीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
 तत्सद्गतो धीजरोहप्रवाहः । श्लो. ३३. वेदैश्च सर्वैरहमेव वेध इत्यत्र प्रकारः ।

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कृत्यम् ।
१ प्रपन्नं विरथं भीतं न हन्ति	९	१३	भा. १-७-३६.
२ यो यच्छ्रद्धः स एव सः	२१	१५	भ. गीता. १७-३
३ येनोपशान्तिर्भूतानाम्	२२	१९	भा. ४-३०-२९.
४ नाहं वेदैः	२६	२	गीता. ११-५३.
५ धनुर्वेद्यादुत्पन्नमिषवश्च यज्ञजन्मा हि	२८	१	See तै. भा. ५-१-२-२.
६ अग्निः सर्वा देवताः	२८	३	तै. ब्रा. २४.
७ धन्या पितृमुखी कन्या.	३०	१४	पञ्चतन्त्रम् ?
८ तस्मात् नैका द्वौ पती विन्दते	३०	२२	तै. सं. ६-६-४-३७.
९ ते वस प्राणाः, एते चन्द्राः,	३०	२३	Vide वृ. ३-९-४.
१० देवानां पूरयोध्या	३१	१९	तै. ब्रा. १-२७-३.
११ ह्यं वा अदितिः	४२	३	तै. ब्रा. १-११-६-४.
१२ विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य	४४	३	पञ्चायुधन्तोत्रम् ।
१३ आपो हि रक्षोघ्नीः	४६	१४	तै. ब्रा. ३-२-१०
१४ गदया निर्बिभेदादीन्	५२	२१	भा द. उ. १०-४.
१५ तया विना क्व देवत्वम्	५३	५	
१६ तत्त्वेषु पुरुषो महान्	५३	१३	
१७ एकः सन् बहुधा विचचार	५४	१४	तै. आ. ३. ११.
१८ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	५४	२५	गीता ४, ११.
१९ सर्वान् बलकृतान्-मनुरमवीत्	५६	४	मनुस्मृतिः ८-१६८.
२० कन्या वरयते रूपन्	६८	२८	पञ्चतन्त्रम्. ४-६८.
२१ अज्ञानात् कृतमकृतमेव	६९	१०	न्यायः
२२ नूनं स्वार्थंपरो लोको X X यदि वेद न याचेत् ।	६९	२०	भा. ६-१०-६
२३ धर्माधिकाममोक्षार्थं य इच्छेत्	७१	१३	भा. ४-८-४१.
२४ आत्मलाभात् परं विद्यते	७१	१६	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
२५ यथा स्त्रिया संपरिष्वक्तः न वेद	७२	११	वृ. उ. ४-३-२१ Vide (शारीरमाहाणम्)
२६ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः	७२	१२	वृ. उ. ४-३-२१.
२७ मुपुस्तुक्रान्त्योर्भेदेन	७३	१३	म. सू. १-३.
२८ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः	७४	९	म. सू. ३. २-१०.
२९ ये त्यक्तलोकधर्माश्च	७५	२८	१०-३-४.
३० द्वि. शरं नामिसंधत्ते	७६	११	रामायणम् ?
३१ कौन्तेय प्रतिजानीहि	७६	१२	गीता. ९-३१.
३२ स्त्रीषु नर्मविवाहे	७६	२७	भा. ८-१९-४३.
३३ परोक्षवादा क्रपयः परोक्षं च मम	७७	३	भा. ११-२१-३५.
३४ अद्भुता भीरः कामिनी धामलोचना	७८	१२	भारतकोशः २-६-३.
३५ चित्तमनेनाकृत्यते	७९	१०	Vide भा. ११-१४-४३

वाक्यम् ।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्राद्यम् ।
३६ अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति	७२, १११	१९, १	न्यायः
३७ समः दुषिणा	८०	१२	पृ. उ. १-३-२२.
३८ सुप्रमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिः	८१	१७	भा. ७-१३-२६.
३९ न द्विपतोऽद्यमभीयात् द्विपन्तं नैव भोजयेत् । द्विपता हि हविर्भुक्तं नेह नान्यत्र तद् भवेत् ।	८२	२	स्मृतिः । इदं वाक्यं प्रथम- सुषोधिन्व्यामुपन्यस्तम् । भा. १-१३-२३.
४० स्ये स्वैधिकारे या निष्ठा	८२	२३	भा. ११-२०-२६.
४१ अक्षं न त्या वारवन्तम्	८५	१७	{ अग्वेद. १-२, २२, १. { यास्क. निरकम्. १-२०४.
४२ वर्तमानतामीप्ये वर्तमानवद्वा	९३	१०	पाणिनिसूत्रम्. ३-३-१३१.
४३ मम योनिर्महद् मला	१३	११	गीता. १४-२.
४४ संभवः सर्वभूतानाम्	९३	१२	गीता. १४-२.
४५ ईशादपेतस्य	९६	१२	भा. ११-२-३७.
४६ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः	९७	१०	पाणिनिः ३-४-६.
४७ शयीद्विपो हन्तव्याः	९९	१८	
४८ दशास्वां पुत्रानाघेहि	९९	१९	ऋग्वेदः ८-३-२८-५
४९ पतिमेकादशं कृषि	१०१	२०	"
५० नव धै पुरवे प्राणाः	११०	१४	{ ति. मा. १-८-५, १७. { ति. सं. ६-१-१-२१.
५१ नृभ्याय नृभ्यम्	१२०	१७	ऋग्वेदः
५२ यस्य ध्वनिर्दानवदपङ्कता	१२७	११	पद्यायुधम्नोप्रम्
५३ कोटरा रेवती ज्येष्ठा	१२७	१७	भा. १०-६-२८.
५४ कन्यायोनिं पशुकीडां नशस्त्रीं प्रकटक्षानीम्	१२७	२४	धर्मशास्त्रे । ४०० मतपर्वा- सुषोधिनी ।
५५ रद्रः पर्युत्स्रमायेत	१२८	७	भाप. धौ. सू. ६-१४-११. ते. सं. ३-१-९-७२.
५६ न तत्र रद्रः पशुभिर्मन्यते	१२८	८	ति. मा. पृ. ७५. गो. ना.
५७ चाले अग्ने घोरास्तनुषः	१२८	१९	ति. भा. ४-२२.
५८ पृताखे अति घोरास्तनुषः	१२८	२१	"
५९ ताभिरसुं गच्छ योऽस्माद्देष्टि	१२८	२१	"
६० पुरपो ह धै नारायणः	१२८	२३	भारायणोपनीषद्.
६१ इन्द्र आत्मनः शीतस्त्रावग्नयम्	१२८	२४	ति. सं. २-५-४-४. पृ.
६२ एता हि वेदिः	१३१	१०	
६३ नागेर्हि तायः	१३१	२०	भा. ११-२१-२९.
६४ न हि इष्टे अनुपपत्तं नाम	१३१	२१	व्यायः
६५ यमुपः यमुः । धौप्रल धौप्रम्	१३१	२३	तेन. २.
६६ किं ज्योतिरथं पुरयः	१३५	११	{ मतपर्वा. ११-८-१-१७. { पृ. उ. ४-२-४
६७ वेदेभ्य सर्वैरहेभ्य वेद्यः	१३५	१५	गीता. १५. १५.

वाक्यम् ।

पृष्ठम्

पंक्तिः

कुत्रत्यम् ।

६८ रूपमग्नौ प्रतिष्ठितम्	१३५	२७
६९ विश्वस्य भगवान् पिता	१३६	२
७० मेघाः सूर्योद्भूताः	१३८	३०
७१ यामिरादित्यस्तपति रश्मिभिः	१३८	३०
७२ ताभिः पर्जन्यो वर्षति	१३८	३०
७३ अन्ते या मतिः सा गतिः	१३९	१५, १८
७४ प्रजा अनु प्रजायन्ते	१३९	१६
७५ सदा तद्गायभावितः	१३७	३
७६ माता पीतामही यस्य तथैव प्रपितामही ।	१०६	२९

{ तै. भा. १०-६३-१६.
महाना. उ. p. 149 ति.सा.
”
न्यायः ।
तै. सं. ३-३. पृ. ७९.
गीता. ८-६.

तिस्र एककुले जाता अभिशखो निगद्यते ।

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
अग्ने वाधास्तु भक्तेन	१४	प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि	१२२
अतो हि भगवद्वाक्यम्	६२	प्राकृताभजने हेतुः	१३५
अनिरुद्धो निरोद्धव्यः	११२	भक्त्यवसलता दृष्टा	१२२
अन्यथा धनुषुत्रादौ	१३४	भक्तिज्ञानफले कृष्णः	१९
अपकारिषु भक्तेषु	१	भक्तिरूपा प्रयत्नेन	१९
असदर्थं च भगवान्	१३४	भगवान् केवलं लोके	९९
इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता	१३४	मायासम्बन्धदोषेण	१०
उपयेमे स्वयं कृष्णः	९९	सार्गाद्वयं हितार्थाय	१०
कलौ शुद्धक्षत्रियो हि	९९	यथाधिकारं तत्रापि	४१३
कामः फलं यथा पूर्वम्	१	यदर्थंमवर्तिर्गोसौ	४१
क्षुत्विपासे तथा रोगाः	३१	यादृशो भगवान् कृष्णः	१३४
अनुवंशो तु विजयः	१२२	युद्धार्थंमाराताः किन्तु	६७
तत्राष्टमे तथाध्याये	२	रूपतः फलतश्चैव	९९
तथापि चेन्न सेवन्ते	१३५	लोकवेदौ पुरस्कृत्य	६२
सादृशस्य हितं यस्मात्	१३५	वाचिकस्तु तिरोभावः	१०
त्रयोदशे ततोध्याये	११२	विद्यायाः सूर्यमुत्पत्त्यात्	३१
त्रैलोक्यसुरदानं च	१०	विदोषेणासनं यत्र	६२
दशास्यमिति वाक्येन	९९	शब्दाद्येयोर्विरोधः स्यात्	१२२
देवकीप्रीतये वंशः	९९	शीतरोरी पृथक् पूर्वम्	६२
द्वयं पानं क्षियश्चेति	३१	सर्वथा कृतसेवायाः	११२
द्वादशे रमणं प्राह	९९	सर्वथाप्युपकारिवात्	१२२
धर्मश्रेष्ठो तपोरहम्	१९	सर्वभावेन युद्धाय	४१
न यापते हरिः क्षापि	१२२	सर्वासा मुद्रतिः पूर्वम्	१९
नवमे पञ्चकन्यानाम्	१०	सपद्यो भगवानेवम्	६२
निरोधे राजसफले	११२	सान्त्वनं कायिकं स्वप्न	११२
निरोधो मानरूपोत्र	१	स्वप्नेपि चेत् प्रसङ्गः स्यात्	१२९
निर्दुष्टायाः परिज्ञानम्	६२	स्वरूपफलकार्याणि	१
प्रकाशको महान् साक्षात्	१३४	हरिधर्मश्च हरिणा	१

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अत्रूरः कृतवर्मा च	१२	अथ नारायणो देवः	१२०
अत्रूरे प्रीवितेरिष्टा०	१३	अध्यामनोनुत्तरं वै	६९
अक्षौहिणीभिर्द्राक्षिभिः	१२३	अध्यान्वामामपि त्रिभुः	९०
अक्षौहिण्या परिप्लवम्	१४३	अधोपयेमे काष्ठिन्नाम्	२०
अजाप जनविश्रेष्ठ	५३	अथो मुहूर्ते एकस्मिन्	५९

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अनक्षत्रो ह्ययं राजन् ...	१०७	एकैकशस्ताः कृष्णस्य ...	९९
अनपायिभिरस्माभिः ...	११९	एतावदुक्त्वा भगवान् ...	७२
अनागतमतीतं च ...	१०५	एवं भिन्नमतिस्ताभ्याम् ...	३
अनिरुद्धं विलिखितम् ...	११७	एवं समयमाकर्ण्य ...	३६
अन्याश्रैवंविधा भार्याः ...	४०	एवं सामभिरालम्ब्यः ...	१७
अन्ये निर्भिन्नवाहूह० ...	११०	एवं सौरतसंलापैः ...	९८
अपश्यतां चानिरुद्धम् ...	१२२	ऐरावतकुलेभांश्च ...	५७
अयं ममेष्टो दयितः ...	१४२	कंसः सहानुगोपीतः ...	६
अयं हि परमो लाभः ...	७८	कण्डूत्या निभृतेर्दोर्भिः ...	११४
अर्चितं पुनरित्याह ...	३३	कथं रुक्म्यरिपुत्राय ...	१०४
अलब्धमणिरागल्य ...	१०	कर्हिचित्सुखमासीनम् ...	६२
अलब्ध्वाभयमन्यत्र ...	१२८	कलिङ्गराजं तरसा ...	११०
अवध्योयं ममाप्येषः ...	१४२	का त्वं कस्यासि सुश्रोणि... ..	२५
असौपीदय विधेशम् ...	५२	कान्तं भृगयसे सुभ्रु ...	११६
अस्वम्बुजाक्ष मम ...	९२	कान्यं श्रयीत तव ...	८९
अस्पष्टवर्त्मनां पुंसाम् ...	६७	कामात्मजं तम् ...	१२०
अहं देवस्य सवितुः ...	२५	कालिन्दीति समाख्याता... ..	२६
अहं पयो ज्योतिः ...	५४	कालो देवं कर्म जीवः ...	१३०
अहं ब्रह्माय विद्युधाः ...	१४१	किन्वस्माभिः कृतं पूर्वम्... ..	३४
अहं विदेयमिच्छामि ...	१०	किं न आचरितं श्रेयः ...	२२
आगल्य भगवांस्नात ...	५	कुम्भाण्डकूपकर्णोभ्याम् ...	१२४
आविष्य शूलं तरसा ...	४४	कुम्भाण्डः कूपकर्माश्च ...	१२६
आसीत् सुतुमुलं युद्धम् ...	१२४	केशवो द्वारकामेव ...	१२
इति त्रिलोकेशपतेः ...	७२	कीन्यसेभ्यधिको नाय ...	३४
इति भृग्यार्थितो पाणिभः ...	५५	गत्वा सुरेन्द्रभवनम् ...	५७
इति लक्ष्मणाभयं कृष्णम्... ..	१४३	गदया निर्विभेदाद्रीन् ...	४३
इति वृद्धयचः ध्रुवा ...	१४	गरुडध्वजमारुह्य ...	९
इति वै वार्षिकान्मासान्... ..	२३	गरुमता हन्यमानाः ...	४९
इयं रमापतिमवाप्य ...	६०, १०१	गूढः कन्यापुरे दाक्षत् ...	११९
इत्यज्ञोपदिशाग्लोके ...	१३	गृहेषु तासामनपाय्य० ...	५९
इत्युक्तः कुमतिर्द्वष्टः ...	११५	गृहादनपगं वीह्य ...	१००
इत्युक्तोऽप्युत्तमानम्य ...	१३२	घारवारोस्य भुजाः शिष्टाः... ..	१४३
इत्युक्त्वा देवगन्धर्व० ...	११७	घारुषण्डो विचारश्च ...	१०२
इन्द्रेण हतच्छ्रेण ...	४१	घारुषण्डः सुदेष्णश्च ...	१०२
उदासीना पयं भूतम् ...	७१	घार्पट्जकोशयदना० ...	१००
उपलब्धं पतिप्रेम ...	९५	घिप्रलेखा तमाज्ञाय ...	११७
उपास तस्यां कतिपिन् ...	११	घैषशाख्यजरासन्ध० ...	७०
पृथ्वा पाण्डवान् द्रष्टुम् ...	२०	जादयं यच्छत्रव ...	८७
एकदा रथमारुह्य ...	२३	जिपृक्षया क्षान्परितः ...	१२१

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
तं चापि जितवान् रामः...	१०८	तस्यास्मज्ज्योत् तव ...	५४
तं त्वां जगत्	१४१	तस्यास्त्यतोच्चाण्य-	१३३
तं स्वानुरूपमभजम्	९०	तस्याः सुदुःसभय-	७२
तं द्रष्टुं सहस्रोत्थाय	११	तस्याः स्युरच्युत नृपाः	९०
तं नागपाशैर्बलि-	१२१	तस्योपा नाम दुहिता	११५
तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य	५६	तां तथा यदुर्वीरण	११९
तच्छ्रुत्वा भगवान् कुब्जः	११४	तां रूपिणीं श्रियम्	६५
तत आह बलो नृगम्	१०	तां श्रुत्वा वृषजिह्वभ्याम्...	३१
ततश्च भूः कृष्णम्	५१	ताः प्राहिणोद्धारवतीम्	५६
ततस्त्रिर्यञ्ज्यो नमाम्	१२७	तानस्यतः शरघातान्	३८
ततः प्रव्यथितो चाणः	११९	तानि चिच्छेद भगवान्	१२७
ततः प्रीतः सुतां राजा	३६	तान्निन्युः किङ्करा राजे	२४
ततः स कारयामास	१२	तान्पीठमुख्याननयत्	४०
ततोनिरुद्धं सह	१११	तान् प्राक्षानयिनो ह्यावा...	६६
ततो बाहुसहस्रेण	१३३	तामापत्तन्तीं गदया	४५
ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णात्	१०८	तामनादस्य वैदर्भं	१०९
तत्र राजन्यकन्यानाम्	५५	तामासाद्य परारोहाम्	२४
तत्र सुप्तं स्वपर्यङ्के	११८	ताम्रोन्तरिक्षः श्रवणः	४६
तत्राविध्यच्छैरर्ष्याघ्नान्	२४	तासां या दशपुत्राणाम्	१०२
तत्रोपस्पृश्य विशदम्	२४	तेषां धीर्यमदानुधानाम्	७०
तस्मिन्प्रभाषोसौ	१३	तैलद्रोण्यां शृतं प्रास्य	५
तथापि दुर्धरस्वन्नैः	१६	त्रिशिरन्ने प्रसन्नोद्दम्	१३२
तथावदद्दुहाकेदाः	२७	त्रिशूलमुच्यम्य सुदुर्निरिक्षणः	४४
तथैव सात्विकिः पार्थः	२१	स्वं न्यस्यदण्डमुनिभिः	८६
तदाकर्ण्यथरो राजन्	५	स्वं वै समन्पुरपार्थ-	८४
तदापतद्दे त्रिशिरम्	४५	स्वं यं तिसृशू रजः	५३
तदाप्रवीक्ष्यभोवाणी	१०९	स्वं हि प्रह्न परं उपोतिः	१३४
तदैव कुशालं नोभूत्	२२	स्ववदमधुरोम-	९१
तद्द्रष्टुं भगवान् कृष्णः	७४	स्वल्पादपन्नमकरन्द-	८२
तन्नामसैन्यं भगवान्	४८	स्वमेक भातः पुरयः	१३७
तद्विस्तर्गापूर्वमेव	५०	दम्पनी रथमारोप्य	३८
तन्माता पोटरा नाम	१२७	दर्पोपशमनायास्य...	१४३
ततोहं से सेजसा	१३१	दर्शयन् महाभाग	१६
तमहं शृणुये कान्तम्	११६	दर्शयन्तुमहरसानि ...	३७
तमाह प्रेमवैद्विष्य...	२२	दिष्टया शृद्धैश्चर्मशृत्	९६
तमाह भगवान् हृष्टः	३३	दीक्षितान्नामप्रप्रायाः	१०३
तथाप्यतारोयन्	१३६	दीप्यन्तमर्भः त्रियया	१२०
तस्मिन्प्रगतं दे भ्रान्तम्	६३	दूतम्यपयातमलभने	९७
तस्मिन्प्रमुदये राजन्	१०७	हृष्टः कथिप्रत्परः ...	११६
तस्मिन्निवृत्ता उद्गादे	१०७	दृष्ट्वा तन्नागं पार्थाः	२०

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
दृष्ट्वा विद्वावितं सैन्यम्	४९	पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा	४४
दृष्ट्वा सभार्यम्	४८	पारिजातवनामोद-	६३
देवदत्तमिसं लब्ध्वा	१४०	पारिवर्हंसुपागृह्य	३९
देवे वर्षति काशीशः	१३	गुप्त्यां तु रुक्मिणो राजन्	१०४
दोःसहस्रं त्वया दत्तम्	११४	पूजयित्वाभिभाष्येनम्	१५
दौहित्रायानिरुद्धाय	१०६	पृथग्विधानि प्रायुक्तं	१२५
धनुंन्याकृष्य युगपत्	१२६	पृथां समागत्य	२१
नम्रजिह्वाम कौरव्य	२९	प्रत्याख्यातः स चाकूरम्	७
न तां शेकुर्नृपा घोडुम्	३०	प्रत्याख्यातः स तेनापि	८
न तेस्ति स्वः परो भ्रान्तिः	२२	प्रत्युद्गमासनवराहण-	६०, १०२
न स्वादृशीं प्रणयिनीम्	९६	प्रयुद्धो युयुधानश्च	१२३
ननु दानपते न्यस्तः	१५	प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे	७५
नन्वेवमेतदरविन्द-	७९	प्रायुञ्जतासाद्य नरान्	४७
नमस्तस्मै भगवते	८	चक्रे तान् दामभिः शौरिः	३६
नमस्तो देवदेवेता	५२	वभाषे ऋषभं पुंसाम्	७९
नमः पङ्कजनाभाय	५२	वाणः पुत्रशतज्येष्ठः	११२
नमस्ये त्वां महादेव	११३	वाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डः	११५
नमामि स्वानन्तशक्तिम्	१२९	वाणार्थं भगवान् रद्रः	१२४
नमो भगवते तुभ्यम्	५३	वाहुषु छिद्यमानेषु	१३३
नरेन्द्र याज्ञा कविभिः	३३	ब्रह्मादयः सुराधीशाः	१२४
नवनागसहस्राणि	३८	ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रम्	१२५
नाकम्पत तया विद्मः	५०	भगवांस्त्र निवसन्	२७
नानाभावैर्लाल्यै-... ..	३३१	भगवान् सर्वभूतेशः	११३
नान्यं पतिं वृणे धीर	२५	भज्यमानपुरोद्यान-	१२४
नाभिर्नभोभिर्मुञ्चम्	१३५	भटा आवेदयांचक्रुः	११९
नारदात्तदुपाकर्ष्य	१२३	भानुः सुभानुः स्वर्भानुः	१०३
नाहमीश्वरयोः कुर्याम्	६	भीष्मं नृपं सविदुरम्	२
नित्किञ्चना वयं दाश्वत्	६८	भूतमानृपिशाचांश्च	१२५
नित्किञ्चनो ननु भवान्	८३	भूयात् पतिरयं मरुम्	५६
निहते रविमणि इयाले	११०	भ्रानुर्विहृत्करणम्	९७
नैवाक्षकोविदा यूयम्	१०९	मनुजेषु च सा वृष्णीन्	११७
नैवालीकमहं मन्ये	९३	मन्युना क्षुभितः श्रीमान्	१०८
नोदितो भार्ययोत्पाद्य	५८	मयश्च मोचितो पद्मेः	२८
पदातेभंगर्वास्त्रस्य	९	मल्लिकादामभिः पुष्पैः	६३
पदा मुजातेन मरु-	७२	मां प्राप्य मानिन्य-	९५
पयःकेननिभे शुभे	६४	मानितः प्रीतियुक्तेन	११
परमासन आसीनम्	२१	मा मा वंद्यर्भ्यसूयेथाः	७६
पराध्वंवागःध्वगन्ध-	११८	मिथिलाया उपवने	९
परिप्यज्याप्युतं वीराः	२०	गुणं च प्रेमसंस्म-	७७
पर्यङ्गादवरहानु	७५	मोदयित्वा तु गिरिदाम्	१२६

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
य इदं मायया विश्वम् ...	७	व्यसनं तेषकपर्णमि ...	११७
य एतत्कृष्णविजयम् ...	१४४	व्यसुः पपाताम्भसि ...	४६
यत्पादपङ्कजरजः ...	३२	व्यूहायाश्चापि पुंश्वस्याः ...	९३
यथा हतो भगवता ...	४१	शङ्करासुचरान् शौरिः ...	१२५
यथैव सूर्यः पिहितः ...	१३८	शङ्खनादेन यद्वाणि ...	४३
यदास्य भगवन्स्त्वं नः ...	१४२	शङ्खभेयानका नेदुः ...	३७
यदीमे निगृहीताः स्युः ...	३५	शतं सहस्रमयुतम् ...	१०७
यदैव कृष्णः संदिष्टः ...	२७	श्रीभानुः प्रतिभानुश्च ...	१०३
यद्यप्यनुस्मरन्वैरम् ...	१०५	श्रुतकीर्तैः सुतां भद्राम् ...	३९
यद्दान्द्रया नृपदिखा ...	८८	श्रुतः कविर्वृषो वीरः ...	१०३
यन्नायामोहितधियः ...	१३९	श्रुत्वैतद्गुरुधुर्भूपाः ...	३८
यवाच भ्रान्त्य ...	५८	स एकदाह गिरिशम् ...	११३
ययोरारम्भसं वित्तम् ...	६८	स एकदाह गिरिशम् ...	५०
यस्त्वां विस्मजते मर्त्यः ...	१४०	सकुण्डलं चारुकिरीट- ...	३१
यस्वेतद्भगवत इश्वरस्य ...	१७	स कोसलपतिः प्रीतः ...	१०३
यस्वेतद्दहीलया विश्वम् ...	६३	संप्रामजिद्गृहसेनः ...	१२०
यः सप्तहायनः शैलम् ...	८	स तं प्रविष्ट वृतम् ...	२८
यानि योधैः प्रयुक्तानि ...	४९	स तेन समनुज्ञातः ...	४
यान् यान् कामयसे कामान् ...	९४	सत्यमामा च पितरम् ...	८१
युधिष्ठिरस्य भीष्मस्य ...	२१	सत्वं भयादिव गुणेभ्यः ...	१५
ये मां भजन्ति दाम्पत्यै ...	९५	सत्राजितो नपत्यत्वात् ...	३५
योस्त्रभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य ...	३	सत्तैते गोदृष्या वीर ...	४३
राजपङ्कयश्च दुहितुः ...	३७	सभायां गरुडारूढः ...	२३
राजपुत्रीस्मिता भूपैः ...	६६	साकं कृष्णेन संगद्वः ...	११८
राजभ्यो विश्वतः सुभ्रूः ...	६७	सा च तं सुन्दरवरम् ...	११५
राजाधिदेव्यास्तनयाम् ...	२९	सा तत्र तमपश्यन्ती ...	९४
रुक्मिणैश्चमिषिषः ...	११०	साध्येतदभिज्ञाय स्वम् ...	७६
रुक्मिण्यास्तनयां राजन् ...	१०६	सान्त्वयामास सान्त्वजः ...	१०३
रोमाणि वृक्षौषधयः ...	१३५	सुधोषो गात्रवान्सिंहः ...	३९
लब्ध्वैतदन्तरं राजन् ...	३	सुतां च मद्राधिपतेः ...	७८
वरं विलोक्याभिमतम् ...	३२	सर्वं भगवता राजन् ...	२७
वालज्यजनमादाय ...	६४	सोमिस्तुष्टो धनुरदात् ...	६५
विजयश्चित्रकेतुश्च ...	१०३	सोपाच्युतं कणयती ...	६
विज्ञातार्थोपि गोविन्दः ...	२	सोपि कृष्णोद्यमं कृत्वा ...	१२६
विद्राघिते भूतगणे ...	१२८	रुक्मिणः प्रमुञ्जयाणोधैः ...	५८
विन्दानुविन्दावाक्स्त्वौ ...	२९	स्थापितः सत्यमामायाः ...	४
विशीर्यमाणं स्वबलम् ...	१२६	स्त्रीणां विक्रोशमानानाम् ...	३१
वीरश्चन्द्रोऽथसेनश्च ...	१०३	स्नायावलो कलव- ...	१७
वृको हर्षानिलो गृध्रः ...	१०५	समन्तकं दर्शयित्वा ...	१४४
वृतः स्वयं परे साक्षात् ...	६९	स्वराजघर्षाणि समलंकृतम् ...	४७
वैदम्भ्यैतद्विज्ञाय ...		स्वामीकृपानच्युत- ...	

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

वाक्यम् ।	पृष्ठाङ्कः
१ अक्षिरूपः कामः । १३२	
२ अङ्गुल्यादिषु वेणुनादानुगुणतया स्थापयन् दधारति तृतीयो विशेषः । एतदपि धारणे न गोकुलसंरक्षार्थम्, अन्यथा साधनपर- तद्धः स्यात्, इन्द्रभयाद्वा तथा कृतवानि- त्यपि शङ्केत । ८	
३ अज्ञानेन व्यसनैश्च नरकः सिद्धो भवति । ४७	
४ अत एव भगवतः सानुरागसितं वक्रं दृष्ट्वा तदेव पुरुषार्थत्वेन मन्यमाना मुदं ययुः । एतावदेव भक्तकार्यम् । २०	
५ अतो भगवच्छरणसेवातो राज्यमपकृष्टम् । ८२	
६ अत्राख्याने त्रिविधा लीला वर्तते इति ज्ञापयितुं भगवतो नामत्रयम् । भगवत्वाच्छास्त्रार्थ- त्वम्, ईश्वरत्वादावश्यकत्वम्, विष्णुत्वात्पा- पनाशकत्वम् । १७	
७ अदित्या भोगरूपं तत्राले । क्रियारूपा एवंशेन देवकी जाता । ५७	
८ अनुवृत्तिर्नामोदासीनेपि भगवति तदनुसर- णम् । ९६	
९ अनृतापवर्गो मोक्षः, विशेषेण अप्रार्थितोपि भगवता अदत्तोपि, भगवन्नक्तमुपयाति, भगवच्छरणामोद इव । अनृतस्य भगवत्स- पवर्ग एव । तत्र गतः सीमान्ते गत इव तदभावमवश्यं प्राप्नोति । अतो विशेषफला- भावेपि मोक्षस्तु सिद्ध एव । ... ९०	
१० अनेन तेजोवद्भगवदाविर्भावः । ... ७१	
११ अनेन निद्रायामागतयां भक्तहृदये शयानः स्थित इति सूचितम् । २३	
१२ अनेन यमुनायास्तस्याश्च भेदः प्रदर्शितः । पर्वतभावापन्नादियमाधिदैविदी कालिन्दी- त्वेव नाम्ना विद्युता उपपन्ना । सा तु यममु- त्पाद्य पश्चात् । तद्दोषपरिहारार्थं यमुनामु- त्पादितयान् । उभयोरैक्यात् आधिदैविका- धिभौतिकवत् स्थितवान् लोके अमेदेन प्रयोगः । नापि सपतीवत् शापाद्यदीव्यम्, पूर्वमेव नदीरूपस्य विद्यमानत्वात् । नाप्या- ध्यात्मिकं देवतारूपम्, तथा सति यमुना-	

वाक्यम् ।	पृष्ठाङ्कः
परित्यागासम्भवात् । अनुग्रहनिग्रहयोरिव तदभिव्यक्तेश्च । सर्वथा च भेदकं सूर्यतन- यात्वात् लोके प्रसिद्धभावाच्च नास्तीत्या- धिदैविकत्वं कल्प्यते । २६	
१३ अनेन स्त्रीणां शापो निरूपितः । या भगवत्कथा न शृणोति, सा तां दशं पतिं प्राप्नोति । ९१	
१४ अन्यथा भक्तिरस एव स्यात्, न कामरसः । प्रथमतो नुरागश्चित् । ततो हासः भावप्रा- कट्यम् । ततो वलोकनं दृष्ट्या सङ्गः । ततो नवसङ्गमो नित्यम् । नित्यनूतनत्वाद्भगवतः । ततो जह्वाः भानाविधाः कथाः । तत उरिथितानां लज्जा कुलवधूभावप्राकट्यम् । अन्यथा अगुप्तो रसः रसाभासः स्यात् । ६०	
१५ अयुतं पद सहस्राणि च षोडशकलानां सह- स्रधा तत्तदधिष्ठान्यो देवताः भूमौ प्रति- ष्ठिता इति भूमिजेनाहताः भगवत्क्षरणया भ्रमात् । तदैव च तावत्यः सम्पन्नाः । एता द्विस्वभावा इति ज्ञापयितुं सङ्ख्याद्वयेन निर्दिष्टाः । पदसहस्राण्ययुतं चेति । तत्राधि- कपदं पदसहस्राणामुत्तमत्वात् । ता ह्यस- रसः । देवतात्वात्क्षेपेण क्रीडार्थं जाताः । ता आदावष्टावकं स्तुत्वा पश्चादुपहसितवत्य इति ज्ञापयितुं द्विस्वभावत्वं निरूपितम् । अत एवादावन्ते च ऋषिकोपात् दुःखप्राप्तिः, प्रसादाद्वरणे बुद्धिः । ५५	
१६ अवसादस्रैव लयः । भगवानग्रे गत इति तेन मार्गेण जिगमिपया राज्यादिकं विसृज्य, राज्यादिभ्यो भगवद्दर्शनं महदिति तद्वा- ञ्छया नृपदिक्षामणयः अम्बरीषप्रभृतयः धनं विविशुः । भगवति समागतेपि ते न समागता इति पूर्वमपि न व्याघुट्यागता इति पदवीमन्येष अवसथाः भगवन्मार्गं एव मार्गप्रदर्शका इव स्थिताः । अन्यथा भगवन्मार्गो न प्रवर्तते । ... ८८	
१७ अविद्या भगवन्तं न विपयीकरोति । काला- न्तरमेव भगवत्प्राप्तिरिति कालरूपं गह्वं क्षोभयति । ४४	

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
- १८ असाविति । तथैव दृश्यते । आविर्भूतो वा । तत्राधिकभक्तौ भगवांस्त्रूपेण भासत इति न काप्यनुपपत्तिः । ... १४
- १९ आश्रायोयोगेनाशा सत्या भवति, तदा पूर्णा सति निवर्तते, कामनिवृत्तौ तु निवर्तत एव, विषयदोषदर्शनादपि निवर्तते ... १३२
- २० इतः प्रभृत्येवोभयोः शक्तिर्विभक्ता । असम्म- तिलीलाप्यन्योन्यं प्रदर्शयते । ... १०
- २१ इयं च सृष्टिरूपा माया, न तु सुख्या लक्ष्मी- ग्रहानन्दरूपापि । तस्या एवांशो मायेति न क्वचिद्विरोधः । ... ८०
- २२ इयं भूमिरभिमानिनी देवता, न शिवला भग- वच्छक्तिः, सा आधिदैविकी । सत्यभामा स्वाधिदैविकी । ... ५१
- २३ इयं लौकिकी भापेति नात्र कोपि विरोधः शङ्कनी- यः । सर्वमेवोत्तरार्थं न समाधिभाष्येके । १३
- २४ ईक्षणेनैव चिच्छक्त्याधानमुक्तम् । सम्बन्धस्तु भगवता सह नित्य इतीक्षणमेव विशेषः । ९३
- २५ ईश्वरवाक्ये च यावत् स एव स्वाभिप्रायं न प्रकाशयति, तावद्व्यान्तरं न वर्णनीयम् । ७४
- २६ ईश्वरशक्तयोर्विभक्तत्वात् तद्वक्तानामपि बुद्धि- विभक्तैः अक्षुरभीष्मादीनां भगवद्विज्ञशी- लत्वं वर्णितम् । अन्यथोभयविधानं निरुद्धा भवन्तीति । अतो बलभद्रप्रकरणे ये निरु- द्धास्ते भगवतो नानुगुणाः । भगवता निरु- द्धाश्च न बलभद्रानुगुणा इति । अनयोर्वि- भागे शास्त्रमपि विभक्तमिति ज्ञापयितुं विदेहपदम् । ज्ञाननिष्ठाः प्रियाः बलपक्षे । भक्तिनिष्ठाश्चापरप्रेति । क्रियाज्ञानशक्ती एकत्र । भक्तिपरमानन्दापरधर । ... १०
- २७ ईश्वराद्विगतया स्थितौ संसारः 'ईशादपे- तस्य' इत्युत्तरत्र पश्यते । ... ९१
- २८ पूते इह आस्थिताः किम्, आमरणान्ते किं गृह एव स्थिताः, अपि तु घने प्रविष्टाः । तत्रैवावसन्नाः । तेन विपरीतार्थं ये गृहे स्थिताः, त एवावसन्नाः, न तु त इति पान्ठामात्रेण स्वकीयं निद्रमपि राग्यं परि- त्यजन्ति । घने स्वायत्तादमपि सहन्ते । तत्र भगवन्तं प्राप्य मधमराज्यपरित्यागः किमा- श्रयंमिति भावः । ... ८९

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
- २९ ऐहिकामुपिमकफलरागरहितस्तु मत्परायण इति न मत्सेवया सर्वजन्मस्यैहिकामुपिमक- फलसिद्धिः ... ७०
- ३० औडुलोमिवदात्मानं चेतन्यमात्रं मन्यते । सा- ह्युवद्वा । उभयोर्वैलक्षण्यं जीवस्वप्नद्वयकृ- तम् । सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्षपातिनां च चिन्मात्रपक्ष एव सम्मतः । तत्र केपा- जिज्ञासकवृत्तं न भगवतः, किन्तु प्रकृत्यादे- रिति । १२९
- ३१ कार्यकारणवैलक्षण्यं कार्यवैचिष्यं च चिन्ताम- णाविवात्राप्यध्यवसेयम् । तस्योपादानस्वम- विकृतत्वं निमित्तत्वं च पूर्वमेव साधितम् । अत एव जगतः अनुपास्यतापि सिद्धा । प्रह्लाधे च जगतस्त्रजलान्तावमेव । दृष्टान्तैः स्थितिप्रलयावन्यत्रेति निदर्शनमाश्रयम् । बहवो दृष्टान्ता एकीभूता भगवति सर्वैल- क्षणां बुद्धिं सम्पादयन्ति । तर्कमात्रमूलत्वे अप्रामाण्यं स्यादिति दृष्टान्ताभावाच्च श्रुत्यैक- समधिगम्यमेव प्रप्नोति स्थापितम् । कादा- चित्कत्वेपि भगवानेव हेतुः । अन्यस्मिन् कारणत्वेन परिकल्प्यमाने या उपपत्तिः, सा भगवत्येव सम्पादनीया । सर्वसमर्थत्वात् महाणः । सिद्धाधिकरणत्वे यथा विरोधपरि- हारः, तथैकाधिकरणत्वेपि । मुक्तयपेक्षाया- मपि पत्रदाहनिर्घातपुष्पफलेषु बीजमेकमेव कारणं सर्ववैलक्षण्यं दृष्टमिति तस्यैव परम्प- रया साक्षाद्वा कारणत्वमध्यवसीयते, तथा श्रुतत्वाद्भ्रमणोप्यध्यवसेयम्, अवष्टतमासा- प्यवेदात् । तथा सति श्रुतिर्धार्थी सम- धिता भवति । धैर्यं च स्वात्, मलयक्षानु- मानादिभिरेव वैदिकार्थस्थापि भिदेः । सद्दे- तस्तु निरूपणप्रहणादेव । अन्यथा तत्तन्मते आत्मादिपदानां सद्देतः अलौकिकाध्यानाम- तद्गतः स्वात् । अतोद्वितीयपुरत्र एव भाष्यो जगाकारणम् । ... १३७
- ३२ का वा स्त्री तत्र पादसरोजगन्धमाप्राप्य अग्नं लघुनामेष्वरूपमाश्रयेत् । अनेनोत्सर्पवि- षयः तत्र स्वरुचिभेति निरूपितम् । ८९
- ३३ 'किञ्चोत्तरं पुरत्र' इति ब्राह्मणे सूर्यादिनि- राकरणमन्त्राद्ये पापानि निराहृता । मुक्तापि

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
 वाचि 'किञ्चित्तरयं पुरुष' इति वाक्या-
 दतः परं ज्योतिर्भगवानेव । तद्धोवं सति
 साक्षात्पुराणपुरुषः परमात्मा देवक्यामवत-
 रिष्यति, स एव वेदायं इति कथं वेदे न
 श्रूयते, तथाह गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति ।
 वेदैस्तथैव प्रतिपाद्यते, परं गुप्तप्रकारेण ।
 अत एव गुप्तवाङ्मयवानाह 'वेदैश्च सर्वैरह-
 मेव वेद्यः' इति । तर्हि कथं निश्चयेन प्रवृ-
 त्तिरित्यत आह यं पश्यन्तीति । ते हि प्रथ-
 मतो गूढं ज्ञात्वा सूक्ष्मदर्शनार्थममलात्मानो
 भवन्ति । ततः प्राञ्जभौतिकेषु घटपटादिषु
 आकाशमिव अप्रकटमपि शून्यवत्प्रतिभा-
 समानं सर्वत्र पश्यन्ति । तर्हि सद्घातप्र-
 विष्टं तं जीवरूपं जानीयुः, तथाह केवल-
 मिति । न तु सद्घाताविष्टम् । ... १३५
 ३४ क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् । सप्ताह्नानि क्षत्रि-
 यस्य । सर्वत्र तत्सामर्थ्यं महान् भवति ।
 अतः सप्तवृषा दम्यत्वेन स्थापिताः । ३५
 ३५ जृम्भणाएवो गणस्वृष्टीये निरूपितः । १२६
 ३६ ज्ञाने सर्वं विरोधिनः, भक्तां प्रकृतिरेवेति
 व्यसनान्येषां बाधकानीति तान्येकेन रूपेण
 वृत्तिकर्तुमशक्यानीति सप्तविधा साधनश-
 क्तिरुक्ता । अन्यथा त्रिभिरेव प्रेमसम्पत्तौ
 पादसेवनदीनां वैयर्थ्यमेव स्यात् । सत्या-
 त्मनिषेदने च भगवता स्वधर्मस्थापनार्थं
 क्रियेते । तत्कृत्वा भगवत्सुख्यः पश्चाद्भ्रस-
 नानि समूलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं
 भगवानत्र सप्त रूपाणि करिष्यति । इयं
 च भक्तिः पापण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं
 नम्रजिह्वाज्ञः कन्याद्येन सा निरूप्यते ।
 नम्रान् वेदरहितान् जयतीति । ... २९
 ३७ उपेष्टयोर्नमस्कारः । समखालिङ्गनं संभाषणं
 च । अन्ययोर्नमस्कारान्तरमादिपः । २१
 ३८ ता हि प्रमाणस्यकामानुसारेण न विवाहिताः,
 किन्तु प्रमेयस्यानुसारेण । स हि पुष्टो निर-
 भ्रतश्च निरभ्रमणात्मकः । अतो विवाहक्षण-
 मारभ्य यावत्स्थिति निरभ्रमणमेव तासु कृ-
 त्तयान् । विधिपरिपालनार्थमेव दशपुत्रोपा-
 दभम्, तदत्र न यत्तप्यम्, कामप्राधान्यात्
 उत्पादने हि कामः क्षीयत इति ... ५९

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
 ३९ त्रिलोकस्थितभक्तरक्षणार्थमवताराः । १३१
 ४० देहाभिमानीनां तावदेव तापः, यावच्छ्रि-
 मूलं नासेवेरन् । अनेनान्यथा तापनिवृत्तिर्न
 भवतीत्युक्तम् । ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ
 अङ्गिमूलाश्रयणमेव हेतुरिति किमन्तर्गुणा
 ज्ञानेनेति भक्तेरुक्तोप्युक्तः । ... १३२
 ४१ धर्मादयः पुरुषार्थाः स्वद्वयवेषु वर्तन्ते ।
 यथा गङ्गायां जलम् । ततोपि गङ्गा महती,
 तथा भवानिति मयर्थाः । ... ८५
 ४२ धर्मो हि द्विविधः, विहितकरणं निषेधपरिपा-
 लनं च । ... ९९
 ४३ धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृतवैकृतभेदेन
 दशविधो भवति । कामस्त्रिविध इति सह-
 स्रशो युवतयो दत्ताः । नायिकाभेदेन गुण-
 भेदेन च त्रैविध्यम् । नियतालङ्कृता रसा-
 लम्बना इति । ... ३८
 ४४ न तु भगवाच्चिरिन्द्रियो ब्रह्मानन्दरूपायां
 लक्ष्म्यामेव रमते, न त्वन्यत्रेति कथं रमण-
 मित्याशङ्काह रमाभिरिति । यावन्ति भगव-
 द्रूपाणि तावन्त्येव लक्ष्मीः करोतीति तासु
 लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणामावेशः । ... ६०
 ४५ न हि क्वचिद्विषयाभावोक्तिः । श्रादियोनावपि
 विषयोपभोगस्य दृष्टत्वात् । दुःखं तु विषय-
 सम्यन्धे नियतम् । तारतम्यं स्वप्रयोज-
 कम् । ... ९५
 ४६ न हि बह्व्यो मक्षिका यं कञ्चिदपकृतमाश्रयन्त
 इति गरडाश्रितभगवत्सुखो भवति । ८१
 ४७ न हि भगवान् रसानुभवार्थं समागतः, किन्तु
 धर्मरक्षार्थं निरोधार्थं च । ... ६५
 ४८ न ह्यस्वस्वामी जीवैर्निश्चिते ज्ञाते वा प्राकृत
 इव तन्मनुष्ये गृह्णाति । सात्यकिरिव प्रायोप-
 पिष्टं मारयति । तक्षक इव वा भक्षयति ।
 गृधुरिव वा हन्ति । तस्माद्विद्विष्टकर्मा भग-
 यान् । ... १४
 ४९ नागपाशा अवतारनिर्दिष्टे भगवतोपि तथात्वं
 सम्पाद्यन्ति, किन्तु तदंशानाम् । १२१
 ५० निरुद्धं मनः सर्वहेतुर्भवति । ... ११२
 ५१ निरस्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति । चोरं
 हत्यापि यो वस्तुतो न भाषी, स न द्रव्यं
 प्राप्नोति परिशतम् । उपपन्न एव दायभा-

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
- १ भवतीति न व्यवहितज्ञातेः दायभाक्त्वमिति ।
केचित् । दायं वा साक्षात्स्वामिनि गते
तत्स्वामिनमन्येषमाणं परम्परया शाखासूत्र-
पर्यन्तं गत्वा तुल्यतया तच्छाखासु निर्वि-
शति । यं कञ्चिद्वा सर्वानुमत्या पिण्डदाता-
रम् । ... १५
- ५२ पञ्चापसरउद्धारे फाल्गुने अनन्तशयने पञ्चा-
पसरसां तत्सपत्नेन मुक्तिप्रतिपादनात्, तथा-
त्रापि तत्सम्भाषणात् सा भगवन्तं प्राप्स्य-
तीति तद्वचनं न दूषणम् । ... २४
- ५३ प्रेमरसस्त्रिविधो भवति, सात्त्विको राजसत्ता-
मसश्च । सात्त्विकस्तत्र पुत्रादिसाधारणः ।
राजसः स्त्रियामेव धर्मसहितः । तामसस्तु
जार एव भवति । ... ७७
- ५४ बुद्धिं तु भगवान् स्त्रियमिव सर्वेभ्यो दत्तवान् ।
पुरजानोपाख्याने तदुपपादितम् । तत् सर्व-
जीवेषु भिन्नम् । अन्यथा प्रमाणानां वैयर्थ्यं
स्यात् । ... ५५
- ५५ ब्रह्माण्डे संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेरधिकारो
दत्तः । ... ५६
- ५६ भक्तत्वेपि मायायाः कार्यरूपा अविद्येति
उत्पत्तिविचारेण खेदभङ्गः सम्भाव्यते ।
ततः प्रपञ्चायास्तथात्वे ममापि तथात्वमु-
चितमिति सर्वथा खेदे भङ्गे भक्तिमार्गो
नश्यतीति भयम् । ... १११
- ५७ भगवत्परणारविन्दसेवायां न कामः प्रतिय-
न्धकः । किन्तु तच्छक्तिराशा । ... १३२
- ५८ भगवत्सर्वोहितं शास्त्रेषु भाववर्णनाज्ज्ञातु-
मपि शक्यम् । तदीयानां तु सुतरामेवाभि-
प्रायो न दुष्यत इति । ... ८३
- ५९ भगवता निरुद्धानां विस्मृतप्रपञ्चानां भगव-
दासक्तियुक्तानां कालादिभिरुपद्रवेषु राजसा-
नामुद्देशो भवतीति फलनिरूपणे तदवश्यं
वक्तव्यम् । उपायश्रानेन निरूपितः । परा-
जयसम्भावनायामेतत्स्मरतेष्वम् । ... १४४
- ६० भगवता वीर्यं क्षत्रियेभ्यो दत्तम् । यत्किञ्चि-
दपेक्षितं तद्दीर्घैव साधनीयमिति । ३४
- ६१ भगवतो व्दापकर्त्तव्यं सर्वश्रुतिसिद्धम्, गुणानां
मायाया वा न तथा । ... ८०
- ६२ भगवत्प्रतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तत इति
खेदभङ्गसम्भवः, शक्तिर्विभक्तैति । १११
- ६३ भगवांस्तु सर्वसमः, 'समः सुपिणा' इत्यादि-
श्रुतेः । यथाकाशः सर्वसमो भवति, न
त्वाकाशसमः कश्चित् । ... ८०
- ६४ भगवानलौकिकः भगवद्दर्माश्च । अन्यथा
भगवतो न किञ्चिदकार्यं स्यात् । भगवन्मा-
गस्य वा । संसारस्यान्यथैव सिद्धत्वात्तत्ति-
वारकं त्वलौकिकमेव । ... ८३
- ६५ भगवानेव सर्वरूपेण विचरतीत्युक्तत्वाद्
भेदो भिन्नो नान्यः सम्भवति । तत्त्वादि-
निरूपकाणां स्मार्तानां विचारकाणामपि
भेदो हृदये भासत इति । ... ५४
- ६६ भगवान् नान्यत्र रमते, यथा भक्तौ रमत
इति । ... ३९
- ६७ भगवान् सर्वदा स्वस्मिन्नेव रमते । अमितो
रमणं तत्रैव । केनचित्देशेन कदाचिदेव कार्ये
रमणम् । अत एव तत्कार्याण्यपि घटादीनि
कदाचिदेव व्यापृतानि भवन्ति, न तु
सर्वदा । ... ८०
- ६८ मत्सम्बन्धिन्ः सर्व एव सकामा निष्कामाश्च
व्यवहारा निष्कामा एव । ... ९४
- ६९ मत्तां स्वयं नरणधर्मा मरणनियतेकसामदं
भगवन्तमेव सेवितुमर्हति । ... ८९
- ७० माया सर्वभयनसामर्थ्यम्, शक्तियां काचित्,
अप्रयोजिका, तामपि करणधेन स्वीकृत्य
इदं सर्वमेव जगत् उत्पादयति पालयति
नाशयति च । ... ७
- ७१ मार्गमेव भगवतो न जानन्ति, कुतः सेवां
करिष्यन्ति । अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या ।
अभिप्रायस्तु दुर्गमः । तदपि ज्ञात्वा सेवां
कृतवत्या इत्यलौकिकं बोध्यते । तत्रापि
न विधिकिञ्चतया, किन्तु मुदा । ... ६०
- ७२ मिथिला नाम मथनाज्ञातेति, न निर्मितेति
कर्मज्ञानोद्भवज्ञानां सूचितः । ... ११
- ७३ सुरो नाम पञ्चपवांविधाधिप्रात्री देवता ।
तस्य पाशाः सर्वापेक्षयान्तरायरणभूताः, ते
च दृढाः पूर्वापेक्षयापि । ... ४३
- ७४ यः पिण्डदः स रिशयहारीति । ... १५

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
 ७५ यथा चतुर्विंशतिवार्षिकः पतिः, षोडशवार्षिकी कन्येति । ६८
 ७६ यथा श्रोत्रं कथा गृह्णाति, तथा प्राणमपि भगवन्तमासेष्वयं भगवच्चरणारविन्दरजो गृह्णाति चेत्, तदा शब्दं न गृह्णाति । यो हि कमलगन्धमाजिग्रति, स शवगन्धात् विचिक्रिसते । विशेषानभिज्ञस्तु काकादिः न विचिक्रिसत इति नायं सर्वात्मना भोगरूपः । स्त्रीपदं पतिव्रताप्युदासार्थम् । सा हि धर्माधमेव भगवद्ब्रह्मा तं भजत इति । ९२
 ७७ यथा पट्टसापि हरीतकी नीरसैव, निसर्गतः कोपि रसः सर्वविलक्षणो न प्रतीयत इति, तथैव भगवान् सर्वत्र सर्वगुणप्राकट्ये क्लृप्त-रश्मिप्रतीयते । अतो भगवदिच्छारूपया मायया सर्वत्र पूर्णगुणकोपि यथाविकारं प्रतीयते । १३८
 ७८ यदि निपिदानां साधनानां प्रयोजकता न स्यात् भगवत्प्रसादे, तदा कस्यापि मोक्षो न सिद्ध्येत् । अतः स्वतन्त्रभक्तिविषयं तादृशरूपदर्शनविषयं वा तद्वाक्यमिति मन्तव्यम् । २६
 ७९ यदैव भगवान् यस्मिन्देशे तिरोहित इव भवति, तत्रैव भगवत्कृतसंमाननाद् माण उपपद्यत इति स्थितिः । ६१
 ८० यद्यपि पापादिना न तेषां भयम्, तथापि दैत्याः न व्यभिचारिणो भवन्तीति । ११९
 ८१ यद्यपि भयान् सर्वत्र एक एव, पूर्णगुणश्च, तथापि यावन्ति रूपाणि जगति प्रसिद्धानि, घटपटादीन्यपि, तत्र कारणे विचार्यमाणे भगवानेव स्वसैकमेकं धर्मं मुख्यतया परिगृह्य तथाविधो जात इति मन्तव्यम् । १३७
 ८२ यावन्तो भगवदपराधकर्तारः, ते सर्वे एव क्षेमात् प्रस्युता दृष्टाः । ६
 ८३ या ह्यनन्यभक्ता, सा सर्वं प्राप्नोतीति । एकान्ते वा भजते, साप्यपेक्षितं कामसुखं प्राप्नोतीति । ९४
 ८४ ये केवलमैहिकसम्पद एव माध्वयन्ति, ते

- वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
 मन्दभाग्याः । यथा मन्दभाग्यो निधिमपि प्राप्य, पापाण इति पदा प्रक्षिपति, एतन्मन्दभाग्यस्य लक्षणम् । ९५
 ८५ ये स्वचरणरजसा जातदेहाः, स्वचरणरजोभिलापिणो वा त्वामुपासते, तेषामपि वर्त्मान्स्फुटम् । स्फुटत्वे तु तैः प्रतिबन्धाच्च मननं सिध्यति । यथा कालं वञ्चयित्वा भगवान् भक्तान् नेष्यत्यभिप्रेतानेव, तथा तेषि गुहा-श्चरन्तीति त्वदुपासकाः कर्मिणोपि गुहा भवन्ति । सुतरां चरणोपासका ज्ञानिनः, सुतरामपि पादपद्मोपासका भक्ताः । तत्रापि भक्तिरसाभिज्ञा मकरन्दनिषेवकाः तं रसमन्यो ग्रहीष्यतीति । ८२
 ८६ ये हि वैदिककर्मपरा धर्मपरा वा ते ह्यक्षज्ञा भवन्ति । बलस्यानुभयरूपत्वान् युक्तमेवा-क्षाज्ञानम् । १०७
 ८७ 'यो यच्छुद्धः स एव सः' इति भगवान् कृष्णः पञ्चात्मकः, शब्दार्थशक्तिभक्तक्रीडा-धारभूतः । अतो व्यासो भगवान् कालिन्दी अर्जुनो ज्ञौपदी चेति । २१
 ८८ रजसा हि भगवदीयं शरीरं भवतीति पूर्वमुक्तम् । तदा भगवान् निःसन्दिग्धं प्राप्यते । स्वतन्त्रा भक्तिर्वा भवति । तत्रापि शिरसि विभ्रति । एतच्छरीरवियोगे प्रथमं तत एव देहारम्भकाः परिवृङ्गं कुर्वन्तीति । लक्ष्म्या अपि भगवद्वतारेषु अवतारोपेक्षित इति, सर्वेष्वेव देहेषु यथा भगवत्सम्बन्धो भवति, तदर्थं सृष्टमेव । प्रह्लादीनामपि स्वाधिकार-समाप्त्यनन्तरं यथा तथा भवति तदर्थं धारणं पुनरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ३२
 ८९ रद्रेण प्रेरितास्त्वनुव एकीभूता ज्वररवमा-पञ्चा भगवत्समीपं गताः । १२८
 ९० रोहिणी षोडशसहस्राणां शताधिकानां मुल्या । षचिदेपैवाष्टमहिषीमध्य इति भद्रायाः स्थाने मद्राशास्त्रे प्रसिद्धा । तस्या दीप्तिमान् पुत्रः अष्टमहिषोपुत्रतुल्यः । तेनैकाशीति पुत्राः एकाशीति भक्तिप्रकारा इव भगवता प्रकटीकृता इति द्योतितम् । १०३
 ९१ परस्य वा विवाहसमये समागतस्य यथोप-

वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
 चाराः क्रियन्ते, मधुपर्कादिः पाणिग्रहणा-
 दिव्यौ । ततः पादप्रक्षालनम्, ततस्तान्मूल-
 दानम्, ततो विभ्रमणं पादसंवाहनम्,
 ततो वीजनं व्यजनादिभिः, ततो गन्धमा-
 ल्यादिदानम्, ततः स्वेच्छयोपविष्टस्य
 माल्यादिप्रथनार्थं केशप्रसारः, ततः नय-
 नम्, ततः कामे रुते चपनम्, ततः उप-
 हारः भक्ष्यभोज्यादिदानम् । कामार्थमेव हि
 स्त्रीगृहे गमनम्, न तु भोजनार्थम् । अतः
 कामानन्तरमेव भोजनं युक्तम्, अन्यथोभ-
 यमपि विरमं स्यात् । एवं द्वादशधो-
 पचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः, द्वादशधा मनसो
 वृत्तिपूरणार्थम् । ६१
 १२ यस्तुतस्तु भगवान् सर्वसंसारनिवारकः, न तु
 संसारप्रदः । ६
 १३ विद्यमाने भगवति भगवद्दर्शनां प्रयोजकता
 न स्यात् । २
 १४ व्रतैर्भगवन्नियमैः धर्मैर्भगवान् वदो भवति,
 तादृशैश्चेद्भूतः, तदा भस्मदधीन इति मे
 निर्दुष्टा आशिषः सत्याः करोतु । अनेन
 श्लोकप्रतीत्या गोपिकासु अन्वाहृद्योप्याशिषः
 सत्याः करोतीति सूचितम् । ... ३२
 १५ शब्दस्य त्रेधा वृत्तिः । मूर्त्या गौणी तारपर्य-
 चुत्तिश्चेति । लक्षणागौण्योऽयमेव, तारपर्य-
 या अन्तर्भावः । ७६
 १६ स ज्वरो हृद्गोष्ठमूर्तेः शिषस्य कलारूपः । १०८
 १७ सन्तो हि विस्मन्दिग्धा भवन्ति, भगवद्वा-
 प्यविश्वासेन प्रपवन्ते । ७६
 - - - - -
 सप्तानां सा भवतीति

वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः
 वैदिके पक्षे स निषिद्ध इति नमजिता न
 क्रियते । 'तस्मात् नैका द्वौ पती विन्दत'
 इति श्रुतेः । वार्धार्थद्वौपदोपश्रुतिषु 'ते दन्न
 प्राणाः, एते चेन्द्राः, पञ्चमुखो वा महादेवः'
 इति कालवशात्पुष्टिवशाद्वा प्रलयात्पूर्वमेवं
 भवतीति न मर्यादायामेवं कर्तुं युक्तम् । त-
 स्मान्नात्मैकवैतव्यं प्राप्तव्या, ज्ञानेन च न-
 गवत्वमिति पूर्णसोधा एव भगवद्भक्त
 भवन्ति । ३०
 १९ सेवा तद्वेक्षिता कामकृता, दास्यं साधारण-
 मिति विशेषः । स्त्रीत्वं भक्तत्वं च देहमन्त-
 करणं च कृतार्थीकृतवत् इत्यर्थः । १०२
 १०० स्त्रीणां मुख्या लक्ष्मीः सन्पत्तिरूपा च ।
 तस्मात्तदेव गृहमिति स्त्रीभिः सर्वाभिला-
 शैव स्यातव्यम् । ८९
 १०१ स्वरूपतः फलतः साधनतश्चैवं भक्तिः
 सत्येति । अत एव वेदविरुद्धमतेषु अध-
 मेषु कर्मविहीनेषु भक्तिः सत्या न भय-
 तीति द्योतितम् । उक्तपर्यादा एवातो-
 न्यथा । अन्यथा भक्तिदार्शनं व्यर्थमेव
 स्यात् । सहस्रशो भगवद्गता इष्टप्रत्यपा-
 न्यपि सम्पाद्यन्तीति द्वाष्ट्रे भक्त्या भक्तिः
 न भक्तिरिति । भगवत्प्राकाराकारात्पूर्वमे-
 वैषा व्यवस्था । सा च देवतारूपा अली-
 किङ्की मन्या न कमपि भगवद्दर्शं गृहीत्या
 शिष्या । असाधारणी मूर्कभूतेर्नैव प्राज्ञा,
 न केवलम्, यतो भक्तिः प्राप्यते, स एव
 वेदानुसारी । किन्तु यत्रापि तिष्ठति,
 तेनापि तथा भाग्यमिति । ... ३०

विषयानुक्रमः ।

	दशमोत्तरार्धे ।	राजसफलप्रकरणे ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
१.	अष्टमोऽध्यायः	प्रथमोऽध्यायः	कृष्णेच्छाजयः त्रिधा	१
२.	नवमोऽध्यायः	द्वितीयोऽध्यायः	पञ्चकन्यानां विद्यापर्व- स्वरूपतो विवाहः	१८
३.	दशमोऽध्यायः	तृतीयोऽध्यायः	सर्वासामुद्धृतिर्विस्तारेण	४१
४.	एकादशोऽध्यायः	चतुर्थोऽध्यायः	वाचिकतिरोभावो रुक्मिण्याम्, सर्वथाकृतसेवायाः परीक्षा	६२
५.	द्वादशोऽध्यायः	पञ्चमोऽध्यायः	भगवतः पुत्रपौत्रयुतस्य रमणम्	९९
६.	त्रयोदशोऽध्यायः	षष्ठोऽध्यायः	देवानां विजये हेतुनिरू- पणम्, अनिरुद्धनिरोधः	११२
७.	चतुर्दशोऽध्यायः	सप्तमोऽध्यायः	शिवादीनां विजयः भगवत्कृतः	१२२
८.	परिशिष्टम्	.....	.....	१
	क. योजनासहितो निबन्धः	.....	.....	१
	ख. प्रकरणाध्यायार्थः	.....	.....	८
	ग. प्रकरणविभागसूचिका	.....	.....	९
	घ. राजसफलभगवन्नामानि	.....	.....	९
	ङ. त्रिविधनामावलीस्थभगवन्नामानि	.....	.....	१०
	च. राजसफलप्रकरणानुक्रमणिका	.....	.....	१०
	छ. उत्तरार्धसूचनिका	.....	.....	११
	ज. उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम्	.....	.....	१२
	झ. फारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः	.....	.....	१५
	ञ. मूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः	.....	.....	१५
	ट. श्रीमदाचार्यवाच्युक्तावलिः	.....	.....	२१

निवेदनम् ।

एतत्प्रकरणमुद्रणमपि श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्कुमारश्रीदामोदरलालचरणानां च परमकृपया भवति । श्रीसुबोधिनीमुद्रणयोजनाविषयकं सर्वमावश्यकमस्माभी राजससाधनप्रकरणे निवेदितम्, अतस्तत्रानूद्यतेऽत्र । जिज्ञासुभिस्त-
 ल्पकरणमवलोकनीयम् । श्रीसुबोधिनीलेखकृच्छ्रीवल्लभविषयको निर्णयोस्माभिस्तामसफल-
 प्रकरणे कृतः, तदनुसारेणास्माभिलेखकृत्नाम निवेशितम् । परिशिष्टे निवेशितौ कारिकाणां
 श्लोकानां चाकारादिवर्णानुक्रमौ 'गोविन्दलाल हरिगोविन्द भट्ट, एम्. ए.' इत्यनेन संपा-
 दितौ । श्रीमदाचार्यचरणानां निजाशयबोधकानां वाक्यानामस्मिन् प्रकरणे उपल-
 व्यानां संग्रहः स्थलनिर्देशपूर्वकं परिशिष्टे वाङ्मुक्तावल्यां कृतः । एतेन लौकिकदि-
 व्यापृतिव्यम्राणामवकाशरहितानामपि इतरेषां तत्त्वबुभुक्षुनामेतत्प्रकरणावगाहनं स्वल्पका-
 लेन स्वल्पप्रयासेन च भविष्यति । दर्भावतीस्थवल्लभदासतः श्रीसुबोधिन्या एकं हस्तलि-
 खितं पुस्तकमेतन्मुद्रणावसरेऽधिकं प्राप्तम् । एतत्प्रकरणश्रीसुबोधिनीपाठादि श्रीमत्प्रभुचर-
 णानां श्रीविठ्ठलदीक्षितानां श्रीमदाचार्यसेवकराणाव्यासलिखितमूलपुस्तकाधारेण राजस-
 साधनप्रकरणवदेव योजितम् । इदं पुस्तकं सुरतिपुरे श्रीमद्वालकृष्णप्रभुमन्दिरे सेवायां
 श्री-समीपे विराजते । एतदुपयोगोऽस्माभिस्तन्मन्दिराधिष्ठातृणां श्रीमद्गोस्वामिश्रीब्रजलाल-
 चरणानां परमकृपया कृतः । पूर्वप्रकरणवदत्रापि विरामादिकं दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गो-
 स्वामिश्रीपुरुषोत्तमानां पुस्तकानुसारेण कृतम् । पूर्ववदेव प्रत्येकश्लोकव्याख्यानसमापनसूचनं
 दर्भावतीस्थमोहनलालतः प्राप्तप्राचीनपुस्तकाधारेण कृतम् । पूर्ववदेव मोहमयीस्थश्रीमद्गो-
 स्वामिश्रीगोकुलनाथचरणानामत्राप्युपकारः समजनि । पण्डितभट्टश्रीवल्लभदशर्मण उपकारः
 पूर्ववदेवास्मानिः स्मर्तव्यः । शास्त्रिवर्यश्रीकल्याणजिच्छर्मणा क्वचिदस्मिन्मुद्रणे उपकृतम् ।
 तथैव शास्त्रिजिच्छ्रीरमानाथेन । पण्डितमुख्यपरिचारकश्रीगोकुलदासैरपि । मुद्रणसाहित्यसंपा-
 दने पण्डितशिरोमणिभट्टश्रीगडूलालजीसंस्थाया उपकारस्त्वविस्मरणीयः । अस्मदनवधानेना-
 त्रानिर्दिष्टानां प्रमादाद्वा विस्मृतानां विदुषामप्युपकारः स्मर्यते । एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसंपन्न-
 त्वमस्य प्रकरणस्य संपादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन कस्यचिदपि भगवदीयस्य श्रीसुबोधिन्या
 अध्ययने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेणैव परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं
 श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

दोलोत्सवः }
 १९८१-मुंबई. }

मूलचन्द्र तेलीवाला ।

धैर्यलाल सांकलीया ।

EDITORS' NOTE

This is the second volume of the tenth Uttarardha Subodhini of Sri Vallabhacharya. Here are printed the second seven Adhyayas (8-14) which are said to comprise the Phala Prakarana of the Rajasa Prakarana of the tenth Skandha of 'Shrimad Bhagavata. As before an effort has been made by us to settle the text of Bhagavata according to Sri Vallabhacharya's Subodhini. The text of Subodhini is carefully settled as before. It is based on six MSS two of which were received from Pandit Gattulalaj's Library, one from Mr Mohanlal of Dabhoi, one from Vallabhdas of the same place, one printed at Brindaban and one of Sri Vitthala Dikshita second son of Sri Vallabhacharya. The last has been written in the hand of Rana Vyasa, a select pupil of Sri Vallabhacharya. Our text of Subodhini is primarily based on this very copy, the use of which was so very kindly allowed to us by the enlightened Maharaja Sri Vraja Ratnaji of Surat in whose Temple this book has been preserved in Seva. In this connection we have also to thank, as before, Sri Gokulanathaji Maharaja of Bombay for having facilitated our work by allowing us the use of his press copy. Our obligations are also due to Sri Vallabhalalaji Maharaja of Kama and his Shastri Vasantaram for giving us the original picture of the Lekhakara Sri Vallabhaji. As before the Nibandha of Sri Vallabhacharya with Purushottamaji's commentary on this chapter has been printed here. All other materials in connection with this are also included in this Volume. Indexes of Karikas and Slokas of this Prakarana are given. These were kindly prepared by Mr Govindlal Harigovind Bhatta M A. A list of all quotations occurring in this chapter has been given indicating as far as possible the sources from which they are drawn. We have culled out and printed at the end typical sentences expressing the author's personal views from this Prakarana Subodhini, a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the grand personality of the noble great soul who wrote this work.

As before we have specially to thank Tiket Sri Govardhanlalaji Maharaja of Sri Nathadwara, the head of the Goswami Maharajas, and his son Sri Damodarlalaji for having supplied us with funds for the publication of this work. Four pictures of Sri Vallabhacharya, of Sri Vallabhaji the author of the commentary named Lekha which is printed here, of Tiket Sri Govardhanlalaji and his son Sri Damodaraji are also put in this Volume.

We have spared no pains to make this volume as complete as possible and with feelings of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Sri Krishna.

Bombay, }
21th 2 1900

M T. Telivala
D V. Sankalia